Victor Hugo

MIZERABILII

JEAN VALJEAN

Victor Hugo

MIZERABILII

★★★★★

PARTEA A CINCEA
JEAN VALJEAN

Traducere de LUCIA DEMETRIUS
şi TUDOR MĂINESCU

Bucureşti, 1985
Editura Univers

Note de N. N. CONDEESCU

Cuvânt înainte de ANGELA ION

Coperta colecției de Vasile Socoliuc

PARTEA A CINCEA

JEAN VALJEAN

CARTEA ÎNTÂI

RĂZBOIUL ÎNTRE PATRU ZIDURI

I – Între Caribda mahalalei Saint-Antoine şi Scilla mahalalei Temple[1]

Cele două baricade mai vrednice de amintit, despre care un observator al bolilor sociale ar putea să vorbească, nu aparţin epocii în care se petrece acţiunea acestei cărţi. Aceste baricade, amândouă simboluri sub aspecte diferite, ale unor întâmplări înfricoşătoare, au ieşit ca din pământ în timpul răzmeriţei nefericite din iunie 1848, adică a celei mai mari lupte de stradă din câte a cunoscut vreodată istoria.

Se întâmplă uneori ca, împotriva principiilor, împotriva libertăţii, a egalităţii şi a fraternităţii, împotriva chiar a votului universal şi a guvernului prin şi pentru popor, golănimea, această mare disperată, să protesteze din străfundurile zbuciumului ei, ale descurajărilor, ale lipsurilor, ale frigurilor, ale deznădejdilor, ale duhorilor, ale neştiinţei şi ale întunericului ce o bântuie, şi gloata să deschidă focul împotriva poporului.

Derbedeii atacă dreptul comun; ochlocraţia[2] se ridică împotriva demosului[3].

Asemenea zile sunt grozave, pentru că şi în nebunie există totdeauna o anumită parte de dreptate, pentru că în acest duel există

---

[1] Scilla şi Caribda – stâncă şi vârtej din strâmtoarea Messinei, între Italia şi Sicilia; navigatorii din antichitate, pe corăbiile lor mici, se temeau deopotrivă de aceste două piedici şi ziceau că, dacă scapi de una, cazi negreşit victimă celeilalte; de aici expresia „din Scilla în Caribda” (din lac în puţ).

[2] Formă de guvernare în care puterea este exercitată de gloată (din limba greacă: *ochlos* – gloată şi *cratos* – putere).

[3] Popor (greaca veche).

şi o parte de sinucidere; cuvintele care vor să fie de ocară, ca: derbedei, golănime, ochlocraţie, gloată, mărturisesc, vai! e mai degrabă greşeala privilegiaţilor decât a dezmoşteniţilor.

În ce ne priveşte, noi nu rostim niciodată aceste cuvinte fără durere şi fără respect, pentru că atunci când filosofia adânceşte faptele pe care le exprimă, găseşte adesea, alături de mizerie, multă măreţie. Atena era o ochlocraţie; Olanda a fost făurită de golănime[4]; mulţimea a salvat nu o dată Roma; şi gloata l-a urmat pe Hristos.

Nu există gânditor care să nu fi contemplat uneori măreţiile din străfunduri.

Fără îndoială că sfântul Ieronim[5] s-a gândit la golănimea aceasta şi la toţi aceşti bieţi oameni, la vagabonzii şi nenorociţii din care s-au ridicat apostolii şi martirii, când a rostit cuvintele pline de înţeles: *Fex urbis, lex orbis*.[6]

Disperarea acestei mulţimi care suferă şi sângerează, violenţele ei nesăbuite împotriva principiilor care-i sunt însăşi viaţa, toate faptele sale săvârşite împotriva legilor, constituie lovituri de stat populare şi trebuie înăbuşite. Omul cinstit se devotează mulţimii şi tocmai din dragoste pentru ea, o combate. Dar cu câtă înţelegere o iartă, în timp ce-i ţine piept! Cât de mult o slăveşte, în timp ce-i stă împotrivă! Iată unul din rarele momente în care, făcând ceea ce trebuie să faci, simţi o pornire care-ţi tulbură convingerile şi aproape că te sfătuieşte să nu mergi mai departe; stăruieşti pentru că trebuie, dar conştiinţa împăcată e tristă şi îndeplinirea datoriei se împleteşte cu o strângere de inimă.

Iunie 1848 a fost, ne grăbim s-o spunem, un eveniment deosebit şi aproape cu neputinţă de categorisit în filosofia istoriei. Trebuie să lăsăm la o parte tot ce am spus în trecut, când e vorba de această răscoală extraordinară, în care s-a simţit sfânta nelinişte a muncii care-şi cere drepturile. A trebuit să fie combătută, aşa cum se cuvenea, de vreme ce răscoala ataca însăşi republica. Dar, de fapt, ce

---

[4] Simplu joc de cuvinte care trimite la punctul de plecare al răscoalei Ţărilor-de-Jos spaniole împotriva lui Filip al II-lea. În 1566 un grup de nobili şi burghezi din Flandra şi Olanda s-au întrunit la Breda şi au hotărât să lupte pentru înlăturarea inchiziţiei spaniole. Puţin după aceea, o delegaţie s-a prezentat regentei Margareta de Parma, sora lui Filip al II-lea. Un curtean al acestuia îi trată obraznic pe postulanţi drept *gueux* (calici, golani). Răsculaţii adoptară această insultă ca o denumire cu care se mândreau.

[5] Scriitor creştin din secolul al IV-lea.

[6] Drojdia cetăţii, legea lumii (lat.).

a însemnat acel iunie 1848? O răzvrătire a poporului împotriva lui însuşi[7].

Când nu pierzi din vedere subiectul, nu te abate din drum nicio digresiune. Aşadar, fie-ne îngăduit să oprim o clipă atenţia cititorului asupra celor două baricade, cu totul excepţionale, despre care am pomenit şi care au caracterizat această răscoală. Una astupa intrarea în cartierul Saint-Antoine, cealaltă împiedica apropierea de cartierul Temple; niciodată nu le vor uita cei în faţa cărora s-au înălţat aceste două înfiorătoare capodopere ale războiului civil, sub cerul albastru, strălucitor, al lui iunie.

Baricada Saint-Antoine era uriaşă; înaltă de trei caturi şi lată de şapte sute de picioare[8], închidea de la un capăt la altul răscrucea prin care se intra în cartier, adică trei străzi; brăzdată de şanţuri, de săpături, dantelată, crestată, crenelată de o despicătură uriaşă, susţinută de movile de pământ, care erau şi ele bastioane, cu capete care ieşeau în afară ici-colo, proptită solid de cele două ieşinduri ale caselor din cartier, baricada apărea ca o culme ridicată de ciclopi[9], în fundul faimoasei pieţe care a văzut ziua de 14 iulie. Pe străzile din spatele acestei baricade principale se ridicau, una peste alta, înaintând, alte nouăsprezece baricade. Era destul să le vezi, ca să simţi nesfârşita suferinţă, agonia foburgului în acel ultim ceas când deznădejdea se prăbuşeşte în catastrofă. Din ce era făcută baricada? Din prăbuşirea a trei case cu şase etaje, dărâmate dinadins, cum pretindeau unii. Din minunea săvârşită de toate mâinile, spuneau alţii. Avea înfăţişarea jalnică a tuturor construcţiilor urii: era o ruină. Ai fi putut întreba: cine a clădit aşa ceva? Dar ai fi putut întreba tot atât de bine: cine a distrus-o? Clocotul improvizase. Iată! Poarta asta! grilajul ăsta! streaşina asta! pervazul ăsta! plita asta sfărâmată! oala asta hârbuită! Daţi tot! Azvârliţi tot! Împingeţi, rostogoliţi, săpaţi, decimaţi, răsturnaţi, surpaţi tot! Se însoţeau aici pavajul, piatra de construcţie, grinda, drugul de fier, peticul, geamurile scoase din cercevele, scaunele desfundate, căpăţânile de varză, cârpele şi blestemele. Era ceva măreţ şi totodată meschin. Un talmeş-balmeş care parodia adâncul. Masa materiei lângă atom; pereţi smulşi şi străchini sparte; toate cioburile îşi dădeau mâna

---

[7] În iunie 1848, de fapt, masele muncitoreşti pariziene au luat armele împotriva burgheziei.

[8] Veche măsură franceză, echivalentă cu 0.3248 m.

[9] Care, prin proporţiile ei, pare a fi opera unor ciclopi; aceştia erau, după legenda mitologică, nişte uriaşi.

amenințătoare: Sisif își aruncase stânca[10], iar Iov[11], hârbul. Într-un cuvânt: înfiorător! Era Acropola[12] golanilor. Povârnișul era împiedicat de căruțe răsturnate; un cărucior întins de-a curmezișul, cu osia spre cer, părea o cicatrice pe această fațadă chinuită, un omnibus împins în glumă cu umărul până în vârful grămezii, ca și cum arhitecții acestei sălbăticii ar fi vrut să adauge spectacolului înspăimântător o notă ștrengărească; își întindea oiștea fără hamuri spre nu știu ce cai ai văzduhului. Această grămadă uriașă, această aluviune a răscoalei părea Ossa peste Pelion[13] a tuturor revoluțiilor; '93 peste '89, 9 termidor peste 10 august, 18 brumar peste 21 ianuarie, vendemiar peste prerial[14], 1848 peste 1830. Piața merita osteneala, și baricada aceasta era demnă să apară chiar pe locul unde fusese dărâmată Bastilia. Dacă oceanul și-ar face diguri, așa și le-ar construi. Pe această îngrămădeală diformă era întipărită furia valului. Care val? Mulțimea. Ai fi crezut că e un vuiet împietrit, sau că auzi, pe deasupra acestei baricade, zumzetul albinelor uriașe și întunecate ale progresului, în roi dezlănțuit, ca și cum acolo le-ar fi fost stupul. Era un mărăciniș uriaș? O bacanală? O fortăreață? Părea că ar fi construit-o în goană un vârtej. În această redută era ceva de cloacă, și în această dezordine ceva olimpian. Puteai să vezi, în acest vălmășag bezmetic, grinzi de acoperișuri, frânturi de mansardă cu

---

[10] Personaj mitologic, condamnat de zei să împingă în infern o stâncă care se rostogolea fără încetare înapoi. Stânca lui Sisif simbolizează o muncă grea și neproductivă.

[11] Personaj biblic menționat de Vechiul Testament: un bogătaș arab, bun credincios al lui Iehova. Legenda spune că acesta l-a sărăcit ca să-l încerce, îmbolnăvindu-l totodată de lepră.

[12] Cetățuia mai multor orașe din antichitatea greco-romană, clădită pe o înălțime centrală. Celebră a fost aceea din Atena pe care se ridicau templele numite Partenon și Erehteion, giuvaiere ale arhitecturii ionice.

[13] Ossa și Pelion, munți în Tesalia. Mitologia spune că uriașii, răsculându-se împotriva lui Jupiter, au pus muntele Ossa peste Pelion. Expresia e folosită când e vorba de greutăți și sforțări inutile.

[14] Date importante, cotituri în mersul revoluției din Franța; în 1789 a izbucnit revoluția; anul 1793 a adus dictatura iacobină, pregătită de răsturnarea monarhiei la 10 august 1792; la 9 termidor grupul reacționar al Convențiunii a smuls puterea din mâinile lui Robespierre; vandemiar și prerial sunt încercări de răsturnare a Convențiunii termidoriene, care pregătea directoratul (1795–1799) – una regalistă, cealaltă populară, numite astfel, ca și termidor și brumar, după lunile calendarului republican; directoratul a fost desființat prin lovitura de stat de la 18 brumar (1799) a lui Napoleon.

tapetele lor, cercevele de ferestre înfipte în dărâmături cu geamurile neatinse aşteptând tunul, vetre scoase din loc, dulapuri, mese, bănci, o harababură care urla, şi mii de rămăşițe ale sărăciei, gunoaie pe care le-ar azvârli şi un cerşetor, care aveau în ele ceva de furie şi de neant. Ai fi spus că sunt zdrențele unui popor, zdrențe de lemn, de fier, de bronz, de piatră, şi că mahalaua Saint-Antoine le-ar fi aruncat acolo, la porțile ei, azvârlindu-le cu o lovitură de târn uriaşă şi ridicând o baricadă din propria ei mizerie. Bolovani ca nişte buturugi, lanțuri smulse, stâlpi cu umeri răsfrânți ieşind din dărâmături, adăugau acestui edificiu al anarhiei întunecata imagine a vechilor chinuri îndurate de popor. Baricada Saint-Antoine făcea din orice o armă; adunase tot ce poate să arunce un război civil în capul societății; nu era o luptă, ci ultimul strigăt al deznădejdii. Carabinele care apărau această redută, printre câteva espingole[15], erau încărcate cu cioburi de faianță, oscioare, nasturi de haină, până şi rotițe de la picioarele unor noptiere, proiectile primejdioase fiindcă erau de aramă. Baricada aceasta era smintită; uneori, când se ridica să înfrunte puterea armatei, forfotea şi bubuia; arunca până la cer un zgomot care nu poate fi redat în cuvinte; se încorona cu o grămadă de capete arzătoare; se umplea ca un furnicar; avea o creastă spinoasă de puşti, săbii, ciomege, securi, sulițe şi baionete; un uriaş drapel roşu flutura cu plesnet în vânt; dinăuntrul ei se auzeau strigăte de comandă, cântece de atac, răpăituri de tobă, plânsete de femei şi hohotele de râs întunecat ale flămânzilor. Era nemăsurată şi vie; şi, ca din spinarea unui animal electrizat, ieşeau din ea vâlvătăi de fulger. Duhul revoluției acoperi cu norii lui creştetul baricadei pe care vuia glasul poporului, asemănător cu acela al lui Dumnezeu; o măreție ciudată se desprindea din acest uriaş coş de moloz. Era un maldăr de gunoi şi totodată era muntele Sinai.

Aşa cum am arătat mai sus, baricada se ridicase să lupte în numele revoluției. Dar ce lovea? Revoluția. Baricada aceasta, care însemna voia întâmplării, dezordinea, tulburarea, neînțelegerea, necunoscutul, avea în fața ei adunarea constituantă, suveranitatea poporului, votul universal, națiunea, republica: era *Carmagnola*[16] care sfida *Marseieza.*

---

[15] Puşcă veche, scurtă, numită şi tromblon.

[16] Cântec revoluționar din 1792, care evoca desființarea monarhiei. Prin cupletele ei antimonarhice, a fost mai populară decât *Marseieza* lui Rouget de l'Isle. Sub Ludovic-Filip masele populare manifestau dispreț față de *Marseieza,* devenită imn al monarhiei burgheze.

Sfidare nesăbuită, dar eroică, fiindcă acest bătrân cartier al Parisului e un erou.

Cartierul şi reduta lui se ajutau împreună. Cartierul se rezema pe redută, reduta se bizuia pe cartier. Uriaşa baricadă se întindea ca un mal stâncos, de care se sfărâmase strategia generalilor Africii[17]. Văgăunile, ridicăturile, umflăturile, cocoaşele ei se strâmbau, ca să spunem aşa, şi rânjeau pe sub fum. Mitralia se pierdea în această masă lipsită de formă, obuzele se înfundau în învălmăşeală, se scufundau, se pierdeau; ghiulelele nu izbuteau să treacă decât prin găuri; la ce bun să tragi cu tunul în haos? Iar regimentele, obişnuite cu cele mai fioroase privelişti ale războiului priveau cu ochi neliniştiţi la acest soi de redută-fiară, zbârlită ca un porc mistreţ şi uriaşă cât un munte.

La un sfert de leghe mai departe, în colţul străzii Temple, care dă în bulevard aproape de Castelul de apă, dacă îndrăzneai să-ţi arunci ochii dincolo de vitrina magazinului Dallemagne, zăreai peste strada pe care urca malul Belleville[18] în vârf de tot, un zid ciudat ridicându-se până la etajul al doilea al faţadelor, un fel de trăsura de unire între casele din dreapta şi cele din stânga, ca şi cum strada şi-ar fi îndoit singură zidul ei cel mai înalt, ca să se înfunde dintr-odată. Zidul acesta era ridicat din pietre desprinse din caldarâm. Era drept, corect, neted, perpendicular, nivelat cu echerul, tras cu sfoara, aliniat cu firul de plumb. Îi lipsea, fără îndoială, cimentul, dar, ca la unele ziduri romane, acest amănunt nu-i tulbura rigida arhitectură. Îi ghiceai grosimea după înălţime. Cornişa era matematic paralelă cu soclul. Din loc în loc, distingeai pe suprafaţa lui cenuşie crăpături aproape nevăzute, ca nişte fire negre de aţă. Aceste crăpături erau despărţite unele de altele prin spaţii egale. Strada era pustie cât vedeai cu ochii. Toate ferestrele şi toate porţile erau închise, iar în fund se ridica acest uriaş, care păzea strada; zid nemişcat şi liniştit; nu vedeai pe nimeni, nu auzeai venind niciun strigăt, niciun zgomot, nicio suflare. Un mormânt.

---

[17] Generalii de care burghezia franceză s-a servit pentru a înăbuşi în sânge insurecţia muncitorească din iunie 1848, se făcuseră cunoscuţi în expediţiile colonialiste pentru cucerirea Algeriei. Astfel, Cavaignac fusese guvernator al noii colonii, iar Lamoriciere avusese acolo un înalt comandament.

[18] Temple, Castelul de apă, Belleville – puncte din Paris în jurul cărora s-au dat lupte aprige în iunie 1848. Sunt situate în est, în cartiere muncitoreşti.

Strălucirea soarelui de iunie scălda în lumină această privelişte cumplită.

Era baricada mahalalei Temple.

Dar cum ajungeai în locul acela şi zăreai baricada, oricât ai fi fost de îndrăzneț, era cu neputință să nu rămâi pe gânduri în fața acestei apariții tulburătoare. Era ceva perfect ajustat, încheiat, bine legat, rectiliniu, simetric şi funebru. O împletire de ştiință şi beznă. Simțeai că marele căpitan al acestei baricade era ori un geometru, ori un strigoi. Te uitai la ea şi vorbeai în şoaptă.

Din când în când, dacă îndrăznea cineva – vreun soldat, vreun ofițer sau vreun reprezentant al poporului – să treacă pe acel drum singuratic, se auzea un fluierat ascuțit şi slab, şi trecătorul cădea rănit ori mort, iar dacă scăpa teafăr, glonțul, alteori un proiectil biscaian[19] nimerea într-un oblon tras, între două pietre de construcție, sau în tencuiala unui zid. Căci oamenii baricadei îşi făcuseră două tunuri mici din două trunchiuri de țeavă de fontă, astupate la un capăt cu câlți şi cu lut. Nu risipeau darnic praful de puşcă. Mai toate proiectilele îşi atingeau ținta. Ici-colo zăceau câteva cadavre, şi pe pavaj bălți de sânge. Mi-aduc aminte de un fluture alb, care zbura încoace şi încolo pe stradă. Vara nu voia să abdice.

În împrejurimi gangurile caselor erau înțesate de răniți.

Te simțeai ochit de cineva pe care nu-l vedeai şi simțeai că toată lungimea străzii era o țintă.

Îngrămădiți îndărătul povârnişului pe care podul boltit al canalului îl face la intrarea în mahalaua Temple, soldații coloanei de atac observau, gravi şi reculeşi, această redută lugubră, această încremenire, această nepăsare de unde venea moartea. Unii dintre ei se târau pe burtă până în sus de cotul podului, având grijă să nu li se vadă chipiul.

Viteazul colonel Monteynard admira baricada şi se înfiora. „Ce bine-i clădită! spunea el unui deputat. Nicio piatră nu iese mai în afară decât alta. Parcă e de porțelan”. În acel moment, un glonț îi sfărâmă decorația de pe piept şi colonelul căzu.

— Laşii! spuneau unii. Să se arate odată! Să-i vedem! Nu îndrăznesc! Se ascund!

Baricada mahalalei Temple, apărată de optzeci de oameni, atacată de zece mii, rezistă trei zile. În cea de-a patra se procedă ca la Zaacea

[19] Glonț de calibru mare, tras de o puşcă de meterez sau de un tun.

şi la Constantine[20], se străpunseră casele, soldaţii se urcară pe acoperişuri, şi baricada fu luată. Niciunul din cei optzeci de „laşi” nu se gândi să fugă; fură ucişi cu toţii, afară de şeful lor, Barthelémy, despre care vom vorbi îndată.

Baricada Saint-Antoine era lăcaşul lunetelor; baricada Temple era însăşi tăcerea. Diferenţa între aceste două redute era de la cumplit la înfiorător. Una părea un bot de fiară; cealaltă, o mască.

Admiţând că răscoala uriaşă şi întunecată din iunie a fost alcătuită din mânie şi dintr-o pornire de neînţeles, simţeai că în prima baricadă sălăşluieşte balaurul, iar îndărătul celei de-a doua, sfinxul.

Aceste două întărituri au fost ridicate de doi oameni şi anume Cournet şi Barthelémy. Cournet făcuse baricada Saint-Antoine. Barthelémy, pe cea de la Temple. Fiecare din ele era imaginea celui ce-o ridicase.

Cournet era un bărbat înalt, cu umeri largi, roşu la faţă, cu pumnul puternic, cu inima îndrăzneaţă, cinstit la suflet, cu privirea sinceră şi tulburătoare. Activ, energic, iute la mânie, furtunos, era cel mai inimos dintre oameni şi cel mai temut dintre luptători. Războiul, luptele, încăierările erau însuşi aerul pe care îl respira şi îl înveselea. Fusese ofiţer de marină şi, după gesturi, după voce, ghiceai că venea de pe ocean şi că ieşea din furtună; ducea mai departe vijelia, în luptă. Dacă l-am asemui cu un geniu, Cournet ar avea în el ceva din Danton, aşa cum, asemuit cu un zeu, Danton ar avea în el ceva din Hercule.

Barthelémy, slab, şubred, palid, tăcut, era un fel de băieţandru întunecat, care, pălmuit odată de un gardian, îl pândise, îi ieşise înainte şi-l omorâse. Astfel, la şaptesprezece ani fusese trimis la ocnă. Ieşise de acolo şi ridicase baricada.

Mai târziu, printr-o ciudăţenie a soartei, la Londra, proscrişi şi unul şi celălalt, Barthelémy îl ucise pe Cournet. A fost un duel tragic. După puţin timp, prins în vârtejul uneia dintre acele misterioase aventuri în care e amestecată şi patima, prăbuşiri în care justiţia franceză găseşte circumstanţe uşurătoare, iar cea engleză n-are altă măsură decât moartea, Barthelémy fu spânzurat. Mohorâta orânduire socială e construită în aşa fel încât, datorită unui deznodământ al faptelor şi mulţumită întunecării morale, acel

---

[20] Localităţi din Algeria, apărate cu îndârjire de arabi în rezistenţa lor faţă de coloniştii francezi. Constantine a căzut în 1837, în urma unui lung asediu, iar Zaacea în 1849.

nenorocit în care exista fără doar şi poate o inteligenţă limpede, poate chiar o inteligenţă mare, a trebuit să înceapă cu ocna în Franţa şi să sfârşească cu spânzurătoarea în Anglia.

În orice împrejurare, Barthelémy nu arbora decât un singur drapel: drapelul negru.

II – Ce poţi face într-o prăpastie decât să stai de vorba?

În învăţătura subterană a răscoalei, şaisprezece ani înseamnă mult şi iunie 1848 ştie mai multe decât iunie 1832. Dar baricada din strada Chanvrerie, deşi numai o schiţă, un embrion, faţă de cele două baricade uriaşe despre care am pomenit, era totuşi de temut în acel moment.

Răsculaţii, sub priveghérea lui Enjolras, pentru că Marius nu mai ştia pe ce lume se află, se folosiseră de întunericul nopţii. Baricada nu numai că fusese reparată, ci şi mărită. O înălţaseră cu două picioare. Drugii de fier, înfipţi în pavajul străzii, păreau lănci în cumpănire. Tot felul de sfărâmături, adăugate şi aduse din toate părţile, complicau împletitura ei exterioară. Reduta fusese prefăcută cu multă iscusinţă în zid pe dinăuntru şi în desiş ţepos pe dinafară.

Scara de piatră, pe care te puteai sui pe baricadă ca pe un zid de cetate, fusese de asemenea întregită.

Răsculaţii avuseseră grijă şi de gospodăria baricadei. Sala cea joasă fusese descurcată, bucătăria fusese terminată, pulberea de puşcă strânsă de pe jos şi de pe mese, gloanţele fuseseră topite, se umpluseră cartuşe, se făcuseră scaune, se împărţiseră armele luate de la duşman, se curăţise interiorul redutei, se strânseseră cioburile, se căraseră cadavrele.

Morţii fuseseră puşi grămadă pe strada Mondétour, care era încă în mâinile răsculaţilor. Pavajul a rămas multă vreme roşu în locul acela. Printre morţi erau patru inşi din garda naţională a suburbiei. Enjolras dădu ordin să li se pună deoparte uniformele.

Enjolras îşi sfătuise oamenii să doarmă două ceasuri. Un sfat de-al lui Enjolras era ordin. Cu toate astea, numai vreo trei-patru profitară de el. Feuilly folosi cele două ore pentru a săpa o inscripţie pe zidul din faţa cârciumii:

TRĂIASCĂ POPOARELE!

Aceste două cuvinte, zgâriate cu un cui în piatră, se mai puteau citi pe acel zid în 1848.

Cele trei femei se folosiseră de răgazul nopții ca să dispară, ceea ce îi făcea pe răsculați să respire mai în voie.

Femeile găsiseră mijlocul să se adăpostească într-o casă învecinată.

Cea mai mare parte din răniți puteau şi voiau încă să lupte. Pe un aşternut făcut dintr-o saltea şi două grămezi de paie în bucătăria ambulanței se aflau atunci cinci oameni grav răniți, dintre care doi din garda municipală. Cei din garda municipală fură pansați mai întâi.

Nu mai rămaseră în sala cea joasă decât Mabeuf, sub giulgiul lui negru, şi Javert, legat de stâlp.

— E sala morților, spuse Enjolras.

Aşa cum stăteau înăuntrul acelei încăperi abia luminate în fund de o candelă, masa mortuară ca o linie orizontală îndărătul stâlpului, Javert în picioare, iar Mabeuf culcat, desenau un fel de cruce mare, nelămurită.

Oiştea omnibusului, deşi scurtată de împuşcături, era încă în picioare, şi-ai fi putut agăța de ea un steag.

Enjolras, care avea acea calitate a conducătorilor de a face întotdeauna ceea ce spun, atârnă de prăjină haina găurită şi însângerată a bătrânului ucis.

Nu mai era chip să mănânce. N-aveau nici pâine, nici carne. Cei cincizeci de oameni ai baricadei, de şaisprezece ceasuri de când erau acolo, isprăviseră repede slabele provizii ale cârciumii. La un moment dat, orice baricadă care rezistă se preschimbă fără scăpare în pluta *Meduzei.* Trebuiră să întâmpine foamea cu resemnare. Era în primele ceasuri ale acelei zile spartane de 6 iunie, când, în baricada Saint-Merry, muncitorul Jeanne, înconjurat de răsculații care cereau pâine, strigă tuturor: „La ce bun? Acum e ora trei. Peste un ceas vom fi morți cu toții!”

Pentru că nu mai aveau ce să mănânce, Enjolras îi opri să bea. Interzise vinul şi drămui rachiul.

Găsiseră în pivniță vreo cincisprezece sticle pline, astupate cu ceară. Enjolras şi Combeferre le cercetară. Pe când urca, Combeferre spuse: „E din vechile rezerve ale lui Hucheloup, care a fost mai întâi băcan”. „Trebuie să fie un vin bun, observă Bossuet. Norocul nostru, că Grantaire doarme. Dacă ar fi pe picioare, n-am salva noi sticlele astea cu una, cu două”. În ciuda murmurelor, Enjolras nu le dădu voie să se atingă de cele cincisprezece sticle şi, pentru ca nimeni să nu cuteze, şi să fie oarecum sfințite, le puse sub masa pe care zăcea

bătrânul Mabeuf.

Pe la orele două noaptea se numărară. Mai rămăseseră treizeci şi şapte[21].

Începea să mijească de ziuă. Stinseră torța şi o puseră la loc în firida ei de piatră. Interiorul baricadei, un fel de curticică furată străzii, era înecat în beznă şi semăna, în acea nelămurită teamă a zorilor, cu puntea unei corăbii părăsite în voia valurilor. Luptătorii se mişcau încoace şi încolo, ca nişte umbre negre. Deasupra acestui înfricoşător cuib de întuneric, etajele caselor mute se schițau vinete: sus de tot, păleau hornurile. Cerul avea acea nuanță fermecătoare, care e poate alb, poate albastru. Zburau păsări, ciripind a fericire. Casa înaltă care servea de fundal baricadei, întoarsă cum era spre răsărit, avea pe acoperiş un reflex trandafiriu. La ferestruica celui de-al treilea cat, vântul dimineții flutura părul cărunt de pe capul mortului.

— Sunt încântat că am stins torța, îi spunea Courfeyrac lui Feuilly. Flacăra ei răsucită de vânt mă sâcâia. Îmi făcea impresia că-i e frică. Lumina torțelor seamănă cu înțelepciunea laşilor: luminează rău pentru că tremură.

Zorii trezeau mințile, aşa cum deşteptau din somn păsărelele; toți stăteau de vorbă.

Joly, văzând o pisică plimbându-se mereu de-a lungul unui jgheab, scoase o cugetare filosofică.

— Ce e pisica? strigă el. Un corectiv. După ce l-a făcut pe şoarece, bunul Dumnezeu a spus: „Uite, am făcut o prostie!” Şi a plămădit pisica. Pisica este erata şoarecelui. Şoarecele şi apoi pisica sunt şpaltul revăzut şi corectat al creațiunii.

Combeferre, înconjurat de studenți şi de muncitori, vorbea despre cei morți, de Jean Prouvaire, de Bahorel, de Mabeuf, chiar de Cabuc şi de neînduplecata mâhnire a lui Enjolras. Spunea:

— Harmonius şi Aristogiton, Brutus, Chereas, Stephanus, Cromwell, Charlotte Corday, Sand, toți au avut, după isprava lor[22], o

---

[21] Este vorba de o eroare a autorului: găsiseră, probabil, cincizeci de sticle şi cincisprezece, aşa cum apare în textul original.

[22] Aceste „isprăvi” ale lor sunt uciderile unor tirani sau ale unor personaje politice. (Asupra lui Harmodius şi Aristogiton, Brutus, Cromwell şi Charlotte Corday, vezi explicațiile anterioare.) Casius Chereas, tribun din garda pretoriană romană, l-a ucis pe împăratul nebun Caligula (anul 41), încercând apoi să restabilească republica. Karl Sand, student german, l-a ucis, în 1829, pe scriitorul reacționar Kotzebue, agent al Sfintei Alianțe. Fapta lui,

clipă de spaimă. Inima noastră e atât de sensibilă şi viața omenească atât de misterioasă, încât, chiar într-o crimă cetățenească, chiar în săvârşirea unei crime liberatoare, dacă aşa ceva există, remuşcarea de a fi răpus un om întrece bucuria de a fi slujit umanitatea.

Şi iată că meandrele vorbelor luară o altă cale o clipă mai târziu, când versurile lui Jean Prouvaire schimbară subiectul, şi Combeferre a început să compare între ei pe traducătorii *Georgicelor,* pe Raux cu Cournand, pe Cournand cu Delille, amintind pasajele traduse de Malfilâtre[23], mai ales minunata moarte a lui Cezar; şi prin acest cuvânt, Cezar, conversația se întoarse la Brutus.

— Cezar, spunea Combeferre, a căzut pe drept cuvânt. Cicero a fost sever cu Cezar, şi a avut dreptate. O astfel de asprime nu este o diatribă[24]. Când Zoil îl insultă pe Homer, când Maevius îl insultă pe Virgiliu, când Visé îl insultă pe Molière, când Pope îl insultă pe Shakespeare, când Fréron[25] îl insultă pe Voltaire, se adevereşte vechea lege a invidiei şi a urii; geniile atrag injurii, oamenii mari sunt mai mult sau mai puțin huiduiți. Dar Zoil şi Cicero nu sunt acelaşi lucru. Cicero e un făuritor de dreptate prin gândire, aşa cum Brutus e un făuritor de dreptate cu spada. Eu o înfierez pe cea din urmă, spada; antichitatea însă o îngăduia. Cezar, care a violat Rubiconul şi a împărțit, ca şi cum ar fi fost ale lui, demnitățile care veneau de la popor, Cezar, care nu se ridica în picioare când intrau senatorii, făcea, aşa cum spune Eutropiu[26], lucruri regeşti şi aproape tiranice: *regia ac pene tyrannica.* A fost un om mare; cu atât mai rău, sau cu atât mai bine; lecția e mai înaltă. Cele douăzeci şi trei de răni ale lui mă mişcă mai puțin decât scuipatul de pe fruntea lui Hristos. Cezar e înjunghiat de senatori; Hristos e pălmuit de servitori. Cu cât

---

evocată de Puşkin în poemul *Pumnalul,* a fost socotită ca un avertisment dat reacțiunii monarho-feudale de după căderea lui Napoleon I.

[23] *Raux, Cournand, Delille, Malfilâtre* – traducători, adaptatori sau imitatori francezi (secolul al XVIII-lea) ai poemului agricol *Georgicele,* una din operele de seamă ale poetului latin Vergiliu. Delille şi Malfilâtre sunt socotiți astăzi printre poeții minori ai vremii lor. Jacques Delille (1738–1813) a publicat traducerea *Georgicelor* în 1770. Malfilâtre (1733–1767), tradusese anterior din acel poem numai câteva fragmente.

[24] Pamflet violent.

[25] *Zoil, Maevius, Visé, Pope, Fréron* – critici răuvoitori, veninoşi, care au atacat opere şi autori de seamă.

[26] Istoric roman din mijlocul secolului al IV-lea al erei noastre; a lăsat un breviar (prescurtare) al istoriei romane.

ocara e mai mare, cu atât simți mai mult divinitatea.

Bossuet, care îi domina pe vorbitori din vârful unei grămezi de pietre, strigă, cu carabina în mână:

— O, Cydathenaeum! O, Myrrhinus! O, Probalinthus! O, haruri ale Aeantidei![27] Ah! cine mă va face să pot rosti versurile lui Homer, ca un grec din Laurium sau din Edapteon[28]!

III – Lumină şi întunecare

Enjolras plecase în recunoaştere. Ieşise prin strada Mondétour, furişându-se de-a lungul caselor.

Trebuie să spunem că răsculații erau plini de nădejde. Felul în care respinseseră atacul de noapte îi îndemna să disprețuiască de mai înainte atacul din zori de zi. Îl aşteptau zâmbind. Nu se îndoiau de izbânda lor, aşa cum nu se îndoiau de cauza lor. De altfel, erau încredințați că avea să le vină ajutoare. Se bizuiau pe ele. Cu uşurința profetică şi biruitoare, care e una din forțele luptătorului francez, ei împărțeau ziua care începea în trei faze neîndoielnice: la şase dimineața un regiment „care a fost lucrat" va da înapoi; la amiază va izbucni răscoala întregului Paris; la asfințitul soarelui, revoluția.

Se auzea clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care nu încetase nicio clipă din ajun; era o dovadă că cealaltă baricadă, cea mare, a lui Jeanne, rezista mai departe.

Toate speranțele acestea treceau de la un grup la altul, într-un fel de murmur vesel şi amenințător, care semăna cu zumzetul de război al unui stup de albine.

Enjolras se întoarse. Se înapoia din posomorâta lui preumblare vulturească în întunecimea de afară. Ascultă o clipă toată această bucurie, cu brațele încrucişate, cu o mână la gură. Apoi, proaspăt şi îmbujorat în lumina crescândă a dimineții, spuse:

— Toată armata Parisului e în luptă. O treime a ei apasă asupra baricadei în care vă aflați. Pe deasupra mai e garda națională. Am văzut chipiurile celui de-al cincilea regiment de linie şi stegulețele legiunii a şasea. Într-o oră veți fi atacați. În ce priveşte poporul, a clocotit ieri; dar în dimineața asta nu se clinteşte! Nu-i nimic de

[27] Forme latine ale numelor unor localități situate în diferite puncte ale Aticii.

[28] Regiuni din Grecia antică, renumite pentru mine de metale prețioase.

aşteptat, nimic de nădăjduit. Niciun cartier şi niciun regiment. Suntem părăsiţi!

Vorbele acestea căzură asupra zumzetului grupelor şi avură acelaşi efect pe care îl are prima picătură a furtunii asupra roiului. Amuţiră cu toţii. Fu un moment de spaimă nespusă, în care ai fi putut auzi moartea plutind.

Clipa aceasta fu scurtă.

Din colţul cel mai întunecat al grupelor de luptători un glas strigă lui Enjolras:

— Fie! Să ridicăm baricada la o înălţime de douăzeci de picioare şi să rămânem aici. Cetăţeni, să murim pe baricadă cu toţii! Să arătăm că nici atunci când poporul părăseşte pe republicani, republicanii nu părăsesc poporul!

Cuvintele acestea culegeau gândul tuturor din norul greu al îngrijorării individuale. Fură primite cu un strigăt de entuziasm.

Nu s-a ştiut niciodată numele celui care a vorbit astfel: era un muncitor, neştiut, necunoscut, uitat, un erou care trece; un mare anonim amestecat ca totdeauna în crizele omeneşti, în genezele sociale şi care, după ce la un moment dat a rostit într-o formă supremă cuvântul hotărâtor, după ce a reprezentat o clipă, cât ai clipi din ochi, poporul şi pe Dumnezeu, s-a pierdut în beznă.

Această hotărâre nestrămutată se potrivea atât de bine cu atmosfera zilei de 6 iunie 1832, încât, aproape la aceeaşi oră, în baricada Saint-Merry, răsculaţii scoteau acest strigăt rămas istoric şi consemnat în dezbaterile procesului care a urmat: „Fie că ne vin în ajutor, fie că nu ne vin, e totuna. Ne vom lăsa ucişi până la unul!”

Aşa cum se vede, cele două baricade, deşi izolate în spaţiu, aveau, totuşi o legătură între ele.

IV – Cinci mai puţin, unul mai mult

După ce acel necunoscut, care hotărâse „să moară pe baricadă cu toţii”, sfârşise de vorbit şi rostise ceea ce era în sufletul tuturor, din toate gurile ieşi un strigăt ciudat de mulţumit şi înspăimântător, cu un înţeles funebru şi cu un accent de biruinţă.

— Trăiască moartea! Rămânem aici toţi!

— De ce toţi? întrebă Enjolras.

— Toţi! Toţi!

Enjolras vorbi din nou:

— Poziţia e bună, baricada e zdravănă. Ajung treizeci de oameni.

De ce să jertfim patruzeci?

Ei îi răspunseră:

— Pentru că niciunul n-o să vrea să plece.

— Cetățeni, strigă Enjolras, şi vocea lui vibra aproape mânioasă, republica nu e atât de bogată în oameni încât să-i cheltuim fără folos. Gloria uşoară e o risipă. Dacă datoria le cere unora să plece, să-şi îndeplinească această datorie ca pe oricare alta.

Enjolras, omul-principiu, avea asupra coreligionarilor săi acea atotputernicie care se desprinde din absolut. Totuşi, oricât de mare era atotputernicia lui, se auziră murmure.

Şef până în vârful unghiilor, văzând că ceilalți şovăie, el stărui. Începu cu autoritate:

— Cei care se tem că rămânem numai treizeci, s-o spună!

Murmurele se întețiră:

— De altfel, observă o voce dintr-un grup, e uşor să vorbeşti de plecare. Baricada e încercuită.

— Nu dinspre Hale, spuse Enjolras. Strada Mondétour e liberă, şi prin strada Prêcheurs se poate ajunge în piața Innocents.

— Şi acolo, urmă o altă voce din grup, te înhață. Nimereşti drept într-un post de pază al liniei sau al suburbiei. O să vadă trecând pe unul cu bluză şi şapcă. „Mă, de unde vii tu? Nu cumva de la baricadă? Şi-o să se uite la mâinile tale. Miroşi a praf de puşcă? Împuşcați-l!”

Fără să răspundă, Enjolras atinse umărul lui Combeferre, şi amândoi intrară în sala cea scundă.

Ieşiră după o clipă. Enjolras întindea cu amândouă mâinile cele patru uniforme pe care le pusese deoparte. Combeferre îl urma, ducând centurile şi chipiurile.

— Cu uniforma asta, spuse Enjolras, te-amesteci printre rânduri şi scapi. Oricum, uite, pentru patru oameni.

Şi aruncă pe pământul golit de pavaj cele patru uniforme.

Nimeni nu se clinti. Combeferre luă cuvântul:

— Haideți! spuse el. Trebuie să vă fie puțin milă. Ştiți voi despre ce e vorba? E vorba de femei. Iată! Sunt femei, da sau nu? Copii, da sau nu? Mame care împing leagănele cu piciorul şi care au în jurul lor o droaie de copii, da sau nu? Cine dintre noi n-a văzut niciodată sânul unei femei care alăptează, să ridice mâna. Aşa! Vreți să vă lăsați ucişi, nici eu nu vreau altceva, eu, care vă vorbesc, numai că nu doresc să simt în jurul meu stafiile femeilor frângându-şi mâinile. Vreți să muriți, fie, dar nu-i faceți şi pe alții să moară! Sinucideri ca

aceea care se va săvârşi aici sunt sublime, dar sinuciderea are o margine şi de îndată ce se întinde, asupra celor din jurul vostru, se preschimbă în asasinat. Gândiți-vă la capetele mici, bălaie, şi la părul cărunt. Ascultați! Acum câteva minute, Enjolras mi-a spus că a văzut în colțul străzii Cygne o fereastră luminată, o candelă la o biată fereastră de la al cincilea etaj şi, în dreptul geamului, umbra tremurătoare a capului unei femei bătrâne, care părea să-şi fi petrecut noaptea acolo, aşteptând. Era poate mama unuia dintre voi. Ei bine, fiul acelei femei să plece, să se grăbească să se ducă şi să-i spună maică-si: „Iată-mă, mamă!” Să n-aibă nicio grijă, o să ne descurcăm şi fără el. Când îi susții cu munca ta pe cei din jur, n-ai dreptul să te sacrifici pe tine, sacrificându-i pe ai tăi. Asta ar însemna să-ți renegi familia. Şi cei care au fete, care au surori! Vă gândiți voi? Lăsați să vă ucidă! Iată-vă morți! Foarte bine, şi mâine? Fete tinere care n-au ce mânca – e îngrozitor! Un bărbat mai cerşeşte, o femeie mai vinde ceva. Dar aceste făpturi încântătoare, atât de gingaşe, atât de blânde, cu bonete de flori, care cântă, flecăresc, umplu casa cu lumină, aceste făpturi care sunt ca o mireasmă vie, care dovedesc că îngerii din ceruri există prin nevinovăția fecioarelor de pe pământ, Jeana, Liza sau Mimi, ființe minunate, cinstite, care sunt binecuvântarea şi mândria voastră, vai, Dumnezeule, să se sfârşească de foame! Ce vreți să vă mai spun? Există un negoț de carne omenească şi mâinile voastre de umbre tremurătoare n-o să le împiedice să se vândă. Gândiți-vă la stradă, la trotuarul plin de trecători, la prăvăliile prin fața cărora femeile trec încoace şi încolo, decoltate şi întinate. Şi ele au fost odată neprihănite. Cei care au surori să se gândească la ele. Mizeria, prostituția, sergenții de stradă, Saint-Lazare[29], iată în ce au să cadă fetele acestea gingaşe şi frumoase, fragile minuni de sfială, de bunătate şi de frumusețe, mai proaspete decât liliacul de mai. A! v-ați lăsat ucişi! A! nu mai sunteți! Foarte bine: ați vrut să scăpați poporul de regalitate şi v-ați dat fetele pe mâna poliției. Prieteni, luați seama, fie-vă milă! Femeile, nenorocitele de femei, nimeni nu se gândeşte la ele! Ne bizuim pe aceea că nu li s-a dat învățătura noastră, a bărbaților, le împiedicăm să citească, le împiedicăm să cugete, le împiedicăm să facă politică; le veți împiedica oare, diseară, să meargă la morgă şi să vă recunoască cadavrele? La naiba! cei ce au familie trebuie să fie oameni de înțeles, să ne strângă mâna, să

[29] Închisoare din Paris destinată femeilor delicvente.

plece şi să ne lase să ne vedem singuri de treabă. Ştiu bine că-ţi trebuie curaj ca să pleci, că e greu, dar, cu cât e mai greu, cu atât meritul e mai mare. Voi ce spuneţi? Am o puşcă, sunt pe baricadă, ce-o fi o fi, rămân! Ce-o fi o fi, spuneţi voi la repezeală. Prieteni, există un mâine. Mâine voi nu veţi mai fi, dar familiile voastre vor continua să fie. Şi câte suferinţe! Uite, un copilaş frumos, sănătos, cu obrajii ca nişte mere, care gângureşte, ţipă, trăncăneşte, râde, pe care, când îl săruţi, îl simţi fraged, ei bine, ştiţi voi ce se întâmplă cu el când îl părăsiţi? Am văzut eu unul, mic de tot, cam atât de înăltuţ. Taică-său murise. Nişte oameni sărmani îl luaseră de milă, dar n-aveau nici ei destulă pâine. Copilului îi era mereu foame. Era iarna. Nu plângea. Îl vedeai ducându-se lângă soba cu horn de lut, în care focul nu ardea niciodată. Copilaşul desprindea cu degeţelele lui câte puţin pământ de pe vatră şi-l mânca. Avea răsuflarea răguşită, faţa vânătă, picioarele moi şi pântecele umflat. Nu spunea nimic. Îi vorbeai şi nu-ţi răspundea. A murit. L-au adus să moară la ospiciul Necker, unde l-am văzut şi eu. Eram intern acolo. Acum, dacă sunt printre voi taţi, a căror fericire e să se plimbe duminica ţinând în mâna lor puternică mânuţa copilului lor, să-şi închipuie fiecare dintre ei că acel copilaş a fost al lor. Mi-aduc aminte, bietul ţânc, parcă-l văd când l-au pus în pielea goală pe masa de disecţie, avea coastele ieşite pe sub piele, ca mormintele pe sub iarbă într-un cimitir. I-au găsit un fel de noroi în stomac. Printre dinţi avea cenuşă. Haide, să ne cercetăm cugetele şi să ne sfătuim cu inima noastră: Statisticile spun că dintre copiii părăsiţi cincizeci şi cinci la sută mor. Repet: e vorba de femei, de mame, de fete tinere, de prunci. Cine vă vorbeşte despre voi? Se ştie bine cine sunteţi; se ştie bine că sunteţi cu toţi viteji, pentru Dumnezeu! Se ştie bine că sufletele voastre sunt pline de bucuria şi de mândria de a vă da viaţa pentru marea noastră cauză; se ştie bine că vă simţiţi aleşi pentru o moarte folositoare şi măreaţă, şi că fiecare dintre voi vrea partea lui de glorie. Foarte bine. Numai că nu sunteţi singuri pe lume. Mai sunt şi alţii la care trebuie să vă gândiţi. Nu trebuie să fim egoişti!

Toţi îşi plecară capetele îngânduraţi.

Ciudate sunt contradicţiile sufletului omenesc în clipele lui cele mai sublime! Combeferre, care vorbea astfel, nu era orfan. Îşi aducea aminte de mamele celorlalţi şi o uita pe a lui. Mergea la moarte. Era „egoist”.

Marius, flămând, zbuciumat, desprins, rând pe rând, de orice speranţă, naufragiat pe malurile întunecoase ale durerii, copleşit de

emoții puternice şi simțind că se apropie sfârşitul, se adâncise din ce în ce mai mult în acea încremenire halucinată, care precede totdeauna ora din urmă, acceptată de bunăvoie.

Un fiziolog ar fi putut studia asupra lui simptomele în creştere ale acelei cufundări în sine, pline de înfrigurare, cunoscută şi clasată de ştiință, şi care este pentru suferință ceea ce este voluptatea pentru plăcere. Deznădejdea îşi are extazul ei. Iată unde ajunsese Marius. Lua parte la tot ce se petrecea ca orice privitor; după cum am spus, lucrurile care se petreceau în jurul lui îi păreau îndepărtate; desluşea întregul, dar nu-şi dădea seama de amănunte. Pe cei ce treceau încoace şi încolo îi vedea ca într-o străfulgerare. Îi auzea vorbind ca din fundul unei prăpăstii.

Totuşi, scena aceasta îl mişcă. Era în ea o emoție care-l străpunse şi îl trezi. Nu mai avea decât un singur gând; să moară – şi nu voia să se gândească la altceva; dar, în starea aceasta de întunecată rătăcire, îi veni în minte că, atunci când te pierzi pe tine însuți nimic nu te opreşte să scapi pe un altul.

Ridică vocea:

— Enjolras şi Combeferre au dreptate, spuse el. Să nu facem jertfe inutile! Mă alătur lor, şi trebuie să ne grăbim. Combeferre v-a spus lucruri convingătoare. Sunt printre voi unii care au familie, mame, surori, neveste, copii. Să iasă din rânduri!

Nimeni nu se clinti.

— Bărbații însurați şi capii de familie afară din rânduri! repetă Marius.

Avea o mare autoritate. Enjolras era şeful baricadei, dar Marius fusese cel care o salvase.

— Vă ordon! strigă Enjolras.

— Vă rog! spuse Marius.

Atunci, zguduiți de vorbele lui Combeferre, răscoliți de ordinul lui Enjolras, mişcați de rugămintea lui Marius, eroii începură să se denunțe unii pe alții: „Aşa e! spunea unul mai tânăr, altuia mai copt. Eşti tată de familie. Du-te!” „Ba mai degrabă tu, îi răspunse celălalt, ai două surori pe care le întreții.” Şi începu o luptă aprigă. Se întreceau care pe care să nu se lase dați afară din mormânt.

— Să ne grăbim, spuse Courfeyrac. Într-un sfert de oră va fi prea târziu.

— Cetățeni, urmă Enjolras, aici e republică şi domneşte votul universal. Arătați-i voi pe aceia care trebuie să plece.

Îl ascultară. După câteva minute, cinci inşi, arătați de toți ceilalți,

ieşeau din rânduri.

— Sunt cinci! strigă Marius.

Nu erau decât patru uniforme.

— Foarte bine, răspunseră cei cinci. Unul dintre noi va rămâne.

Se întreceau acum care să rămână şi care să găsească motive pentru ca ceilalţi să plece. Cearta generoasă începu din nou: „Ai o nevastă care te iubeşte.” „Tu ai o mamă bătrână.” „Nu mai ai părinţi, dar ce-au să se facă cei trei frăţiori ai tăi?” „Tu eşti tatăl a cinci copii.” „Tu ai tot dreptul să trăieşti, ai şaptesprezece ani. E prea devreme.”

Marile baricade revoluţionare au fost locul de întâlnire al eroismului. Lucrurile cele mai greu de închipuit deveneau aici simple. Oamenii aceştia nu se minunau unii de alţii.

— Hai, repede! repeta Courfeyrac.

Unii îi strigară, din rânduri, lui Marius:

— Numeşte dumneata pe cel care trebuie să rămână!

— Da, spuseră cei cinci. Alege! Te ascultăm!

Marius nu credea să mai poată avea emoţii. Cu toate acestea, la gândul că trebuie să aleagă un om pentru a-l da morţii, tot sângele îi năvălise spre inimă. Dacă ar fi fost cu putinţă, ar fi pălit şi mai tare.

Înaintă spre cei cinci care-i zâmbeau, şi fiecare, cu ochii plini de acea licărire care în adâncurile istoriei străluceşte asupra Termopilelor, îi striga:

— Eu! Eu! Eu!

Şi Marius numără prosteşte; erau mereu tot cinci! Apoi privirea i se lăsă în jos, spre cele patru uniforme.

În clipa aceea, ca din văzduh, o a cincea uniformă căzu peste cele patru.

Cel de-al cincilea om era salvat.

Marius ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Fauchelevent.

Jean Valjean intrase în baricadă.

Fie că aflase locul, fie din instinct, fie din întâmplare, intrase prin ulicioara Mondétour. Mulţumită uniformei sale de guard naţional trecuse cu uşurinţă.

Paza pusă de răsculaţi pe strada Mondétour nu dăduse semnalul de alarmă pentru un simplu soldat al gărzii naţionale. Îl lăsase să o ia pe stradă, spunându-şi: „Poate că e o înălţime, sau, în cel mai rău caz, un prizonier”. Clipa era prea gravă pentru ca santinela să se sustragă de la datorie şi să părăsească postul său de observaţie.

În clipa în care Jean Valjean pătrunsese în redută nu-l zărise

nimeni, toate privirile fiind ațintite asupra celor cinci aleşi şi spre cele patru uniforme. Jean Valjean, însă, văzuse şi auzise, şi în linişte îşi scoase hainele, aruncându-le peste grămada celorlalte.

Emoția fu de nedescris.

— Cine e omul acesta? întrebă Bossuet.

— E un om care-i salvează pe ceilalți, răspunse Combeferre.

Marius adăugă cu o voce gravă:

— Îl cunosc.

Această garanție le ajungea tuturor.

Enjolras se întoarse spre Jean Valjean.

— Bine-ai venit, cetățene! Şi adăugă: Ştii că aşteptăm moartea…

Fără să răspundă, Jean Valjean îl ajută pe răsculat să-şi îmbrace uniforma.

V – Ce se vede din vârful baricadei

Situația tuturor în acel ceas hotărâtor şi în acel loc fără scăpare culmina în necuprinsa melancolie a lui Enjolras.

Enjolras avea într-însul plenitudinea revoluției: totuşi îi lipsea ceva, atât cât poate absolutului să-i lipsească. Avea, prea mult din Saint-Just şi nu destul din Anacharsis Cloots[30]; totuşi, în societatea *Prietenii A.B.C.-ului* suferise o oarecare influență a ideilor lui Combeferre; de câtva timp părăsea încetul cu încetul forma strânsă a dogmei şi se lăsa dus de vederile largi ale progresului; ajunse să accepte, ca pe o evoluție definitivă şi măreață, transformarea marii republici franceze într-o imensă republică umană. Cât despre mijloacele imediate, fiindcă evenimentele se desfăşurau sub semnul violenței, le voia violente; nu admitea nicio abatere; făcea parte din acea şcoală epică şi de temut, pe care o rezumă cuvintele: o mie şapte sute nouăzeci şi trei.

Enjolras stătea în picioare pe scara de piatră, rezemat în țeava carabinei. Se gândea; tresărea, ca şi cum ar fi trecut pe lângă el duhuri; locurile unde sălăşluieşte moartea te prefac uneori în profet. În ochii lui, care priveau adânc, apăreau un fel de scânteieri mocnite. Deodată îşi ridică fruntea şi părul lui blond se revărsă pe spate ca pletele îngerului de pe întunecatul car al stelelor, ca o coamă de leu înspăimântat, ca o aureolă strălucitoare. Enjolras strigă:

[30] Fraza trebuie înțeleasă astfel: Enjolras era un doctrinar prea rigid şi nu avea destul spirit internaționalist, ca Anacharsis Cloots, revoluționar din extrema stângă iacobină, ghilotinat în 1794 împreună cu Hébert.

— Cetăţeni, vă închipuiţi voi viitorul? Străzile oraşelor scăldate în lumină, ramuri înverzite pe praguri, naţiunile înfrăţite, oamenii drepţi, bătrânii binecuvântând copiii, trecutul iubind prezentul, gânditorii având deplină libertate, credincioşii deplină egalitate, cerul drept religie, Dumnezeu preot el însuşi, conştiinţa umană – altar; nu va mai exista ura, atelierul se va înfrăţi cu şcoala, faima publică va fi şi pedeapsă şi răsplată; muncă pentru toţi, drepturi pentru toţi, pace pentru toţi; nu se va mai vărsa sânge, nu vor mai fi războaie, mamele vor fi fericite! Primul pas e stăpânirea materiei; al doilea – realizarea idealului. Gândiţi-vă la cele ce au fost împlinite de progres până acum. Odinioară primele rase omeneşti vedeau cu groază trecându-le prin faţa ochilor hidra care sufla peste ape, balaurul care scotea limbi de foc, zmeul, monstru al văzduhurilor, care zbura cu aripi de vultur şi cu gheare de tigru; lighioane înspăimântătoare care stăpâneau pe om. Cu toate acestea, omul le-a întins capcane, sfintele curse ale inteligenţei, şi a pus până la urmă mâna pe monştri. Am supus hidra: e vaporul de astăzi; am supus balaurul şi l-am numit locomotivă; suntem pe cale să-l supunem şi pe zmeu, îl avem chiar în mână, şi-i zicem balon. În ziua în care această operă vrednică de Prometeu va fi sfârşită, şi când omul va înhăma pentru totdeauna la carul voinţei sale tripla himeră antică – hidra, balaurul şi zmeul – el va stăpâni apa, focul şi văzduhul şi va fi pentru restul creaţiunii însufleţite ceea ce erau zeităţile odinioară pentru el însuşi. Curaj, şi înainte! Încotro mergem, cetăţeni? Spre ştiinţa care cârmuieşte, spre forţa lucrurilor care e singura forţă publică, spre legea naturală, a cărei sancţiune şi penalitate sălăşluiesc în ea însăşi şi sunt consfinţite de evidenţă; spre zorii adevărului, care sunt asemeni zorilor dimineţii. Mergem spre uniunea popoarelor; mergem spre unitatea omului. Nu vor mai fi închipuiri; nu vor mai fi paraziţi. Ceea ce e adevărat va domni peste ceea ce este real, iată scopul. Temeliile civilizaţiei se vor întinde până în creştetul Europei, şi mai târziu, până în inima continentelor, ca într-o Mare Adunare a inteligenţei. S-a mai văzut o dată ceva asemănător. Amficţioniile[31] se întruneau de două ori pe an: o dată la Delfi, lăcaşul zeilor, a doua oară la Termopile, lăcaşul eroilor. Europa va avea amficţioniile ei; globul pământesc va avea amficţioniile lui. Franţa poartă acest viitor sublim în coapsele ei. Iată ce va ieşi din plămada veacului al XIX-lea.

---

[31] Adunări în Grecia antică la care toate popoarele Greciei îşi trimiteau delegaţii pentru a discuta probleme de interes comun.

Ceea ce a fost schițat de Grecia, e vrednic de a fi isprăvit de Franța. Ascultă-mă, tu, Feuilly, brav muncitor, om din popor, om al tuturor popoarelor! Slavă ție! Tu vezi limpede vremurile care au să vină, tu ai dreptate. N-ai avut tată, nici mamă, Feuilly! Ți-ai luat ca mamă adoptivă omenirea, şi ca tată, dreptul. Ai să mori aici, adică ai să învingi. Cetățeni, orice s-ar întâmpla astăzi, prin înfrângerea sau prin victoria noastră noi vom înfăptui o revoluție! Şi, aşa cum incendiile luminează un oraş întreg, revoluțiile luminează umanitatea. Ce fel de revoluție vom face? Am spus-o: revoluția Adevărului. Din punct de vedere politic, nu există decât un singur principiu: atotputernicia omului asupra lui însuşi. Această atotputernicie a eului asupra lui însuşi se cheamă Libertate. Acolo unde se asociază mai multe atotputernicii de felul acesta începe statul. Dar într-o astfel de asociere nimeni nu abdică de la nimic. Fiecare atotputernicie cedează o parte din ea însăşi pentru a forma dreptul comun. Cantitatea rămâne aceeaşi pentru toți. Această identitate de concesii pe care le face fiecare se cheamă Egalitate. Dreptul comun nu este altceva decât ocrotirea tuturor, revărsându-se asupra dreptului fiecăruia. Această ocrotire a tuturor asupra fiecăruia se cheamă Fraternitate. Punctul de intersecție al tuturor acestor suveranități care se strâng laolaltă se cheamă Societate. Această intersecție fiind un punct de unire, e în acelaşi timp un nod. Iată ceea ce numim legătură socială. Unii dintre noi o numesc contract social; e acelaşi lucru, deoarece cuvântul contract este etimologic format din ideea de legătură. Să ne înțelegem asupra egalității căci, dacă libertatea este vârful, egalitatea este baza. Egalitatea, cetățeni, nu este ca o vegetație crescută la aceeaşi înălțime, nu este o societate făcută din fire lungi de iarbă şi din stejari pitici; din invidii învecinate pornind să se mutileze unele pe altele, din punct de vedere ăl fiecăruia luat în parte. Înseamnă posibilități egale pentru toate aptitudinile; din punct de vedere politic, vot egal, iar în ce priveşte religia, egalitate de drepturi pentru toate conştiințele. Egalitatea are un singur organ: învățământul gratuit şi obligatoriu. Trebuie să se înceapă prin dreptul la alfabet. Şcoala primară să fie impusă tuturor, şcoala secundară să fie deschisă tuturor, iată legea. Din şcoli identice iese o societate egală. Da, învățământ! Lumină! Lumină! Totul izvorăşte din lumină şi se întoarce în lumină! Cetățeni, secolul al XIX-lea e mare, dar al XX-lea va fi fericit! Atunci nimic nu va semăna cu vechea poveste; oamenii nu se vor mai teme, ca astăzi, de cuceriri, de invazii, de uzurpări, de

rivalități între națiuni înarmate, de întreruperea civilizației care să atârne de o căsătorie între regi, de apariția tiraniilor ereditare, de o împărțire a popoarelor făcută la cine ştie ce congres, de dezmembrări pricinuite de căderea unei dinastii, de luptă a două dintre religii care se ciocnesc piept în piept ca doi berbeci întunecați, pe puntea infinitului; oamenii nu se vor teme de foamete, de exploatare, de prostituția pricinuită de deznădejde, de mizeria datorită şomajului, de eşafod şi de sabie, de războaie şi de toate tâlhăriile pe care întâmplarea le săvârşeşte în codrul evenimentelor. S-ar putea spune că nici nu vor mai fi evenimente. Toți vor fi fericiți. Specia umană îşi va îndeplini legile sale, după cum globul pământesc şi le îndeplineşte pe ale lui; se va restabili armonia între astru şi suflet. Sufletul va gravita în jurul adevărului, ca astrul în jurul luminii. Prieteni, ceasul în care vă vorbesc e un ceas întunecat; dar aşa sunt socotelile grozave ale viitorului. Fiecare revoluție e un bir. O, neamul omenesc va fi salvat, ridicat şi mângâiat! I-o spunem noi, de pe această baricadă. De unde va izbucni chemarea dragostei dacă nu de pe culmile jertfei? O, fraților, aci e locul de întâlnire al celor ce gândesc şi al celor ce suferă: baricada noastră nu-i făcută nici din piatră, nici din grinzi, nici din fier; e făcută din două grămezi: una de idei şi alta de suferințe. Suferința se întâlneşte aici cu idealul. Ziua îmbrățişează noaptea şi-i spune: voi muri împreună cu tine şi tu vei renaşte dimpreună cu mine. Credința se naşte din îmbrățişarea tuturor deznădejdilor. Aici suferințele îşi aduc agonia iar ideile, nemurirea. Agonia şi nemurirea se vor contopi şi vor plămădi moartea noastră. Fraților, cel ce moare aici, moare în strălucirea viitorului, şi mormântul în care intrăm e scăldat în razele dimineții.

Enjolras se întrerupse, dar nu tăcu; buzele lui continuau să se mişte, ca şi cum şi-ar fi vorbit lui însuşi, ceea ce-i făcu pe ceilalți, care erau atenți şi căutau să-l audă mai departe, să-l privească. Nu-l aplaudară, dar şoaptele ținură multă vreme. Cuvântul e suflare, şi freamătul gândului seamănă cu al frunzelor.

VI – Marius rătăcit, Javert laconic

Să arătăm ce se petrecea în mintea lui Marius.

Amintiți-vă de ceea ce era în sufletul lui. Spuneam că totul nu mai era pentru el decât vedenie. Judecata i se tulburase. Stăruim în a spune că Marius era umbrit de marile aripi întunecate ce se desfac asupra celor care trag să moară. Se simțea intrat în mormânt. I se

părea că se află de cealaltă parte a zidului şi nu mai vedea fețele celor în viață decât cu ochi de mort.

Cum ajunsese acolo domnul Fauchelevent? De ce venise? Ce voia să facă? Marius nu-şi puse niciuna din aceste întrebări. De altfel, fiindcă disperarea unuia cuprinde adeseori şi pe ceilalți, lui Marius i se părea firesc ca toată lumea să moară.

Dar se gândi la Cosette cu o strângere de inimă.

În ce-l priveşte pe domnul Fauchelevent, acesta nici nu-i vorbi, nici nu-l privi şi păru că nu aude când Marius ridică glasul pentru a spune: „Îl cunosc".

Pe Marius această atitudine a domnului Fauchelevent îl alină şi, dacă am putea folosi acest cuvânt pentru astfel de stări sufleteşti, am spune că-i plăcu. Simțise totdeauna că nu-i va fi cu putință să-i vorbească acestui om enigmatic, care i se părea în acelaşi timp echivoc şi impunător. Trecuse multă vreme de când nu-l mai văzuse, ceea ce, pentru firea sfioasă şi reținută a lui Marius, era încă o pricină care sporea această piedică.

Cei cinci oameni care fuseseră aleşi să părăsească baricada plecaseră prin ulicioara Mondétour; semănau leit cu gărzile naționale. Unul dintre ei mergea plângând. Înainte de plecare îi îmbrățişaseră pe cei ce rămâneau.

După plecarea celor cinci oameni dăruiți vieții, Enjolras se gândi la cel osândit la moarte. Intră în sala scundă. Legat de stâlp, Javert sta pe gânduri.

— Ai vreo dorință? îl întrebă Enjolras.

— Când mă veți ucide? răspunse Javert.

— Aşteaptă. În momentul acesta avem nevoie de toate cartuşele.

— Atunci dați-mi ceva de băut, spuse Javert.

Enjolras îi întinse un pahar cu apă şi, fiindcă Javert era legat îl ajută să bea.

— Asta-i tot? întrebă Enjolras.

— Mă simt prost la stâlp. N-ați fost prea drăguți lăsându-mă să-mi petrec noaptea aici. Legați-mă cum vreți, dar ați putea să mă culcați pe o masă, ca pe celălalt.

Şi-i arătă cu o mişcare din cap cadavrul lui Mabeuf.

Ne amintim că în fundul sălii se afla o masă mare şi lungă, pe care fuseseră topite gloanțele şi umplute cartuşele. Fiindcă pulberea fusese întrebuințată şi cartuşele împărțite, masa era liberă.

La ordinul lui Enjolras, patru răsculați îl dezlegară pe Javert. În timp ce-i desfăceau legăturile, al cincilea îi ținea o baionetă proptită

în piept. Îi lăsară mâinile legate la spate şi îi strânseră picioarele cu o curea de bici, subţire şi trainică, ce-i îngăduia să facă paşi mici de-o jumătate de metru, ca al celor care merg la eşafod. Îl duseră aşa până la masa din fundul sălii, pe care îl întinseră, şi-l legară strâns, de-a curmezişul trupului.

Pentru mai multă siguranţă, deşi felul cum îl legaseră făcea cu neputinţă orice evadare, mai adăugaseră un fel de legături, numite în închisori hamuri, şi care, înnodate de o frânghie fixată în jurul gâtului, se bifurcau de la ceafă pe burtă şi, după ce treceau printre picioare, cuprindeau şi mâinile.

În vreme ce-l cetluiau pe Javert, un bărbat îl privea din prag cu o atenţie ciudată. Umbra pe care o arunca acest om îl făcu pe Javert să întoarcă fruntea. Ridică ochii şi îl recunoscu pe Jean Valjean. Nici măcar nu tresări. Lăsă pleoapele în jos cu mândrie şi se mărgini să spună: „Fireşte!”

VII – Situaţia se înrăutăţeşte

Ziua creştea văzând cu ochii, dar nicio fereastră nu se deschidea şi nicio uşă; erau zorile, nu deşteptarea. Capătul străzii Chanvrerie, opus baricadei, fusese, după cum am spus, evacuat de trupe; părea liber şi se deschidea în faţa trecătorilor cu o linişte înfiorătoare. Strada Saint-Denis era mută ca sfinxul din Teba[32]. Nicio vietate la răspântiile pe care le înălbea o rază de soare. Nimic mai cumplit decât lumina străzilor pustii.

Nu vedeai nimic, dar auzeai. La o oarecare depărtare se mişca ceva misterios. Nu mai era nicio îndoială că se apropia clipa hotărâtoare. Ca în seara din ajun, santinelele se retraseră, de data aceasta toate.

Baricada era mai puternică decât la primul atac. De la plecarea celor cinci, răsculaţii o înălţaseră şi mai mult.

După sfatul santinelei care observase regiunea Halelor, Enjolras, de teama unui atac neaşteptat prin spate, luă o hotărâre gravă. Puse să se baricadeze culoarul strâmt al străduţei Mondétour, care până atunci rămăsese liber. Scoaseră pietrele de pe stradă de-a lungul câtorva case şi, în felul acesta, baricada, zidită pe patru străzi, strada

[32] Monstru din mitologia greacă despre care legenda spune că stătea la intrarea în cetatea Teba (Grecia centrală) şi oprea călătorii punându-le întrebări grele: când nu primea răspunsuri satisfăcătoare îşi sfâşia interlocutorii intimidaţi de privirile lui fixe şi tăcerea lui ameninţătoare.

Chanvrerie în faţă, străzile Cygne şi Petite-Truanderie la stânga, şi strada Mondétour la dreapta, era într-adevăr aproape de necucerit; dar luptătorii erau acum închişi în ea. Avea trei laturi, dar nicio ieşire. „Fortăreaţă şi cursă de şoareci”, spuse Courfeyrac râzând.

Enjolras grămădi lângă uşa cârciumii vreo treizeci de bolovani „de rezervă”, cum spunea Bossuet.

Tăcerea era acum atât de adâncă în partea de unde trebuia să vină atacul, încât Enjolras aşeză din nou pe fiecare la postul lui de luptă.

I se dădu fiecăruia o raţie de rachiu.

Nimic mai ciudat decât o baricadă care se pregăteşte să înfrunte asaltul. Toţi îşi aleg locul, ca la un spectacol, se cuibăresc, se proptesc, se reazemă. Unii îşi fac strapontine din bolovani. Te supără colţul unui zid, te dai la o parte; te ajută un perete fortificat, te adăposteşti în spatele lui. Stângacii sunt preţioşi; iau locurile care nu sunt la îndemâna altora. Mulţi preferă să lupte stând jos. Vor să şadă în voie, ca să ucidă, şi confortabil ca să moară.

În dureroasele lupte din iunie 1848, unul dintre răsculaţi, un straşnic trăgător care lupta de pe terasa unui acoperiş, adusese cu el un jilţ Voltaire, în care şi-a găsit moartea străpuns de o lovitură de mitralie.

Îndată ce comandantul a poruncit aşezarea în ordine de bătaie, toate mişcările dezordonate încetează; s-a sfârşit forfoteala de la unii la alţii, grupurile şi discuţiile în doi. Nimeni nu se mai izolează de ceilalţi; tot ce se găseşte în minţile oamenilor se adună şi se preschimbă în aşteptarea asaltului. Înaintea primejdiei baricada e un haos; în primejdie e disciplină. Primejdia menţine ordinea.

Din clipa în care Enjolras îşi luă carabina cu două focuri şi se aşeză în dreptul unui crenel pe care şi-l alesese, toţi ceilalţi amuţiră. De-a lungul zidului de bolovani se auzi un ţăcănit uşor, nedesluşit, mici zgomote surde. Se încărcau puştile.

De altfel, oamenii erau mai mândri şi mai siguri decât oricând; prinosul de sacrificiu întăreşte; nu mai nădăjduiau, erau disperaţi. Disperarea e ultima armă, care uneori aduce victoria, aşa a spus Virgiliu. Mijloacele supreme ies din hotărârile supreme. Câteodată, când te îmbarci în moarte scapi de naufragiu şi capacul sicriului e o scândură salvatoare.

Ca în seara trecută, atenţia tuturor era îndreptată, pironită, am putea spune, spre capătul de stradă care acum era luminat desluşit.

Aşteptarea nu fu lungă. Freamătul începu din nou, limpede,

dinspre strada Saint-Leu, dar nu semăna cu acela al primului atac. Un zăngănit de lanţuri, murmurul neliniştitor al unei mulţimi de oameni, un clinchet de aramă săltând pe pietrele caldarâmului, un fel de huruit solemn şi prelung, vesteau apropierea unor arme sinistre. Tresăriră rărunchii străzilor vechi şi liniştite, croite şi clădite pentru o rodnică circulaţie a bunurilor şi a ideilor, nu pentru ca să fie străbătute de roţile crunte ale războiului. Privirea luptătorilor, aţintită spre capătul străzii, deveni sălbatică.

Se ivi un tun.

Artileriştii împingeau din urmă gura de foc pusă în poziţie de tragere. Scutul dinainte fusese detaşat; doi tunari sprijineau afetul, patru erau la roţi, iar alţii veneau înapoia lor cu chesonul. Se vedea cum fumegă fitilul aprins.

— Foc! strigă Enjolras.

Toată baricada trase şi se auzi o detunătură înfricoşătoare; un val de fum acoperi şi făcu să dispară tunul şi soldaţii care îl purtau; după câteva secunde norul se risipi şi apărură din nou; servanţii apropiau tunul, încet, în faţa baricadei, în ordine şi fără să se grăbească. Nu fusese niciunul lovit. Apoi şeful de tun, apăsând culasa pentru a înălţa tirul, începu să îndrepte ţeava spre ţintă cu gravitatea unui astronom care îşi potriveşte luneta.

— Bravo, tunarilor! strigă Bossuet.

Şi toată baricada bătu din palme.

Peste o clipă, aşezat drept în mijlocul drumului, călare pe rigolă, tunul era pus în poziţie de tragere. O gură uriaşă stătea căscată asupra baricadei.

— Aşa da! spuse Courfeyrac! Vine dihania! Întâi un bobârnac şi pe urmă ghiontul! Armata întinde spre noi coşcogeamite labă. Baricada o să fie zgâlţâită serios. Puştile te pipăie, tunul îţi dă brânci.

— E o piesă de opt, model nou, de bronz, adăugă Combeferre. Tunurile acestea au un cusur: dacă la o sută de părţi aramă se toarnă mai mult de zece părţi cositor, pot să explodeze. Prisosul de cositor le micşorează rezistenţa. Rămân în ţeava de bronz, de-a lungul luminii, goluri şi scobituri care-o slăbesc. Pentru a se ocoli această primejdie şi pentru a se spori încărcătura ar trebui poate să se revină la procedeul veacului al XIV-lea, adică la strângerea pe dinafară a piesei cu o serie de cercuri de oţel nesudate, de la culasă şi până la mijlocul tunului. Până una-alta înlături cusurul aşa cum poţi; ajungi să-ţi dai seama unde sunt golurile şi scobiturile în lumina tunului cu ajutorul unei „pisici”. Un instrument mai bun e

steaua mobilă a lui Gribeauval[33].

— În veacul al XVI-lea, observă Bossuet, tunurile erau ghintuite.

— Da, răspunse Combeferre, e un mijloc prin care se măreşte forța balistică, dar se micşorează precizia tirului. Nu numai atât, dar în tirul la mică distanță traiectoria n-are precizia necesară, parabola e exagerată, drumul proiectilului nu e destul de rectiliniu ca să poată lovi țintele apropiate, ceea ce e una din necesitățile luptei, a căror importanță creşte odată cu apropierea inamicului şi cu cadența tirului. Acest cusur de tensiune a curbei proiectilului la tunurile ghintuite din veacul al XVI-lea era pricinuit de încărcătura prea slabă; pentru astfel de piese, încărcătura slabă e impusă de necesitățile balisticii, de rezistența afetului, de pildă. Pe scurt, tunul, acest tiran, nu poate tot ce-ar vrea. Forța e uneori o slăbiciune. Un obuz nu face decât şase sute de leghe pe oră; lumina face şaptezeci de mii de leghe pe secundă. E superioritatea lui Hristos asupra lui Napoleon.

— Încărcați armele! spuse Enjolras.

Ce avea să se întâmple cu întăriturile baricadei sub lovitura tunului? Va izbuti obuzul să facă o spărtură? Aceasta era întrebarea. În timp ce răsculații îşi încărcau din nou armele, artileriştii încărcau tunul.

Înăuntrul redutei domnea o îngrijorare adâncă.

Ghiuleaua porni, detunătura răsună.

— Prezent! strigă un glas vesel.

În timp ce obuzul se îndrepta spre baricadă, Gavroche se năpusti înăuntrul ei.

Venea dinspre strada Cygne; trecuse cu uşurință peste baricada mai mică ce se afla față în față cu răscrucea de la Petite Traunderie.

Sosirea lui Gavroche avu mai mult succes decât obuzul.

Obuzul se pierduse în şanțul dărâmăturilor. Sfărâmase o roată de omnibus şi prefăcuse în țăndări vechea căruță Anceau. Baricada izbucni în râs.

— Continuați! le strigă Bossuet artileriştilor.

VIII – Artileriştii trebuie luați în serios

Îl înconjurară cu toții pe Gavroche.

---

[33] Instrument cu ajutorul căruia se verificau dimensiunile, forma şi ghinturile din țevile armelor de foc.

Dar nici n-avu vreme să înceapă a povesti, şi Marius, tremurând, îl trase deoparte.

— Ce cauți aici?

— Ei! spuse copilul. Dar dumneata?

Şi-l privi țintă pe Marius, cu binecunoscuta lui semeție. Mândria curată din sufletul său făcea ca ochii să-i pară mai mari.

Marius urmă pe un ton aspru:

— Cine ți-a spus să te întorci? Mi-ai dus cel puțin scrisoarea la adresă?

Gavroche avea oarecare remuşcări în privința scrisorii. În graba lui de a se întoarce la baricadă, s-ar putea spune că mai degrabă se descotorosise de ea, decât o dusese la destinație. Era silit să-şi mărturisească singur că o încredințase cam lesne unui necunoscut căruia nici măcar nu-i văzuse fața. E adevărat că omul acela era cu capul gol, dar dacă totuşi… Pe scurt, îşi făcea mustrări şi se temea de mustrările lui Marius. Ca să iasă din încurcătură, adoptă procedeul cel mai simplu: minți cu neruşinare.

— Cetățene, am dat scrisoarea portarului. Doamna dormea. Când se va deştepta va primi scrisoarea.

Trimițând acea scrisoare, Marius urmărea două scopuri: să-şi ia rămas bun de la Cosette şi să-l scape pe Gavroche. Trebuia să se mulțumească cu jumătate.

Deodată, însă, făcu o legătură între trimiterea scrisorii şi prezența domnului Fauchelevent înăuntrul baricadei. I-l arătă pe Fauchelevent lui Gavroche:

— Îl cunoşti pe omul acesta?

— Nu, spuse Gavroche.

Într-adevăr, după cum am arătat, Gavroche nu-l văzuse pe Jean Valjean decât în umbra nopții.

Bănuielile dureroase şi tulburi care se înfiripaseră în mintea lui Marius se risipiră. Ce ştia el despre părerile domnului Fauchelevent? Poate că era republican. Altminteri nu se amesteca în luptă.

Între timp, Gavroche ajunsese la celălalt capăt al baricadei, strigând: „Puşca mea!”

Courfeyrac i-o dădu.

Gavroche îşi preveni „tovarăşii”, cum îi numea el, că baricada era blocată. Se strecurase cu mare greutate. Un batalion de linie, grupat la Petite-Traunderie, ținea sub observație aripa dinspre strada Cygne. În partea opusă, garda municipală ocupa strada Prêcheurs. În față, se afla grosul armatei.

După ce dădu raportul, Gavroche adăugă:

— Vă autorizez să le trageți o chelfăneală zdravănă!

În vremea aceasta, Enjolras, cu urechea ațintită, pândea la crenelul său.

Asediatorii, nu prea încântați de lovitura de tun, n-o mai repetară.

O companie de artilerie de linie venise să ocupe extremitatea străzii, îndărătul tunului. Soldații scoteau pavajul de pe drum şi construiau din pietre un fel de zid scund, o ridicătură care n-avea mai mult de treizeci de centimetri înălțime şi se afla față în față cu baricada. În colțul din stânga al acestei ridicături se vedea capul coloanei unui batalion din împrejurimi, masat în strada Saint-Denis.

Enjolras, la pândă, păru că distinge zgomotul caracteristic pe care îl fac cutiile cu pulbere când sunt scoase din chesoane şi văzu pe şeful de tun schimbând linia de ochire şi înclinând uşor țeava tunului spre stânga. Apoi tunarii începură să încarce piesa. Şeful apucă el însuşi şomoiogul aprins şi-l apropie de țeavă.

— Aplecați capetele, lipiți-vă de perete! strigă Enjolras. În genunchi, de-a lungul baricadei!

Răsculații, care erau împărțiți în fața cârciumii şi îşi părăsiseră posturile de luptă la sosirea lui Gavroche, se năpustiră unii peste alții spre baricadă; dar înainte ca ordinul lui Enjolras să fi fost executat, descărcătura izbucni cu răgetul înfricoşător al mitraliei. Încărcătura, care fusese îndreptată asupra muchiei redutei, ricoşase pe zid şi lăsase doi morți şi trei răniți.

Dacă tirul continua, baricada nu putea să mai reziste. Mitralia o străpungea.

Se auzi un murmur de îngrijorare.

— Să încercăm să împiedicăm a doua lovitură, spuse Enjolras.

Şi, aplecându-şi carabina, îl ochi pe şeful de tun care, în clipa aceea, stătea aplecat asupra culasei, rectificând şi fixând definitiv linia de ochire.

Şeful de tun era un sergent chipeş, foarte tânăr, cu fața blândă, cu un aer inteligent, potrivit cu această grozavă armă a viitorului, care când va deveni desăvârşită, va trebui să ucidă până la urmă însuşi războiul.

Combeferre, în picioare lângă Enjolras, se uita la tânărul sergent.

— Păcat! spuse Combeferre. Ce dezgustătoare sunt măcelurile! Ei, când nu mai vor fi regi, nu vor mai fi nici războaie! Enjolras, tu îl ocheşti pe soldatul ăsta şi nici nu te uiți la el. Închipuie-ți că e un băiat încântător şi de ispravă; se vede că e un om care gândeşte,

tinerii din artilerie sunt foarte instruiți; are un tată, o mamă, o familie, poate că e îndrăgostit, are cel mult douăzeci şi cinci de ani, ți-ar putea fi frate.

— Îmi şi este, spuse Enjolras.

— Da, reluă Combeferre, e şi al meu. Ei bine, să nu-l ucidem.

— Lasă-mă! Ce trebuie, trebuie!

Şi o lacrimă alunecă încet pe obrazul de marmură al lui Enjolras.

În acelaşi timp apăsă pe trăgaciul carabinei. Glonțul fulgeră. Artileristul se învârti de două ori în loc, cu brațele întinse înainte şi cu capul ridicat, ca şi cum ar fi vrut să aspire aerul, apoi căzu într-o rână, peste tun, şi rămase acolo, nemişcat. I se vedea spinarea în mijlocul căreia se scurgea un val de sânge. Glonțul îi străbătuse pieptul dintr-o parte într-alta. Murise.

Trebuiră să-l ducă de acolo şi să-l înlocuiască. Răsculații mai câştigară câteva minute.

IX – Folosul unui vechi talent de braconier şi al împuşcăturii fără greş care a influențat asupra condamnării din 1796

Înăuntrul baricadei se ținea sfat. Tirul tunului avea să înceapă din nou. Cu asemenea mitralie nu le mai rămânea niciun sfert de oră. Trebuia să găsească un mijloc de apărare împotriva schijelor.

— Să aşezăm o saltea! ordonă Enjolras.

— N-avem, spuse Combeferre. Am pus răniții pe ele.

Jean Valjean, care stătea deoparte, pe o piatră, lângă cârciumă, cu puşca între genunchi, nu luase parte până atunci la cele ce se întâmplau. Părea că nici nu-i aude pe răsculații care spuneau în jurul lui: „Uite o armă care nu-i bună la nimic!”

La ordinul dat de Enjolras se ridică.

Ne amintim că la folosirea întăririlor din strada Chanvrerie o bătrână îşi pusese salteaua la fereastră ca să se ferească de gloanțe. Fereastra aceasta era a unui pod, pe acoperişul unei case cu şase etaje, situată puțin în afară de baricadă. Salteaua, pusă în lungul ei şi proptită pe două prăjini de rufe, era susținută de două frânghii care de departe păreau nişte sforicele, prinse în cuie bătute în pervazurile mansardei. Frânghiile se proiectau pe cer ca nişte fire de păr.

— Poate cineva să-mi împrumute o carabină cu două focuri? întrebă Jean Valjean.

Enjolras, care şi-o încărcase pe a lui, i-o întinse.

Jean Valjean ochi mansarda şi trase.

Una dintre cele două frânghii se rupse.

Salteaua nu mai atârna decât de un fir.

Jean Valjean trase a doua oară. A doua frânghie biciui geamul mansardei. Salteaua alunecă printre cele două prăjini şi căzu în stradă.

Baricada bătu din palme.

Toate vocile strigară:

— Uite o saltea!

— Da, spuse Combeferre, cine se duce s-o ia?

Într-adevăr, salteaua căzuse în afara baricadei, între asediați şi asediatori. Moartea sergentului de tunari îndârjise trupa, iar soldații se culcaseră pe burtă în spatele şirului de pietre pe care-l ridicaseră. Ca să răzbune tăcerea silită a tunului care amuțise, deschiseseră focul împotriva baricadei, aşteptând să se întregească numărul servanților. Răsculații, ca să-şi economisească munițiile, nu răspundeau împuşcăturilor. Gloanțele se opreau în zidul baricadei; dar în stradă, unde se întețea tirul, era un infern.

Jean Valjean ieşi prin deschizătură, pătrunse în stradă, străbătu prin ploaia de gloanțe, ajunse la saltea, o luă, o puse în spinare şi se întoarse la baricadă.

Aşeză el însuşi salteaua la deschizătură. O lipi de perete în aşa fel încât artileriştii să n-o vadă.

După ce isprăvi, aşteptară lovitura de tun.

Ea nu întârzie. Tunul îşi vărsă, mugind, încărcătura de plumbi. De data asta nu mai ricoşă, se opri în saltea. Obținuseră efectul aşteptat. Baricada scăpase teafără.

— Cetățene, spuse Enjolras lui Jean Valjean, republica îți mulțumeşte.

Bossuet râdea cuprins de admirație.

— E imoral, strigă el, ca o saltea să aibă atâta putere! E victoria lucrului care se îndoaie asupra celui care trăsneşte. N-are a face! Slavă saltelei care închide gura tunului!

X – Zori

În clipa aceea Cosette se trezea.

Odaia ei era strâmtă, curată, retrasă, cu o fereastră înaltă care dădea spre răsărit, în curtea din fund a casei.

Cosette habar n-avea de cele ce se petreceau în Paris. Nu fusese în oraş în ajun, şi apucase să intre în odaia ei când Toussaint spusese: „Se pare că e zarvă mare!”

Cosette dormise numai câteva ceasuri, dar dormise. Visase frumos, poate şi datorită faptului că pătucul ei era alb. Se făcea că Marius se ivise în fața ei, în lumină. Se trezi cu soarele în ochi, făcând-o să creadă la început că visul continuă.

Ieşind din vis, primul ei gând fu vesel. Cosette se simți liniştită. Ca şi Jean Valjean cu câteva ceasuri mai înainte, trecea prin acea limpezire a sufletului care nu vrea cu niciun chip nenorocirea. Începu să nădăjduiască din toate puterile, fără să ştie de ce. Apoi i se strânse inima. De trei zile nu-l mai văzuse pe Marius. Îşi spuse că primise, desigur, scrisoarea ei, că ştia unde se află şi că era destul de dibaci ca printr-un mijloc oarecare să ajungă la ea. Fără îndoială chiar astăzi, poate chiar în dimineața aceea. Se făcuse ziuă de-a binelea; pentru că razele de lumină pătrundeau în odaie pieziş, crezu că e foarte devreme şi că trebuie totuşi să se scoale, ca să-l întâmpine pe Marius.

Simțea că nu putea trăi fără Marius, că atât era de ajuns şi că Marius avea să vină. Nicio îndoială nu era cu putință. Toate erau sigure. Suferise destul în timpul celor trei zile. Trei zile fără Marius i se păreau o nedreptate strigătoare la cer. Acum, după ce trecuse prin această încercare, Marius avea să vină, şi-i va aduce o veste bună. Aşa e tinerețea; îşi strânge repede ochii; găseşte că durerea e un lucru inutil şi nu se-mpacă cu ea. Tinerețea e zâmbetul viitorului în fața unui necunoscut, care e însuşi viitorul, şi e firesc să fie fericită. S-ar spune că răsuflarea îi e făcută din speranță.

Cosette nu izbutise să-şi amintească ce-i spusese Marius despre această absență, care nu trebuia să țină decât o zi; şi nici ce explicație dăduse. Toți am băgat de seamă cu câtă dibăcie aleargă să se ascundă o monedă care cade pe jos şi cu câtă artă ştie să se facă negăsită. Sunt unele gânduri care ne joacă acelaşi renghi; se ghemuiesc într-un ungher al creierului, şi gata, sunt pierdute; şi memoria nu mai poate pune mâna pe ele. Cosette se necăjea oarecum de mica sforțare zadarnică pe care o făcea ca să-şi aducă aminte. Îşi spunea că e foarte urât din partea ei şi că e cât se poate de vinovată că a uitat cuvintele rostite de Marius.

Se dădu jos din pat şi-şi curăți sufletul şi trupul, făcându-şi rugăciunea şi spălându-se.

La nevoie, cititorul poate fi introdus într-o cameră nuptială, dar

nu în aceea a unei fecioare. Abia dacă ar îndrăzni-o versurile; proza nu se cuvine s-o facă.

Este interiorul unei flori încă nedesfăcute, curățenia care stă în umbră, celula intimă a unui crin închis, care nu trebuie văzută de om atâta vreme cât n-a văzut-o încă soarele. Femeia în mugure e sfântă. Patul nevinovat care se desface, goliciunea ferită, căreia îi e frică de ea însăşi, piciorul alb care se adăposteşte în pantof, pieptul care se acoperă în fața oglinzii, ca şi cum oglinda ar avea ochi, cămaşa care se grăbeşte să ascundă umerii să nu-i vadă o mobilă care trosneşte sau o trăsură care trece, cordoanele înnodate, agrafele prinse, şireturile trase, tresăririle, fiorii repezi de frig sau de sfială, teama încântătoare a mişcărilor, neliniştea aproape înaripată acolo unde nu e nimic de temut, fiecare cută a veşmântului, tot atât de încântătoare ca norii dimineții, nimic din acestea nu se cuvine a fi istorisit: e destul că le pomenim.

Privirea unui bărbat trebuie să fie mai cucernică în fața unei fecioare care se ridică din pat decât în fața unei stele care se ridică pe cer. Putința de a ajunge la ea trebuie să se preschimbe în şi mai mult respect. Puful piersicii, bruma prunei, cristalul pe care îl răsfrânge zăpada, aripa prăfuită a fluturilor, toate sunt grosolane pe lângă fecioara care nici măcar nu ştie că e feciorelnică. O fată e o licărire de vis, nu încă o statuie. Alcovul ei stă ascuns în penumbra idealului. Atingerea indiscretă a privirii brutalizează această penumbră uşoară. A privi înseamnă a pângări.

Aşadar, nu vom arăta nimic din toată această suavă dezordine care era deşteptarea Cosettei.

O poveste orientală spune că trandafirul a fost făcut de Dumnezeu alb, dar că Adam l-a privit în clipa când se desfăcea şi că de ruşine s-a făcut rumen. Noi suntem dintre aceia care amuțesc în fața fecioarelor şi a florilor pentru că le găsesc vrednice de slavă.

Cosette se îmbrăcă destul de repede, se pieptănă, ceea ce era foarte lesne pe vremea aceea, când femeile nu-şi umflau buclele şi bandourile cu pernițe şi butoiaşe şi nu-şi puneau crinoline în păr. Deschise fereastra şi-şi plimbă privirile în jurul ei, nădăjduind să descopere o bucată de stradă, un colț de casă sau de trotuar şi să-l pândească pe Marius. Dar nu se vedea nimic. Curtea din dos era înconjurată de ziduri înalte, ce nu lăsau să se vadă decât câteva grădini. Cosette hotărî că grădinile acestea sunt respingătoare şi pentru prima oară în viața ei găsi că florile sunt urâte. Cea mai neînsemnată părticică din şanțul străzii merita mai mult să fie

privită. Se hotărî să privească spre cer, ca şi cum s-ar fi gândit că Marius putea veni şi de acolo.

Pe neaşteptate izbucni în plâns. Nu dintr-o nestatornicie sufletească, dar pentru că nădejdile ei erau întretăiate de suferinţă. Simţi nelămurit o groaznică îndoială. E adevărat că lucrurile se simt în aer. Îşi spuse că nu era sigură de nimic, că ochii care nu se văd se uită; iar ideea că Marius i-ar putea pica din cer îi apăru nu încântătoare, ci înfiorătoare.

Apoi, pentru că aşa se întâmplă cu norii aceştia, îşi găsi iar liniştea şi nădejdea, şi un fel de zâmbet neştiutor, dar plin de încredere în Dumnezeu.

În casă toată lumea dormea încă. Domnea o linişte de provincie. Niciun oblon nu fusese deschis. Odăiţa portarului era închisă. Toussaint nu se sculase, şi Cosette socoti fireşte că taică-său dormea. Fără îndoială că suferise mult şi că suferea încă, dacă ajunsese să-şi spună că taică-său fusese rău; se bizuia, însă, pe Marius. Eclipsa unei astfel de lumini era cu neputinţă. Se rugă. Auzea din când în când, la o oarecare depărtare, un fel de zguduiri surde şi îşi spunea: „E ciudat că porţile se deschid şi se închid aşa de devreme”. Erau tunurile care trăgeau în baricadă.

La câteva picioare sub fereastra Cosettei, în vechea cornişă înnegrită a zidului, era un cuib de rândunele; marginea cuibului ieşea puţin în afara cornişei, în aşa fel încât puteai privi de sus în acel mic rai. Înăuntru era mama, care îşi desfăcea aripile în evantai asupra puilor; tatăl zbura, pleca, se întorcea, aducând în cioc hrană şi sărutări. Zorile aureau acest colţ fericit, marea poruncă: „Înmulţiţi-vă!” se împlinea acolo, surâzătoare şi măreaţă, şi această taină suavă se desăvârşea în taina dimineţii. Cosette, cu părul în soare, cu sufletul plin de visuri, luminată lăuntric de dragoste şi pe dinafară de auroră, se aplecă maşinal şi, aproape fără a-şi mărturisi că în acelaşi timp se gândea la Marius, începu să privească păsărelele, familia, bărbatul şi femeia, mama şi copiii cu acea adâncă tulburare pe care o pricinuieşte un cuib unei fecioare.

XI – O împuşcătură care nu dă greş, dar care nu ucide pe nimeni

Focul asediatorilor continua. Gloanţele alternau cu mitralia, dar fără prea multe stricăciuni. Suferea numai partea de sus a faţadei cârciumii *Corint*; ferestruica de la primul etaj şi mansardele de pe

acoperiş, ciuruite de gloanțe şevrotine şi biscaiene[34], îşi pierdeau înfățişarea încetul cu încetul. Luptătorii care se aşezaseră acolo, fură nevoiți să se retragă. De altfel, aceasta este una dintre tacticile atacului baricadelor; sunt hărțuite îndelung, ca să se epuizeze munițiile răsculaților, când aceştia fac greşeala să răspundă. Când se vede, după împuşcăturile din ce în ce mai rare, că nu mai au nici gloanțe, nici pulbere, porneşte asaltul. Enjolras nu căzuse în cursă; baricada nu răspundea la împuşcături.

La fiecare foc al plutonului, Gavroche îşi umfla obrazul cu limba, în semn de dispreț.

— Foarte bine, spunea el, rupeți pânza, că tot ne trebuie scame.

Courfeyrac lua la rost mitralia, pentru efectul ei atât de slab, şi-i spunea tunului:

— Scuipi din ce în ce mai împrăştiat, jupâne!

În luptă devii curios ca la bal. Pesemne că tăcerea redutei începea să-i neliniştească pe asediatori, să-i facă să se teamă de cine ştie ce surprindere şi să simtă nevoia de a vedea limpede prin acea grămadă de pietroaie, să vrea să afle ce se întâmplă îndărătul acelui zid nepăsător care primea loviturile fără să răspundă. Răsculații zăriră, deodată, o cască ce strălucea în soare pe un acoperiş învecinat. Un pompier stătea rezemat de un horn înalt şi părea că face de santinelă. Privea drept înăuntrul baricadei.

— Uite un supraveghetor care ne stânjeneşte! spuse Enjolras. Jean Valjean îi înapoiase lui Enjolras carabina, dar avea la el puşca.

Fără să spună o vorbă, ținti pompierul şi peste o clipită casca lovită de glonț căzu cu zgomot în stradă. Înfricoşat, soldatul se grăbi să se facă nevăzut.

Un al doilea observator îi luă locul. De data asta era un ofițer. Jean Valjean, care-şi încărcase din nou puşca, îl ochi şi pe noul-venit şi trimise casca ofițerului după aceea a soldatului. Ofițerul nu stărui şi se retrase foarte repede. De data asta avertismentul fu înțeles. Nu se mai ivi nimeni pe acoperiş; asediatorii renunțară să mai spioneze baricada.

— De ce nu l-ai ucis pe ofițer? îl întrebă Bossuet pe Jean Valjean.

Jean Valjean nu răspunse.

---

[34] Gloanțe sferice cu care se încărcau puştile pe vremea aceea; primele erau nişte alice mari folosite mai ales la vânătoarea de căprioare; celelalte, de dimensiunea unei bile, se întrebuințau la război.

XII – Dezordinea – Apărătoare a ordinii

Bossuet şopti la urechea lui Combeferre:

— Nu mi-a răspuns la întrebare.

— E un om care face binele cu focuri de puşcă, spuse Combeferre.

Cei ce-şi mai aduc aminte de această epocă îndepărtată ştiu că garda națională din împrejurimile Parisului a fost potrivnică răscoalelor. Ea a fost deosebit de înverşunată şi activă în iunie 1832. Orice cârciumar din Pantin, din Vertus sau Cunette[35] al cărui „local" îşi pierdea muşteriii din pricina răscoalei, se preschimba în leu, văzându-şi sala de dans goală, şi se ducea la moarte pentru a călca ordinea reprezentată printr-o tejghea cu clondir. În epoca aceea, burgheză şi eroică totodată, în fața ideilor care-şi aveau apărătorii lor, interesele îşi aveau şi ele stegarii. Caracterul prozaic al ținutei nu ştirbea cu nimic măreția faptelor. Micşorarea unui fişic de taleri îi făcea pe bancheri să cânte *Marseieza.* Omul îşi vărsa liric sângele pentru tarabă, iar prăvălia, acest diminutiv al patriei, era apărată cu entuziasm lacedemonian[36].

Fondul acestor întâmplări era, de altfel, foarte serios. Elementele sociale intrau în luptă în aşteptarea zilei în care aveau să intre în echilibru.

Un alt semn al acestei epoci era anarhia amestecată cu guvernamentalismul (numele barbar al partidului ordinei). Lumea voia ordine, dar îi lipsea disciplina. Toba bătea pe neaşteptate, la comanda cutărui sau cutărui colonel al gărzii naționale, căruia aşa i se năzărise; cutare căpitan mergea să lupte după inspirație, iar cutare soldat al gărzii naționale se bătea pentru „idee" şi pe socoteala lui. În clipele de criză, „la zile mari", fiecare asculta nu atât de sfaturile ce porneau de la şefi, cât de instinctele proprii. Armata ordinii avea adevărați luptători de guerilă: unii cu spada, ca Fannicot, alții cu condeiul, ca Henri Fonfrêde[37].

Civilizația, reprezentată, din păcate, pe atunci, mai degrabă printr-o cârdăşie de interese decât printr-un grup de idei, era, sau se credea, în primejdie; scotea strigăte de alarmă, şi oricine se socotea

---

[35] Localități din jurul Parisului.

[36] Adică spartan; spartanii din Peloponezul Greciei vechi erau vestiți pentru spiritul lor de sacrificiu.

[37] Ziarist liberal din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Conducea ziarul *Tribuna din Bordeaux*, foaie prin care făcea o opoziție curajoasă regimului restaurației. După revoluția din iulie 1830 a devenit omul monarhiei burgheze a lui Ludovic-Filip.

răspunzător să o apere, îi dădea ajutor şi o ocrotea după capul lui; primul-venit lua asupra-şi salvarea societăţii.

Zelul mergea uneori până la exterminare. Cutare pluton al gărzilor naţionale se constituia cu de la sine putere în consiliu de război, judeca şi executa în cinci minute un răsculat prizonier. O improvizaţie de felul acesta l-a ucis pe Jean Prouvaire. Niciun partid n-are dreptul să impute celorlalte sălbatica lege a lui Lynch[38], deoarece e aplicată atât în republicile Americii, cât şi în monarhiile Europei. Legea lui Lynch se mai complica şi cu alte greşeli. Într-o zi de răscoală, un poet tânăr, anume Paul-Aimé Garnier, a fost fugărit până în piaţa Regală cu baioneta în coastă, şi nu scăpă decât adăpostindu-se sub gangul de la numărul 6. Lumea striga: „Iată încă un saint-simonist!” şi voia să-l ucidă. În realitate poetul avea sub braţ un volum din memoriile ducelui de Saint-Simon[39].

Un soldat din garda naţională citise pe carte cuvântul Saint-Simon şi strigase: „La moarte!”

La 6 iunie 1832, o companie a gărzii naţionale din împrejurimile Parisului, comandată de căpitanul Fannicot, pomenit mai sus, se lăsă nimicită, din fantezie şi fiindcă aşa avea poftă, în strada Chanvrerie. Faptul, oricât de curios ar părea, a fost constatat de instrucţia judiciară deschisă în urma răscoalei din 1832. Căpitanul Fannicot, burghez nerăbdător şi îndrăzneţ, un fel de condotier al ordinii, unul dintre aceia pe care i-am caracterizat „guvernamentalist” fanatic şi nesupus, n-a putut să reziste ispitei de a deschide focul înainte de a fi nevoie şi nici ambiţiei de a lua baricada singur, adică el şi compania lui. Scos din fire de apariţia succesivă a drapelului roşu şi a unei haine vechi pe care o luă drept drapel negru, îi acuza sus şi tare pe

---

[38] Adică linşajul, uciderea fără judecată. Lynch, judecător din coloniile engleze ale Americii de Nord (secolul al XVII-lea) care a sugerat concetăţenilor săi această metodă barbară folosită şi azi de către rasiştii din S.U.A. împotriva negrilor.

[39] Curtean al lui Ludovic al XIV-lea şi demnitar al regenţei lui Filip de Orléans (1675–1755). A lăsat nişte voluminoase memorii, scrise cu pasiune de feudal, dar interesante prin stilul şi procedeele lor artistice; memorialistul excela îndeosebi în arta portretelor. Marele socialist utopic Henri de Saint-Simon (1760–1825) aparţine altei ramuri ale aceleiaşi familii şi începe să fie cunoscut abia sub monarhia din iulie, când saint-simoniştii, discipolii săi, îi propagă ideile. Pentru că exprimase principiul că numai cei ce muncesc şi produc în mod real au dreptul să trăiască în societate, burghezia îl anatemiza şi-l socotea subversiv.

generalii şi şefii de unitate care se aflau în consiliu şi nu se gândeau că a sosit momentul asaltului decisiv, lăsând, după expresia vestită a unuia dintre ei, ca „răscoala să fiarbă în zeama ei”. Cât despre el, găsind că baricada e „coaptă” şi că tot ce e copt trebuie să cadă, făcu încercarea.

Comanda nişte oameni tot atât de hotărâţi ca şi el, „nişte turbaţi”, după cum a spus-o un martor. Compania lui, aceeaşi care-l împuşcase pe poetul Jean Prouvaire, era prima din batalionul aşezat la cotitura străzii. În clipa în care nimeni nu se aştepta, căpitanul îşi aruncă oamenii asupra baricadei. Această mişcare, executată cu mai mult zel decât strategie, costă scump compania lui Fannicot. Înainte de a fi străbătut două treimi din stradă, fu întâmpinată de o şarjă a baricadei. Patru dintre cei mai curajoşi care alergau în frunte, fură răniţi chiar la picioarele redutei şi îndrăzneaţa gloată a gărzilor naţionale, alcătuită din oameni foarte viteji, dar cărora le lipsea priceperea militară, fu nevoită să se retragă după oarecare şovăire, lăsând cincisprezece cadavre pe caldarâm. Această clipă de şovăire dădu timp răsculaţilor să-şi încarce armele şi o a doua şarjă ucigătoare surprinse compania mai înainte de a fi putut ajunge la cotitura străzii, să se adăpostească. Fu prinsă pentru o clipă între două focuri, primind în piept şi salva tunului în baterie, care, neavând alt ordin, nu-şi încetase tragerea. Întreprinzătorul şi imprudentul Fannicot fu unul dintre cei ucişi de mitralie. Fu doborât de tun, adică de ordine.

Atacul acesta, mai degrabă turbat decât serios, îl scoase din fire pe Enjolras. „Dobitocii! spuse el. Îşi ucid oamenii şi ne consumă muniţiile pe degeaba.”

Enjolras vorbea ca un vechi general de răsculaţi ce era. Răscoala şi represiunea nu luptă cu arme egale. Răscoala, care se cheltuieşte repede, n-are de tras decât un număr de lovituri şi nu dispune decât de un număr limitat de combatanţi. O cartuşieră goală şi un om mort nu se înlocuiesc. Represiunea, având de partea ei armata, nu-şi numără oamenii, şi stăpână pe Vincennes[40], nu-şi numără împuşcăturile. Represiunea are atâtea regimente, câţi oameni are baricada, şi atâtea arsenale câte cartuşiere au răsculaţii. De aceea asemenea ciocniri sunt lupta unuia împotriva a o sută şi se sfârşesc întotdeauna prin zdrobirea baricadelor; afară numai dacă revoluţia,

[40] În fortăreaţa cu acest nume din estul Parisului se aflau bogate depozite de muniţii, produse ale arsenalului din acelaşi loc.

izbucnind pe neaşteptate, nu azvârle în cumpănă paloşul de foc al arhanghelilor. Se întâmplă şi aşa. Atunci totul se ridică în picioare, pavajul străzilor începe să fiarbă, redutele populare se înmulțesc. Parisul tresaltă atotstăpânitor, *quid divinum*[41] se iveşte, un 10 august pluteşte în aer, un 29 iulie la fel, o lumină uluitoare țâşneşte, botul căscat al forței dă înapoi şi armata, leul, vede în fața ei, în picioare, liniştit, profetul, adică Franța.

XIII – Licăriri trecătoare

În haosul simțămintelor şi pasiunilor care apără o baricadă se găsesc de toate: vitejie, tinerețe, datorie de onoare, entuziasm, ideal, convingere, înverşunarea jocului de noroc, şi mai ales nădejdi mereu înnoite.

Una dintre aceste licăriri, unul dintre aceste freamăte de speranță străbătu deodată, în clipa cea mai neaşteptată, baricada Chanvrerie.

— Ascultați, strigă deodată Enjolras, care stătea mereu la pândă, mi se pare că Parisul se deşteaptă!

În dimineața de 6 iunie, răscoala cunoscu, în adevăr, pentru o oră sau două, o oarecare înviorare. Încăpățânarea clopotului de alarmă de la Saint-Merry însufleți unele încercări. Pe străzile Porier şi Gravilliers fură înjghebate câteva baricade. În fața porții Saint-Martin un tânăr înarmat cu o carabină atacă un escadron de cavalerie. Singur în plină stradă, puse un genunchi în pământ, arma la umăr, trase, ucise pe şeful escadronului şi se întoarse zicând: „Iată unul care nu ne va mai face niciun rău!” Fu spintecat cu săbiile. În strada Saint-Denis o femeie trăgea asupra gărzii municipale, din spatele unui stor lăsat. La fiecare împuşcătură se vedea cum tremură benzile storului. În strada Cossonnerie fu arestat un copil de paisprezece ani cu buzunarele pline de cartuşe. Mai multe posturi fură atacate. La intrarea străzii Bertin-Poirée, focuri de armă puternice şi neprevăzute întâmpinară un regiment de cuirasieri în fruntea căruia mergea generalul Cavaignac de Baragne[42]. Pe strada Planche-Mibray fură azvârlite de pe acoperişuri asupra trupei cioburi de farfurii şi unelte de gospodărie; semn rău; când i se dădu

[41] Ceva divin, o forță supranaturală (lat.).

[42] Este vorba de unchiul călăului muncitorimii din Paris (1848), Jacques-Marie Cavaignac, fost general al lui Napoleon, apoi slujitor credincios al Burbonilor, care l-au făcut baron de Baragne şi inspector general al cavaleriei.

raportul mareşalului Soult, bătrânul locotenent al lui Napoleon, căzu pe gânduri, amintindu-şi cuvintele rostite de Suchet[43] la Saragossa: „Când babele ne varsă oale de noapte în cap înseamnă că suntem pierduţi.”

Simptomele generale care se manifestau în clipa în care răscoala se credea localizată, febra mâniei care lua din nou cuvântul, scânteile care zburau ici şi colo pe deasupra acelor mase grele de combustibil care se numesc cartierele Parisului, toate acestea la un loc îi neliniştiră pe comandanţii militari. Ei se grăbiră să stingă aceste începuturi de incendiu. Amânară, până la înăbuşirea pâlpâirilor mai mici, atacul baricadelor Maubuée, Chanvrerie şi Saint-Merry, ca să nu mai aibă de furcă decât cu ele şi să le poată nimici dintr-odată. Pe străzile în fierbere fură aruncate coloane care le măturară pe cele mari, le cercetară cu de-amănuntul pe cele mici, în dreapta şi-n stânga, când încet şi cu grijă, când în pas alergător de atac. Armata spărgea porţile caselor de unde se trăsese; în acelaşi timp, cavaleriştii împrăştiau grupele de pe bulevarde. Represiunea nu se făcu fără larma şi zgomotul asurzitor propriu ciocnirilor dintre armată şi popor. Iată ce auzea Enjolras în intervalele dintre canonadă şi împuşcături. Văzuse apoi în capul străzii trecând tărgi cu răniţi şi-i spusese lui Courfeyrac: „Răniţii aceştia nu-s dintre ai noştri”.

Speranţa ţinu puţin; licărirea se stinse repede. În mai puţin de o jumătate ceas, ceea ce era în aer se potoli ca un fulger fără trăsnet, şi răsculaţii simţiră cum le cade în cap mantaua de plumb pe care nepăsarea poporului o arunca asupra îndârjiţilor părăsiţi.

Mişcarea mulţimii, care părea că se schiţase oarecum, se stinse, iar atenţia ministrului de război şi strategia generalilor se putea concentra acum asupra celor trei sau patru baricade rămase în picioare.

Soarele se ridica în zare.

Un răsculat se adresă lui Enjolras:

— Mi-e foame. O să murim aşa, pe nemâncate?

Enjolras, rezemat mai departe de crenelul său, fără să slăbească din ochi capătul străzii, făcu din cap un semn de încuviinţare.

---

[43] Generalul Suchet, înaintat mareşal în timpul campaniei napoleoniene împotriva poporului spaniol; armata pe care o comanda participase la luarea, prin lupte de stradă, a Saragossei; spaniolii n-au cedat oraşul (1809) decât casă cu casă, pricinuind mari pierderi ocupanţilor francezi.

XIV – În care se va citi numele iubitei lui Enjolras

Courfeyrac, care stătea pe o piatră lângă Enjolras, batjocorea mai departe tunul şi, de câte ori trecea cu zgomotul lui monstruos, norul întunecat al proiectilelor numite mitralie, îl întâmpina zeflemitor:

— Îți spargi pieptul, mă bădăranule, îmi pare rău de tine, faci gălăgie de pomană. Ăsta nu e tunet. Asta e tuse.

Cei din jurul lui râdeau.

Courfeyrac şi Bossuet, a căror dispoziție vitejească creştea odată cu primejdia înlocuiau, ca doamna Scarron, hrana prin glume[44] şi, fiindcă le lipsea vinul, turnau tuturor veselie.

— Enjolras e admirabil, spunea Bossuet. Îndrăzneala lui mă minunează. Trăieşte singur, de aceea e puțin cam trist; Enjolras se plânge de gloria lui, care-l leagă de văduvie. Noi ăştialalți, avem, de bine de rău, câte o iubită, care ne înnebuneşte, adică ne face să fim curajoşi. Când eşti îndrăgostit ca un tigru, nu e mare lucru să te bați ca un leu. E şi asta un fel de a ne răzbuna de renghiurile pe care ni le joacă puicuțele noastre. Roland s-a dus la moarte ca s-o întărâte pe Angelica[45]. Toate vitejiile ne vin de la femei. Un bărbat fără femeie e ca un pistol fără cocoş; femeia îl pune pe bărbat în mişcare. Ei bine, Enjolras n-are nicio iubită. Nu e îndrăgostit, şi totuşi găseşte mijlocul de a fi întreprinzător. E nemaipomenit să fii rece ca gheața şi îndrăzneț ca focul.

Enjolras părea că nu ascultă, dar, dacă cineva ar fi fost alături de el l-ar fi auzit şoptind cu jumătate de glas: „Patria”.

Bossuet mai râdea încă în clipa în care Courfeyrac strigă:

— Ceva nou! Şi luându-şi o voce de portărel care vesteşte, adaugă: Mă cheamă piesa de opt!

Într-adevăr un personaj nou intrase în scenă.

---

[44] Françoise d’Aubigné, viitoarea soție morganatică a lui Ludovic al XIV-lea, sub numele de marchiza de Maintenon, fusese măritată în tinerețe cu poetul Paul Scarron, țintuit în pat de un reumatism deformant. Menajul ducea mari lipsuri şi totuşi casa soților Scarron era foarte frecventată în anii 1650–1660, oaspeții fiind atraşi nu de banchete, ci de spiritele fine şi buna dispoziție a gazdelor. Ceva mai mult, obişnuiții casei aduceau ei înşişi băutură şi mâncare la acele sindrofii.

[45] Aluzie la un episod din poemul eroicomic *Orlando Furioso* de Ludovico Ariosto, poet al renaşterii italiene. Vestitul cavaler din epoca franceză medievală (Roland) devine aici nebun furios din cauza dragostei pentru o cochetă, Angelica.

Era a doua gură de foc.

Artileriştii făcură la repezeală o manevră forțată şi puseră această a doua piesă în baterie, alături de cea dintâi.

Acest lucru indica deznodământul.

După câteva clipe, ambele piese, bine servite, trăgeau din plin în redută; focul puternic al trupelor de linie susținea artileria.

Se mai auzea o canonadă la o oarecare distanță. În timp ce amândouă piesele se înverşunau asupra redutei din strada Chanvrerie, alte două guri de foc, aşezate una în strada Saint-Denis şi alta în strada Aubray-le-Boucher, ciuruiau baricada Saint-Merry.

Cele patru tunuri îşi răspundeau ca un ecou groaznic.

Câinii întunecați ai războiului lătrau unii la alții.

Cele două piese care băteau acum în baricada din strada Chanvrerie, trăgeau – una cu mitralie şi cealaltă cu ghiulele.

Piesa care trăgea cu ghiulele era ridicată ceva mai sus, cu tirul calculat în aşa fel încât ghiuleaua lovea spinarea baricadei în marginea ei extremă, îi dobora creasta şi-i zdrobea pietrele, care cădeau peste răsculați în sfărâmături de mitralie.

Procedeul acesta de tir avea drept scop să-i gonească pe luptători de pe creştetul redutei şi să-i silească să se retragă în interiorul ei; asta însemna că se pregătea asaltul.

După ce luptătorii aveau să fie izgoniți din vârful baricadei cu ajutorul ghiulelelor şi de la ferestrele cârciumii cu ajutorul mitraliei, coloanele de atac aveau să poată intra în stradă fără a fi ochite, poate chiar fără a fi observate, să treacă dintr-odată peste redută, ca în seara trecută, şi, cine ştie, poate chiar s-o ia prin surprindere.

— Trebuie neapărat să potolim aceste piese supărătoare, spuse Enjolras, şi strigă: Foc asupra artileriştilor!

Erau gata cu toții. Baricada care tăcea de atâta vreme deschise pătimaş focul; şapte sau opt descărcături se succedară şi, după câteva minute, se putu zări tulbure, prin pâcla străbătută de flăcări, că două treimi din artilerişti erau la pământ, sub roțile tunurilor. Cei rămaşi în picioare serveau mai departe piesele cu o linişte aspră, dar focul se încetinise.

— Uite că merge bine, îi spuse Bossuet lui Enjolras. Am avut noroc.

Enjolras ridică fruntea şi răspunse:

— Încă un sfert de ceas de noroc de ăsta şi n-o să mai avem nici zece cartuşe în baricadă.

Se pare că Gavroche auzi cuvintele acestea.

XV – Gavroche afară

Courfeyrac zări deodată pe cineva la poalele baricadei, afară, în stradă, sub gloanțe.

Gavroche luase din cârciumă un coş pentru sticle, ieşise din deschizătură şi se îndeletnicea în linişte cu golirea cartuşierelor guarzilor naționali, ucişi sub povârnişul redutei, în coşul cu care venise.

— Ce faci acolo? întrebă Courfeyrac.

Gavroche ridică nasul:

— Cetățene, îmi umplu coşul.

— Tu nu vezi mitralia?

— Plouă foarte bine! Ei, şi? răspunse Gavroche.

Courfeyrac strigă:

— Înapoi!

— Numaidecât, zise Gavroche.

Şi, dintr-o săritură, fu în stradă.

Ne amintim cum compania Fannicot, retrăgându-se lăsase în urma ei o dâră de cadavre.

Vreo douăzeci de morți zăceau ici şi colo pe caldarâm pe toată lungimea străzii. Asta însemna pentru Gavroche vreo douăzeci de cartuşiere. Iar pentru baricadă, o provizie de cartuşe.

În stradă fumul era ca o pâclă. Cine a văzut vreodată un nor coborât într-o trecătoare de munte între două culmi repezi, îşi poate închipui fumul adunat, şi îngroşat parcă, de cele două rânduri întunecate de case. Suia încet şi se înnoia mereu, pricinuind o întunecare treptată, care făcea să pălească lumina soarelui. Cei ce luptau abia dacă se zăreau unii pe alții de la un capăt la altul al străzii, de altfel foarte scurtă.

Pâcla asta, poate că voită şi calculată de şefii care trebuiau să conducă asaltul baricadei, îl ajuta pe Gavroche.

Sub faldurile acestui văl de fum, mulțumită faptului că era mic de statură, putu să înainteze până departe, în stradă, fără să fie văzut. Goli primele şapte sau opt cadavre fără prea mare primejdie.

Se târa pe burtă, alerga în patru labe, lua coşul în dinți; se sucea, aluneca, unduia, şerpuia de la un mort la altul şi golea ranița sau cartuşiera aşa cum o maimuță ar fi desfăcut o nucă.

Cei de la baricadă, de care Gavroche era încă destul de aproape, nu îndrăzneau să-l cheme înapoi, de frică să nu atragă atenția

asupra lui. Pe cadavrul unui caporal găsi un corn de pulbere.

— Bun când ți-e sete, spuse el vârându-l în buzunar.

Tot mergând înainte, ajunse în locul unde fumul împuşcăturilor devenea străveziu.

Trăgătorii de linie, înşiruiți şi la pândă îndărătul ridicăturii lor de pietriş, şi trăgătorii din flancuri, masați la colțul străzii, îşi arătară deodată unii altora ceva care se mişca prin fum.

În clipa în care Gavroche descotorosea de cartuşe un sergent ce zăcea lângă o piatră, cadavrul fu lovit de un glonț.

— Fir-ar să fie! spuse Gavroche. Uite că-mi omoară morții!

Un al doilea glonț scânteie pe pietriş, alături de el. Un al treilea îi răsturnă coşul.

Gavroche se uită şi văzu că veneau din flanc.

Se ridică drept în picioare, cu părul în vânt, cu mâinile în şolduri, cu privirea ațintită asupra guarzilor naționali care trăgeau, şi începu să cânte:

„De eşti urât la Nanterre,
De vină e chiar Voltaire,
De eşti prost la Palaiseau,
De vină e doar Rousseau.”

Îşi ridică apoi coşul de pe jos şi, fără să piardă vreunul, îşi puse înapoi toate cartuşele care-i căzuseră, apoi se îndreptă spre cei care trăgeau şi se apucă să golească o altă cartuşieră. Acolo, nici al patrulea glonț nu-l putu nimeri. Gavroche cântă iar:

„Dacă azi nu-s rentier,
De vină e doar Voltaire,
Dacă mă iau toți cu huo,
De vină e doar Rousseau.”

Un al cincilea glonț nu izbuti să scoată din el decât un al treilea cuplet:

„Sunt voios la caracter,
De vină e doar Voltaire,
Nu sunt îmbrăcat mişto,
De vină e doar Rousseau.”

Şi asta merse aşa câtva timp.

Priveliştea era înfiorătoare şi plină de farmec. Gavroche, ținta, îi necăjea pe ţintaşi. Părea că petrece grozav. Era ca o vrabie care ar ciuguli vânătorii. Răspundea cu un cuplet fiecărei descărcări de armă. Îl ocheau într-una şi dădeau greş de fiecare dată. Gărzile naționale şi soldații râdeau ochindu-l. El se culca la pământ, apoi se ridica, se ascundea în dosul unei porți, ţâşnea, pierea, se ivea iar, fugea, se întorcea, răspundea mitraliei cu tifla şi fără încetare, prăda cartuşe, golea cartuşiere şi-şi umplea coşul. Răsculații, gâfâind de frică, îl urmăreau cu ochii. Baricada tremura; el cânta. Nu era un copil, nu era un bărbat: era un spiriduş ştrengar. Ai fi spus că e piticul de nevătămat al încăierării. Gloanțele alergau după el, dar el era mai iute decât ele. Juca nu ştiu ce joc groaznic de-a v-ați ascunselea cu moartea; de câte ori se apropia de el fața rânjită a morții, copilul îi dădea un bobârnac.

Totuşi, un glonț mai bine țintit sau mai ticălos decât celelalte îl atinse până la urmă pe copilul acesta năstruşnic. Îl văzură pe Gavroche clătinându-se, apoi căzând. Toată baricada scoase un strigăt: dar în pigmeul acesta era ceva de Anteu[46]; ştrengarul când atingea caldarâmul era ca uriaşul când atingea pământul; Gavroche căzuse numai ca să se ridice mai bine. Rămase în capul oaselor; o dâră lungă de sânge îi brăzda obrazul. Ridică mâinile în sus, privi în partea de unde venise glonțul şi începu să cânte:

„De-am căzut, nu-i un mister,
De vină e doar Voltaire,
Am dat cu nasul de...”

Nu isprăvi. Al doilea glonț al aceluiaşi puşcaş îl opri scurt. De data asta căzu cu fața la pământ şi nu mai mişcă. Un suflet mare îşi luase zborul.

XVI – Cum din frate poți ajunge tată

Chiar în clipa aceea, în grădina Luxembourgului – căci privirea dramei trebuie să pătrundă pretutindeni – doi copii se țineau de mână. Unul putea să aibă vreo şapte ani, iar celălalt, cinci. Pentru că

---

[46] Personaj mitologic: un uriaş, care de câte ori atingea pământul dobândea forțe noi. A fost învins de Hercule, care l-a ridicat în brațe şi apoi l-a doborât.

îi udase ploaia, mergeau pe aleile însorite; cel mare îl conducea pe cel mic; erau zdrenţăroşi, palizi; păreau nişte păsări sălbatice. Cel mic spunea: „Tare mi-e foame”. Cel mare, ajuns întrucâtva protector, îl ducea pe fratele lui de mâna stângă, iar în cea dreaptă ţinea un beţigaş.

Erau singuri în grădină. Grădina era pustie, cu porţile închise, ca măsură poliţienească, din pricina răscoalei. Trupele care-şi făcuseră tabăra acolo ieşiseră la luptă.

Cum de erau copiii aceştia acolo? Scăpaseră din vreun post militar slab supravegheat? Poate că prin împrejurimi, la bariera Enfer sau pe esplanadele Observatorului[47] sau la răspântia vecină, dominată de frontonul pe care scrie: *Invenerunt parvulum pannis involutum*[48], se afla vreo baracă de saltimbanci de unde fugiseră; poate să fi înşelat în ajun, pe seară, ochiul paznicilor grădinii la ora închiderii şi să fi petrecut noaptea într-unul din chioşcurile în care se citesc ziare? Fapt e că erau rătăcitori şi că păreau liberi. Să fii şi să pari liber înseamnă să fii pierdut. Aşa şi era: copiii aceştia erau pierduţi.

Erau tocmai copiii pentru care Gavroche fusese îngrijorat şi de care cititorul îşi aminteşte. Copiii soţilor Thénardier, găzduiţi de Magnon, puşi în seama domnului Gillenormand, şi acum – frunze căzute de pe toate aceste ramuri fără rădăcini şi rostogolite pe jos de vânt.

Veşmintele lor, care fuseseră curate pe când stăteau la Magnon şi care serviseră de prospecte faţă de domnul Gillenormand, erau acum nişte zdrenţe.

Făpturile acestea aparţineau de acum încolo statisticii „copiilor pierduţi”, pe care poliţia îi constată, îi adună, îi rătăceşte şi-i regăseşte pe caldarâmul Parisului.

Trebuie să fie o zi tulbure ca aceasta, pentru ca nefericiţii să se afle în grădina Luxembourgului. Dacă supraveghetorii ar fi văzut aceste lepădături, le-ar fi gonit. Copiii săraci nu au voie în grădinile publice; cu toate astea lumea ar trebui să se gândească: sunt copii şi au dreptul la flori.

Aceştia se aflau acolo mulţumită porţilor închise. Erau contravenienţi. Se strecuraseră în grădină şi rămăseseră acolo. Porţile închise nu dau concediu paznicilor, supravegherea e datoare să continue, dar ea se înmoaie şi se odihneşte; paznicii, tulburaţi şi ei de

---

[47] Puncte din sudul Parisului.

[48] Ei au găsit o foarte mică bucată de pâine ascunsă (lat.).

încordarea generală şi preocupați mai mult de ce se întâmpla afară decât înăuntru, nu se mai uitară în grădină şi nu-i văzură pe cei doi delicvenți.

În ajun, şi chiar în dimineața aceea, plouase. Dar în iunie ropotele de ploaie nu mai sunt luate în seamă. Abia dacă mai vezi, după furtună, că ziua aceea frumoasă, bălaie, a plâns. Vara, pământul se usucă repede de lacrimi, ca obrajii unui copil.

În acel moment al solstițiului, lumina amiezii e pătrunzătoare. Cuprinde totul. Se lipeşte şi se suprapune pe suprafața pământului, ca şi cum ar vrea să-l sugă. S-ar spune că soarelui i-e sete. Un ropot e un pahar cu apă; ploaia e băută la iuțeală. Dimineața toate erau ude, iar după-amiază toate sunt prăfoase.

Nimic mai încântător decât verdeața spălată de ploaie şi ştearsă de soare; e o prospețime caldă. Grădinile şi câmpiile, când au apă la rădăcină şi soare în flori, se schimbă în cădelnițe cu tămâie şi înalță toate miresmele deodată. Totul râde, cântă, se dăruie. Te simți uşor amețit. Primăvara e un rai trecător; soarele îl ajută pe om să aibă răbdare.

Sunt unele făpturi care nu cer mai mult; ființe care, dacă au albastrul cerului spun că e destul; visători care, absorbiți în nemărginire sorb din contemplarea naturii nepăsare față de bine şi rău, contemplatori ai cosmosului, care atunci când pot să viseze sub copaci se smulg cu încântare de la tot ce e omenesc, care nu pricep că alții se preocupă de foamea unora, de setea altora, de goliciunea celui sărac în vreme de iarnă, de spătucul cocârjit al unui copilaş limfatic, de patul tare, de mansarda, de celula şi de zdrențele fetelor zgribulite de frig; spirite liniştite şi îngrozitoare, nemilos de satisfăcute. Lucru ciudat, nemărginirea le ajunge. Ei nu cunosc marea nevoie a omului de mărginitul care îngăduie îmbrățişările. Ei nu se gândesc la mărginitul care face cu putință progresul, această muncă sublimă. Le scapă indefinitul, născut din amestecul divin al nemărginitului cu mărginitul. Le e de ajuns să stea față în față cu nesfârşitul, ca să zâmbească. Niciodată bucurie, întotdeauna extaz. Viața lor constă în a se cufunda mereu. Pentru ei istoria omenirii nu e decât un plan îmbucătățit; la ea nu intră întregul; adevăratul întreg rămâne în afară; la ce bun să se ocupe de un om care nu-i decât un amănunt? Omul suferă, se prea poate; dar ia uitați-vă că se ridică Aldebaran[49]! O mamă nu are lapte, îi moare copilaşul abia născut; nu

[49] Stea din constelația Taurului, care răspândeşte o vie lumină roşietică.

vreau să ştiu. Dar ia uitaţi-vă la steaua minunată pe care o face inima trunchiului de brad retezat când îl priveşti atent la microscop! Poţi s-o compari cu cea mai frumoasă dantelă. Aceşti gânditori uită să iubească. Constelaţiile îi preocupă atât de mult, încât uită să se întoarcă spre copilaşul care plânge. Dumnezeu le umbreşte sufletul. El formează o familie de spirite mici şi mari. Aşa erau Horaţiu şi Goethe, poate şi La Fontaine; egoişti măreţi ai nemărginirii, spectatori liniştiţi ai durerii, care, dacă e frumos afară, nu-l văd pe Neron; cărora soarele le ascunde rugul; care ar privi cum cineva e ghilotinat ca să găsească în scena asta efecte de lumină; care nu aud nici ţipetele, nici suspinele, nici horcăitul, nici clopotul de alarmă, pentru care totul e bine pentru că există luna mai, care se vor declara mulţumiţi atâta vreme cât vor fi deasupra capului lor nori de purpură şi aur, şi care sunt sortiţi să fie fericiţi atât timp cât nu vor dispare strălucirea stelelor şi cântatul păsărilor.

Oamenii aceştia sunt nişte fericiţi întunecaţi. Ei nu bănuiesc că sunt de plâns. Şi fără îndoială că sunt. Cine nu plânge, nu vede. Trebuie să-i admirăm şi să-i plângem aşa cum am plânge şi am admira o făptură care ar fi în acelaşi timp noapte şi zi, care sub sprâncene nu ar avea ochi şi care în mijlocul frunţii ar avea o stea.

După unii, nepăsarea acestor gânduri ar fi o filosofie superioară. Fie, dar în această superioritate este şi infirmitate. Poţi fi nemuritor, dar şchiop; ca dovadă, Vulcan. Poţi fi mai mult decât om şi mai puţin. Nedesăvârşitul uriaş se află în natură. Cine poate şti dacă soarele nu e orb?

Dar atunci cui să te încredinţezi? *Solemquis dicere falsum audeat?*[50] Ar putea oare să se înşele chiar unele genii, unii oameni preaînalţi, oameni-luceferi? Ceea ce se află acolo sus, în vârf, în creştet, la zenit, ceea ce ne trimite aici, pe pământ, atâta lumină, ar putea oare vedea strâmt, sau strâmb, sau deloc? Nu e deznădăjduitor? Nu. Dar atunci ce este deasupra soarelui? Dumnezeirea.

În ziua de 6 iunie 1832, la ceasurile unsprezece dimineaţa, singuratica şi pustia grădină a Luxembourgului era încântătoare. Careurile de arbori şi straturile de flori îşi trimiteau, în lumină, miresme şi strălucire. Crengile, nebune în limpezimea amiezii, păreau că vor să se îmbrăţişeze. Din sicomori venea ciripit de pitulice, vrăbiile triumfau, ciocănitoarele se căţărau de-a lungul castanilor, lovind încet cu ciocul în scorburile scoarţei. Straturile se

[50] Cine îndrăzneşte să spună că soarele este înşelător? (lat.).

supuneau domniei legitime a crinilor; parfumul cel mai nobil e acel care se desprinde din tot ce este alb. Respirai parfumul piperat al garoafelor. Bătrânele ciori ale Mariei de Médicis[51] se iubeau prin copacii înalți. Soarele aurea, împurpura şi aprindea lalelele, care nu sunt altceva decât toate varietățile flăcării prefăcută în flori. În jurul straturilor de lalele se învârteau albinele, ca nişte scântei ale acestor flori-flăcări. Totul era gingăşie şi veselie, chiar şi ploaia care se apropia; această repetare, de care trebuiau să se bucure lăcrămioarele şi caprifoiul, nu avea nimic neliniştitor; rândunelele te amenințau grațios cu zborul lor jos. Tot ce se afla acolo tindea spre fericire; viața mirosea frumos; din toată natura se desprindea nevinovăție, siguranță, atenție, paternitate, mângâiere, zori. Gândurile care coborau din cer erau blânde ca o mânuță de copil pe care o săruți.

Sub copaci, statuile goale şi albe aveau veşminte de umbră străbătute de lumină; zeitățile erau zdrențuite de soare; de toate părțile le atârnau raze. În jurul bazinului celui mare pământul era iar uscat, aproape ars. Vântul ridica ici-colo mici vârtejuri de pulbere. Câteva frunze galbene, rămase din toamna trecută, alergau unele după altele, vesele, părând că se zbenguie.

Risipa de lumină avea ceva liniştitor. Se revărsa viață, sevă, căldură, efluvii; simțeai îndărătul creațiunii cât de uriaş îi e izvorul; în toată această suflare pătrunsă de iubire, în acest du-te-vino de răsfrângeri de lumină şi reflexe, în nemaipomenita risipă de raze, în curgerea continuă de aur fluid simțeai dărnicia nemărginitului; iar înapoia frumuseții, ca înapoia unei perdele de flăcări, îl zăreai pe Dumnezeu, acest milionar în stele.

Datorită nisipului, nu se vedea niciun strop de noroi; datorită ploii, nu era niciun fir de cenuşă. Buchetele fuseseră toate spălate; toate catifelele, toate mătăsurile, toate lacurile, tot aurul, tot ce iese din pământ în formă de floare, era fără prihană. Toată această măreție era curată. Marea tăcere a naturii fericite umplea grădina. Tăcere cerească, în armonie cu mii de muzici, cu ciripitul cuiburilor, cu zumzetul roiurilor, cu freamătul vântului. Armonia anotimpului se împlinea într-un tot gingaş; intrările şi ieşirile primăverii aveau loc în ordinea voită; când se isprăvea liliacul începea iasomia; câteva flori erau întârziate, câteva insecte se născuseră timpuriu;

[51] Aceste păsări au o viață foarte lungă, ceea ce a făcut să se creadă că unele viețuiau tocmai de pe vremea când s-a clădit palatul Luxembourg şi când s-a amenajat parcul cu acelaşi nume, la începutul secolului al XVII-lea, pentru Maria de Medicis, văduva lui Henric al IV-lea.

avangarda fluturilor roşii de iunie fraterniza cu ariargarda fluturilor albi de mai. Plantele îşi schimbau pielea. Vântul uşor vălurea desişul bogat al castanilor. Era minunat. Un veteran din cazarma vecină, care privea printre zăbrelele gardului, spunea: „Iată primăvara prezentând arma şi în mare ținută”.

Toată natura prânzea; creațiunea era la masă; era ceasul; marea față de masă albastră era pusă pe cer şi marea față de masă verde, pe pământ. Soarele lumina din plin. Dumnezeu servea prânzul universal. Fiecare făptură îşi avea hrana ei. Hulubii găseau sământă de cânepă, vrabia găsea grăunțele de mei, sticletele găsea rocoțel, prigoria găsea viermişori, albina găsea flori, musca – infuzorii, şi vrabia – muşte. Se mâncau nițeluş unele pe altele, şi aici e taina binelui amestecat cu răul, dar nicio vietate nu avea stomacul gol.

Cei doi copii părăsiți ajunseseră în apropierea marelui bazin şi, tulburați întrucâtva de lumină, încercau să se ascundă, împinşi de instinctul celui sărac sau slab în fața măreției, fie ea şi impersonală; se aşezară în dosul barăcii lebedelor.

Ici-colo, din timp în timp, când bătea vântul, se auzeau nelămurit țipete, vuiet, un fel de horcăieli zgomotoase, care nu erau altceva decât împuşcăturile, şi nişte lovituri înfundate, care erau loviturile de tun. Înspre Hale, pe deasupra acoperişurilor, se vedea fum. Un clopot, care părea să cheme, bătea în depărtare.

Copiii aceştia păreau că nu aud zgomotele. Cel mic repeta din timp în timp cu jumătate de glas: „Mi-e foame!”

Aproape în acelaşi timp o pereche de oameni se apropie de bazinul cel mare. Era un bărbat de vreo cincizeci de ani, care ducea de mână un omuleț de şase ani. Fără îndoială, tatăl şi fiul. Omulețul de şase ani ținea în mână un cozonăcel.

Pe vremea aceea, unele case din vecinătate, din strada Madame şi din strada Enfer, aveau câte o cheie a grădinii Luxembourgului de care profitau locatarii când poarta era închisă. Această îngăduință a fost suprimată mai târziu. Tatăl şi fiul ieşeau desigur dintr-una din acele case.

Cei doi sărmani se uitară cum se apropia „domnul” şi se ascunseseră şi mai mult.

Era un burghez. Poate acelaşi pe care Marius îl auzise cândva, prin ceața iubirii care-l ardea, sfătuindu-şi băiatul lângă acelaşi mare bazin „să se ferească de excese”. Părea politicos şi mândru, şi avea o gură care zâmbea mereu, pentru că stătea mereu căscată. Acest zâmbet mecanic, peste fălci cam mari, acoperite de prea puțină

piele, arată mai degrabă dinții decât sufletul. Copilul cu cozonăcelul din care muşcase şi pe care nu-l mai isprăvea, părea sătul. Fiindcă era răzmeriță, băiatul purta uniforma gărzii naționale. Tatăl rămăsese îmbrăcat ca un burghez, din prudență.

Tatăl şi fiul se opriră lângă bazinul pe care se jucau două lebede. Burghezul părea că are o admirație specială pentru lebede. Le şi semăna, pentru că mergea ca ele.

În clipa aceea lebedele înotau, ceea ce este însuşirea lor principală, şi erau foarte frumoase.

Dacă cei doi micuți ar fi ascultat şi ar fi fost destul de mari ca să înțeleagă, ar fi putut culege cuvintele unui om serios. Tatăl spunea fiului:

— Omul înțelept se mulțumeşte cu puțin. Uită-te la mine, fiule! Nu-mi place pompa. Nu port niciodată haine împodobite cu aur şi cu pietre scumpe; las strălucirea asta falsă sufletelor lipsite de cumpătare.

Strigătele adânci care veneau dinspre Hale izbucniră în clipa aceea cu zvon îndoit de clopot şi zarvă.

— Ce e asta? întrebă copilul.

— Saturnale[52], răspunse tatăl.

Deodată îi zări pe cei doi copilaşi zdrențăroşi, nemişcați în dosul căsuței verzi a lebedelor:

— Iată începutul! spuse el. Şi după o clipă de tăcere adăugă: În grădina asta pătrunde anarhia.

În acest timp, copilul muşcă din cozonăcel, scuipă ce muşcase şi deodată începu să plângă.

— De ce plângi? îl întrebă taică-său.

— Nu mai mi-e foame, spuse copilul.

Zâmbetul tatălui se lărgi.

— Nu e nevoie să-ți fie foame ca să mănânci o prăjitură.

— Prăjitura asta nu-mi place. E veche.

— N-o mai vrei?

— Nu.

Tatăl îi arătă lebedele.

— Arunc-o acestor palmipede.

Copilul nu se hotăra. Nu mai voia prăjitura, dar nici nu se-ndura s-o dea.

— Fii uman! urmă tatăl. Trebuie să-ți fie milă de animale.

---

[52] În antichitate, sărbători desfrânate în cinstea zeului Saturn.

Şi luând prăjitura din mâna băiatului, o aruncă în bazin.

Prăjitura căzu destul de aproape de margine.

Lebedele erau departe, în mijlocul bazinului, ocupate cu o pradă oarecare. Nu-l văzuseră nici pe burghez şi nici cozonăcelul.

Burghezul, simțind că prăjitura putea să se piardă; mişcat de acest naufragiu zadarnic, începu să facă fel şi chip de gesturi şi atrase, în sfârşit atenția lebedelor.

Acestea zăriră ceva care plutea, înaintară spre mal ca nişte corăbii ce sunt şi se îndreptară încet spre cozonăcel, cu acea măreție ferice care se potriveşte atât de bine unor animale albe.

— Lebedele pricep semnele[53], spuse burghezul bucuros că face un spirit.

În acea clipă vuietul îndepărtat se înteți din nou, pe neaşteptate. Dar de data asta fu grozav. Sunt unele adieri de vânt care vorbesc mai desluşit decât altele. Aceea care bătea atunci aduse cu ea, limpede, răpăituri de tobă, strigăte, împuşcăturile plutoanelor şi răspunsurile înspăimântătoare ale clopotului de alarmă şi ale tunului. Şi, în acelaşi timp, un nor negru acoperi dintr-odată soarele. Lebedele nu ajunseseră încă la cozonăcel.

— Hai acasă! spuse tatăl. Atacă Tuileriile. Apucă din nou mâna băiatului şi apoi urmă: De la Tuilerii la Luxembourg e tocmai distanța care desparte regalitatea de nobilime; adică nu e mult. Are să plouă cu gloanțe – privi norul – şi poate că are să vină şi ploaie; se mai amestecă şi cerul; ramura cadetă[54] e condamnată. Să ne întoarcem acasă repede!

— Aş vrea să văd cum mănâncă lebedele cozonăcelul, spuse copilul.

— Asta ar fi o nechibzuință, îi răspunse tatăl.

Şi-l luă cu el pe micuțul burghez.

Băiatul, căruia îi părea rău după lebede, întoarse capul spre bazin, până ce un pâlc de copaci îl ascunse.

În vremea asta, cei doi mici vagabonzi se apropiaseră odată cu lebedele de cozonăcelul care plutea pe apă. Cel mic se uită la prăjitură, iar cel mai mare, la burghezul care se depărta. Tatăl şi fiul

---

[53] Joc de cuvinte: în limba francezi, *cygne* (lebădă) şi *signe* (semn) sunt omonime.

[54] Descendenții dintr-un colateral mai tânăr; aici este vorba de dinastia Bourbon-Orléans care domnea atunci în persoana lui Ludovic-Filip, ramura principală a Bourbonilor, linia directă fiind cea detronată în 1830 cu Carol al X-lea.

pătrunseră în labirintul aleilor care duc spre marea scară a desişului dinspre strada Madame.

De îndată ce nu-i mai zări, cel mare se trânti pe burtă cu vioiciune, pe marginea rotunjită a bazinului, şi, ţinându-se cu mâna stângă de ea, se aplecă deasupra apei, gata să cadă înăuntru, şi întinse cu mâna dreaptă beţigaşul spre prăjitură. Lebedele, văzând duşmanul, se grăbiră şi, grăbindu-se, făcură o mişcare cu pieptul, care-i folosi micului pescar; apa, despicându-se în faţa lebedelor, unul dintre acele valuri moi, concentrice împinse uşor cozonăcelul spre beţigaşul copilului. Tocmai când soseau lebedele, beţigaşul atingea prăjitura. Copilul repezi beţigaşul, îl trase la el, sperie lebedele, apucă prăjitura şi se ridică. Era udă; dar lor le era şi foame şi sete. Cel mare împărţi cozonăcelul în două; într-o bucată mare şi alta, mică; o opri pe cea mică, i-o dădu pe cea mare frăţiorului său şi-i spuse:

— Dă-i drumu' pe gât!

XVII – *Mortuus pater filium moriturum expectat*[55]

Marius sărise afară din baricadă. Combeferre îl urmase. Era însă prea târziu. Gavroche murise. Combeferre aduse coşul cu cartuşe; Marius aduse copilul.

„Vai, îşi spunea el, acum fac pentru fiu ceea ce a făcut tatăl lui pentru tata!" Numai că Thénardier îl adusese pe taică-său viu; el îl aducea pe copil mort.

Când Marius intră în redută cu Gavroche pe braţe, avea, ca şi copilul, faţa plină de sânge.

În clipa în care se aplecase să-l ridice pe Gavroche, un glonţ îi atinsese capul, dar nu băgase de seamă.

Courfeyrac îşi desfăcu cravata şi-i bandajă fruntea. Îl puseră pe Gavroche pe aceeaşi masă pe care era întins Mabeuf şi acoperiră amândouă trupurile cu şalul negru. Era destul de mare pentru bătrân şi pentru copil.

Combeferre împărţi cartuşele din coşul pe care îl adusese.

În total cincisprezece focuri pentru fiecare.

Jean Valjean stătea mereu în acelaşi loc, nemişcat, pe piatra lui.

Când Combeferre îi aduse cartuşele, clătină din cap.

— N-am mai întâlnit un om atât de ciudat, îi spuse Combeferre,

---

[55] Tatăl mort îşi aşteaptă fiul muribund (lat.).

încet, lui Enjolras. Găseşte mijlocul de a fi în baricadă şi de a nu se bate.

— Ceea ce nu-l împiedică s-o apere, răspunse Enjolras.

— Eroismul are originalii lui, adăugă Combeferre.

Şi Courfeyrac, care auzise, adăugă:

— E de alt soi decât moş Mabeuf.

Trebuie să ținem seama că focul care izbea în baricadă nu-i tulbura mai deloc interiorul. Cei care n-au trecut niciodată prin vârtejurile acestui fel de război, nu-şi pot închipui ciudatele momente de linişte care se împletesc cu zvârcolirile. Oamenii se învârtesc încoace şi încolo, trăncănesc, glumesc, stau degeaba. Un cunoscut al meu l-a auzit pe unul dintre luptători spunând, în mijlocul împuşcăturilor: „Suntem ca la un chef între băieți”. Reduta din strada Chanvrerie, o mai spunem o dată, părea foarte liniştită pe dinăuntru. Toate peripețiile şi fazele fuseseră sau erau pe cale de a fi epuizate. Poziția ei din primejdioasă devenise amenințătoare şi din amenințătoare avea să devină, poate, disperată. Pe măsură ce situația se întuneca, lumina eroismului înroşea tot mai mult baricada. Enjolras o domina grav, cu atitudinea unui tânăr spartan care-şi închina spada goală în fața geniului întunecat Epidotas[56].

Combeferre, cu şorțul dinainte, pansa răniții; Bossuet şi Feuilly făceau cartuşe cu ajutorul cornului de pulbere pe care-l luase Gavroche de la un caporal mort; şi Bossuet îi spunea lui Feuilly: „Vom lua în curând diligenta spre o altă planetă”. Courfeyrac, pe cele câteva pietre pe care şi le păstrase lângă Enjolras, îşi potrivea şi îşi rânduia un întreg arsenal, un bastonaş cu şiş, a puşcă, două pistoale de oblânc şi un pistol mic de buzunar, cu grija unei fete care pune ordine în micul ei arsenal de toaletă. Jean Valjean, mut, privea zidul-din fața lui. Un muncitor îşi lega pe cap, cu o sforicică, o pălărie mare de pai a mătuşii Hucheloup, „ca să-l apere de insolație”, spunea el. Tinerii din Cougourde d'Aix sporovăiau vesel între ei, ca şi cum s-ar fi grăbit să mai vorbească pentru ultima dată în dialectul lor. Joly, care luase din cui oglinda văduvei Hucheloup, îşi cerceta limba. Câțiva luptători, care descoperiseră într-un sertar câteva bucăți de pâine aproape mucedă, le mâncau cu lăcomie. Marius era neliniştit de ce avea să-i spună taică-său.

---

[56] Erou spartan (Grecia antică), devenit un obiect de cult pentru războinici.

XVIII – Vulturul a ajuns pradă

Să stăruim asupra unui fapt psihologic, specific baricadelor. Nu trebuie să trecem cu vederea nimic din ceea ce caracterizează aceste surprinzătoare lupte de stradă.

Oricum ar fi ciudata linişte interioară despre care am vorbit, baricada rămâne totuşi pentru cei dinăuntru o vedenie haotică.

Într-un război civil este ceva apocaliptic, pâcla necunoscutului e amestecată cu o strălucire sălbatică; revoluțiile sunt ca un sfinx, şi cine a trecut printr-o baricadă crede că a fost pradă unui vis.

Am arătat, în legătură cu Marius, ce simțea el în locurile acelea, iar urmările le vom vedea; e mai mult, dar şi mai puțin decât viața. După ce ai ieşit dintr-o baricadă, nu mai ştii ce ai văzut acolo. Ai fost grozav, dar nu-ți dai seama. Ai fost înconjurat de gânduri războinice care aveau chipuri omeneşti; ai avut capul cufundat în lumina viitorului. Erau acolo cadavre culcate şi stafii în picioare. Ceasurile erau nesfârşite şi păreau ceasuri ale veşniciei. Ai trăit în moarte. Treceau umbre. Ce erau? Ai văzut mâini pătate de sânge; era un zgomot înfricoşător, dar şi o linişte groaznică; guri căscate care strigau şi alte guri căscate care tăceau; erai în fum, poate în noapte. Crezi că ai atins sudoarea înfiorătoare a adâncurilor necunoscute; te uiți la ceva roşu care ți-a rămas sub unghii. Nu-ți mai aduci aminte.

Dar să ne întoarcem în strada Chanvrerie.

Deodată, între două focuri, se auzi în depărtare sunetul unui orologiu care bătea orele.

— E amiază, spuse Combeferre.

Nu sfârşise de bătut douăsprezece, când Enjolras sări în picioare şi scoase, din vârful baricadei, acest strigăt răsunător:

— Cărați pietre în casă! Puneți-le pe pervazul ferestrei şi mansardelor! Jumătate din oameni la puşti şi cealaltă jumătate la pietre! Nicio clipă de pierdut!

La capătul străzii se ivise, în ordine de bătaie, un pluton de pompieri cu securea pe umăr.

Nu putea fi decât capul unei coloane; dar al cărei coloane? Fireşte, al unei coloane de atac; pompierii însărcinați să dărâme o baricadă merg totdeauna înaintea soldaților însărcinați s-o ia cu asalt.

Fără îndoială că se apropiau de clipa pe care domnul de Clermont-Tonnerre[57] o numea în 1822 „lovitura cea mare”.

[57] Ducele Gaspard de Clermont-Tonnerre, ultraregalist din timpul resta-

Ordinul lui Enjolras fu îndeplinit cu graba precisă specifică corăbiilor şi baricadelor, singurele două câmpuri de bătaie din care fuga nu e cu putinţă. În mai puţin de un minut, două treimi din pietrele pe care Enjolras le îngrămădise la poarta cârciumii *Corint* fură suite la primul etaj şi în pod şi, înainte de a trece al doilea minut, pietrele astea, puse artistic una peste alta, astupau până la jumătate fereastra de la primul cat şi ferestruicile mansardelor. Câteva spaţii, potrivite cu grijă de Feuilly, principalul constructor, puteau lăsa să treacă prin ele ţevile puştilor. Această întărire a ferestrelor putu să se facă cu atât mai uşor cu cât tragerea cu mitralie încetase. Cele două tunuri trăgeau acum cu ghiulele împotriva centrului barajului, ca să facă o gaură şi, dacă ar fi fost cu putinţă, o spărtură largă pentru asalt.

Când pietrele sortite apărării supreme fură la locurile lor, Enjolras urcă la etaj sticlele pe care le pusese sub masa pe care se afla Mabeuf.

— Cine o să le bea? întrebă Bossuet.

— Ei, răspunse Enjolras.

Apoi fereastra de jos fu baricadată, iar drugii de fier, cu care se fereca pe dinăuntru uşa cârciumii, noaptea, fură puşi la îndemână.

Fortăreaţa era desăvârşită. Baricada era zidul fortificat, iar cârciuma era turnul de apărare.

Cu pietrele care mai rămăseseră astupară spărtura.

Apărătorii unei baricade sunt totdeauna siliţi să-şi economisească muniţiile, şi asediatorii o ştiu. De aceea asediatorii îşi fac pregătirile cu o încetineală supărătoare, se expun înainte de vreme, mai mult în aparenţă decât în realitate, şi-şi văd de treabă în tihnă. Pregătirile de atac se fac totdeauna cu o încetineală metodică, după care vine trăsnetul.

Această încetineală îi îngădui lui Enjolras să revadă totul şi să pună totul la punct. Simţea că, devreme ce asemenea oameni aveau să moară, moartea lor trebuie să fie o capodoperă.

Îi spuse lui Marius:

— Noi suntem cei doi şefi. Eu voi da ultimele ordine înăuntru. Tu rămâi afară şi observă.

Marius se aşeză în observaţie pe creasta baricadei.

Enjolras bătu în cuie uşa bucătăriei, care, după cum ne amintim,

---

uraţiei şi ministru al marinei în 1822, când reacţiunea monarho-catolică pregătea o serie de lovituri împotriva opoziţiei liberale din Cameră şi împotriva libertăţilor cetăţeneşti.

era ambulanța.

— Să nu-i atingă nimeni pe răniți, spuse el.

Dădu ultimele ordine în sala scundă – repede, dar liniştit.

Feuilly asculta şi răspundea în numele tuturor:

— La primul etaj să aveți pregătite securile, ca să tăiem scara. Le avem?

— Da, răspunse Feuilly.

— Câte?

— Două securi şi o bardă.

— Bine. Suntem douăzeci şi şase de luptători. Câte puşti avem?

— Treizeci şi patru.

— Opt în plus. Puştile astea să fie încărcate la fel ca celelalte, şi puse la îndemână. La centiron săbiile şi pistoalele. Douăzeci de oameni la baricadă. Şase ascunşi la mansarde şi la fereastra de la primul cat, ca să deschidă focul asupra duşmanului, prin spațiile lăsate între pietre. Nimeni să nu rămână cu mâinile în sân. Acum, peste o clipă, când toba va suna atacul, cei douăzeci de jos să se repeadă la baricadă. Cei ce vor ajunge primii vor avea locurile cele mai bune.

După ce dădu aceste dispoziții, se întoarse spre Javert şi-i spuse:

— Nu te uit. Şi punând un pistol pe masă, adăugă:

— Ultimul care va ieşi de-aici va zbura creierii acestui spion.

— Aici? întrebă o voce.

— Nu. Să nu amestecăm acest cadavru cu ale noastre. Se poate trece peste baricada cea mică, în strada Mondétour. Nu are decât patru picioare lățime. Omul e legat cobză. Va fi dus acolo şi executat.

În clipa aceea era cineva şi mai nepăsător decât Enjolras: Javert.

Atunci se ivi Jean Valjean.

Se amestecase în grupul răsculaților. Ieşi dintre rânduri şi-i spuse lui Enjolras:

— Dumneata eşti comandantul?

— Da.

— Mi-ai mulțumit acum câteva minute.

— În numele republicii. Baricada a fost salvată de doi oameni: de Marius Pontmercy şi de dumneata.

— Crezi că merit vreo răsplată?

— Fireşte.

— Atunci, cer una.

— Anume.

— Să zbor eu însumi creierii acestui om.

Javert ridică fruntea, îl văzu pe Jean Valjean, făcu o mişcare uşoară şi spuse:

— E drept să fie aşa.

Enjolras începuse să-şi încarce carabina; îşi plimbă privirile în jurul lui.

— N-are nimeni nimic de zis? Apoi se întoarse spre Jean Valjean. Ia-l pe spion!

Fără să mai aştepte, Jean Valjean puse stăpânire pe Javert, aşezându-se pe marginea mesei. Luă pistolul şi un clinchet slab vesti că-l încărcase.

Aproape în aceeaşi clipă se auzi sunetul trompetelor.

— Alarmă! strigă Marius din vârful baricadei.

Javert începu să râdă, cu acel râs fără zgomot care îi era caracteristic, şi, privindu-i țintă pe răsculați, le spuse:

— Nu vă merge mai bine decât mie.

— Afară cu toții! strigă Enjolras.

Răsculații se repeziră într-un iureş şi, în timp ce ieşeau, primiră în spate cuvintele acestea ale lui Javert:

— Pe curând!

XIX – Jean Valjean se răzbună

Rămas singur cu Javert, Jean Valjean desfăcu frânghia cu care era legat prizonierul şi de piciorul mesei. Apoi îi făcu semn să se ridice.

Javert se supuse, cu un zâmbet ce nu se poate rosti în cuvinte, zâmbet plin de trufia autorității înlănțuite. Jean Valjean îl apucă de funii, aşa cum ai apuca de căpăstru un animal de jug şi, trăgându-l după el, ieşi din cârciumă încet, pentru că Javert, legat la picioare, nu putea face decât paşi foarte mici.

Jean Valjean avea pistolul în mână.

Trecură astfel peste trapezul interior al baricadei. Răsculații, preocupați de atacul de neînlăturat, le întorceau spatele.

Jean Valjean îl făcu pe Javert, care era legat cobză, să escaladeze micul meterez din strada Mondétour cu oarecare greutate, dar fără să-l slăbească nicio clipă.

După ce trecură peste această piedică, se aflară numai ei doi pe ulicioară. Nimeni nu-i mai vedea. Colțul caselor îi ascundea de privirea răsculaților. Cadavrele scoase din baricadă zăceau la câțiva paşi, ca o movilă îngrozitoare.

În maldărul de morți se putea deosebi o față vânătă, un păr

desfăcut, o mână străpunsă şi un piept de femeie pe jumătate gol. Era Éponine.

Javert se uită pieziş la moartă şi spuse cu o voce scăzută, foarte liniştit:

— Pe fata asta mi se pare că o cunosc.

Apoi se întoarse către Jean Valjean.

Jean Valjean îşi puse pistolul sub braț şi-şi aținti asupra lui Javert privirea care nu mai avea nevoie de vorbe, pentru a spune: „Javert, eu sunt”.

— Răzbună-te! răspunse Javert.

Jean Valjean scoase un cuțit din buzunar şi îl deschise.

— Un cuțit! rosti Javert. Ai dreptate. Asta ți se potriveşte mai bine.

Jean Valjean tăie hamul pe care Javert îl avea de gât, îi tăie frânghiile pe care le avea la încheieturile mâinilor, apoi se apleca, îi tăie sfoara pe care o avea la picioare şi, ridicându-se, îi spuse:

— Eşti liber!

Nu era uşor să-l uimeşti pe Javert. Cu toate acestea, oricât de stăpân era pe sine, se emoționă. Rămase cu gura căscată, nemişcat.

Jean Valjean urmă:

— Nu cred că am să mai ies de aici. Totuşi, dacă din întâmplare ies, să ştii că locuiesc sub numele de Fauchelevent în strada l'Homme-Armé, la numărul 7.

Javert se zbârli ca un tigru. Întredeschise gura strâmbă şi şopti între dinți:

— Ia seama!

— Pleacă! spuse Jean Valjean.

— Cum ai spus? întrebă Javert. Fauchelevent, strada l'Homme-Armé?

— Numărul 7.

Javert repetă cu jumătate glas.

— Numărul 7.

Îşi încheie redingota, îşi înțepeni iar umerii, milităreşte, se întoarse în loc, încrucişă brațele, ținându-şi bărbia într-o mână, şi porni spre Hale. Jean Valjean îl urmărea cu privirea. După câțiva paşi, Javert se întoarse şi-i strigă lui Jean Valjean:

— Mă scoți din sărite, dumneata! Mai bine ucide-mă!

Javert nu-şi dădea seama că nu-l mai tutuia pe Jean Valjean:

— Pleacă! spuse Jean Valjean.

Javert se îndepărtă cu paşi înceți. Peste o clipă cotea pe strada Prêcheurs.

După ce Javert pieri, Jean Valjean trase un foc în aer.

Apoi se întoarse la baricadă şi spuse:

— S-a făcut!

Între timp iată ce se întâmplase:

Ocupat mai mult cu ce era afară decât înăuntru, Marius nu-l privise până atunci cu atenție pe spionul legat cobză din fundul sălii scunde.

Când îl văzu, în lumina zilei, trecând baricada ca să se ducă la moarte, îl recunoscu. O amintire bruscă îi veni în minte. Îşi aminti de inspectorul din strada Pontoise şi de cele două pistoale pe care i le dăduse şi de care se slujise, el, Marius, chiar în această baricadă; dar nu-şi aduse aminte numai chipul lui, ci şi numele.

Amintirea aceasta era totuşi încețoşată şi tulbure, ca toate gândurile lui. Nu făcea o afirmație, îşi punea numai o întrebare: „Nu e oare inspectorul de poliție care mi-a spus că-l cheamă Javert?"

Poate că mai era timp să vină în ajutorul acestui om. Dar trebuia mai întâi să ştie dacă era într-adevăr Javert.

Marius îl strigă pe Enjolras, care se postase la celălalt capăt al baricadei:

— Enjolras!

— Ce e?

— Cum îl cheamă pe omul acesta?

— Pe care?

— Agentul de poliție. Nu ştii cum îl cheamă?

— Fireşte că da. Ne-a spus-o.

— Cum îl cheamă?

— Javert.

Marius se ridică.

În clipa aceea auzi detunătura pistolului. Jean Valjean apăru şi strigă: „S-a făcut!" Un fior de gheață străbătu inima lui Marius.

XX – Morții au dreptate şi cei vii nu se înşală

Agonia baricadei avea să înceapă.

Totul lua parte la măreția tragică a acestei clipe supreme; mii de zgomote, tainice în aer, suflul maselor înarmate, puse în mişcare pe străzile care nu se vedeau, galopul mereu întrerupt al cavaleriei, zdruncinarea greoaie a artileriei în mişcare, focurile susținute şi canonadele care se încrucişau în labirintul Parisului, fumul bătăliei care suia, aurit, pe deasupra acoperişurilor, câte un țipăt îndepărtat,

nedesluşit, înspăimântător, ameninţări care veneau de pretutindeni, clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care semăna acum cu un suspin, anotimpul blând, strălucirea cerului plin de soare şi de nori, frumuseţea zilei şi îngrozitoarea tăcere a caselor.

Într-adevăr, încă din ajun, cele două rânduri de case ale străzii Chanvrerie se preschimbaseră în două ziduri fioroase; porţi închise, ferestre închise, obloane închise.

În vremurile acelea, atât de deosebite de ale noastre, când venea clipa în care poporul voia să sfârşească cu o situaţie care ţinuse prea mult, cu o Chartă acordată sau cu o ţară legată, când mânia generală îmbiba atmosfera, când oraşul consimţea să se scoată caldarâmul străzilor, când răscoala făcea burghezia să zâmbească şoptindu-i la ureche cuvântul ei de ordine, atunci locuitorii pătrunşi de răscoală, ca să zicem aşa, erau ajutoarele celor ce luptau, iar casa fraterniza cu fortăreaţa improvizată, care se bizuia pe ea. Dar când situaţia nu era coaptă, când răscoala nu era încă consimţită, când masele nu voiau să-şi însuşească mişcarea, atunci se isprăvea cu luptătorii, oraşul se preschimba în deşert în jurul revoltei, sufletele îngheţau, adăposturile se ferecau şi strada se preschimba într-o trecătoare ce ajuta armatei să ia baricada.

Nu poţi face ca un popor să meargă prin surprindere mai repede decât vrea. Vai de cel care încearcă să-l silească s-o facă! Un popor nu se lasă dus. În asemenea împrejurări lasă răscoala în voia soartei. Răsculaţii devin ciumaţi. O casă e un povârniş râpos, o poartă e un refuz, o faţadă e un zid. Zidul vede, aude, dar nu vrea. Ar putea să se deschidă şi să te scape. Nu. Acest zid e un judecător. Te priveşte şi te osândeşte. Ce lucru întunecat e o casă închisă! Pare moartă, deşi e vie. Viaţa ei pare suspendată, şi totuşi continuă. De douăzeci şi patru de ore n-a ieşit nimeni din ea, dar nimeni nu lipseşte dinăuntru. În interiorul acestei stânci oamenii umblă; se culcă, se scoală: sunt în familie; beau şi mănâncă; le e frică, lucru groaznic! Frica scuză această grozavă lipsă de ospitalitate; circumstanţa ei atenuantă e spaima. Uneori chiar, s-a văzut şi asta, frica se schimbă în patimă; spaima se poate schimba în furie, ca prudenţa în turbare; de unde şi zicala atât de adâncă: „Turbaţii aceia de moderaţi”. Sunt unele vâlvătăi de spaimă supremă din care iese, ca un fum mohorât, mânia. „Ce vor oamenii aceştia? Nu sunt niciodată mulţumiţi. Îi compromit pe cei liniştiţi. Ca şi cum n-am fi sătui de revoluţii deastea! Ce caută aici? Să se descurce singuri! Cu atât mai rău pentru ei. E din vina lor. N-au decât ceea ce merită. Nu ne priveşte pe noi. Ia

te uită la biata noastră stradă, e ciuruită de gloanțe! O ceată de golani. Nu deschideți uşa!" Şi casa ia o înfățişare de mormânt. Răsculatul trage să moară în fața acestei uşi; vede cum se apropie mitralia şi săbiile scoase din teacă, ştie că dacă strigă e auzit, dar că nu va veni nimeni; sunt aici ziduri care l-ar putea apăra, sunt aici oameni care l-ar putea scăpa, şi zidurile acestea au urechi de carne, şi oamenii aceştia au măruntaie de piatră.

Pe cine să acuze?

Pe nimeni şi pe toată lumea.

Vremurile neisprăvite în care trăiau.

Întotdeauna utopia se schimbă în răscoală pe riscul ei, şi din protest filosofic devine protest armat, din Minerva, Pallas[58]. Utopia care n-are răbdare şi se preschimbă în răscoală ştie ce o aşteaptă; vine totdeauna prea devreme. Atunci se resemnează şi primeşte cu stoicism prăbuşirea în locul triumfului. Îi slujeşte pe cei ce o reneagă fără să se plângă, şi chiar dezvinovățindu-i, iar generozitatea ei constă în a primi să renunțe. E neclintită în fața piedicilor şi blândă în fața nerecunoştinței.

Dar e oare vorba de nerecunoştința?

Da, din punct de vedere al speciei umane.

Nu, din punct de vedere al individului.

Progresul este caracteristic omului. Viața speciei umane, în general, se cheamă progres. Păşirea izolată a omenirii se numeşte progres. Progresul merge. El face marea călătorie, omenească şi pământească, spre ceresc şi divin; îşi are popasurile lui, în care îşi adună turma întârziată; îşi are opririle, când meditează în prezența unui minunat Cannan[59] oarecare, ce-i dezvăluie deodată orizontul; îşi are nopțile lui, când doarme; şi una dintre cele mai dureroase nelinişti al gânditorului se naşte atunci când sufletul omenesc, acoperit de umbră, pipăie în întuneric progresul care doarme, fără să-l poată trezi.

„Poate că Dumnezeu a murit", îi spunea într-o zi Gérard de Nerval[60] celui ce scrie aceste rânduri, confundând progresul cu

---

[58] Cele două aspecte ale aceleiaşi zeițe din mitologia greco-romană: înțelepciunea şi războiul. Minerva este numele latin al zeiței greceşti Pallas Atena.

[59] Pământul făgăduinței; În Vechiul Testament, Palestina este adesea numită astfel.

[60] Poet romantic francez (1808–1855). De la inspirația patriotică şi populară din tinerețe a trecut treptat la o poezie a disperării, ermetică şi mistică,

Dumnezeu şi luând întreruperea mişcării drept moartea fiinţei supreme.

Cel ce deznădăjduieşte se înşală. Progresul se trezeşte fără doar şi poate şi, la urma urmei, s-ar putea spune chiar că şi prin somn a mers pentru că a crescut. Când îl vezi din nou în picioare, îl găseşti mai înalt. Progresul, ca un fluviu, nu poate fi veşnic liniştit; nu ridicaţi zăgazuri, nu prăvăliţi stânci în drumul lui; obstacolul face să spumege apa şi să fiarbă omenirea. De aici vin tulburările, dar, după ce ele trec, se vede că de fapt s-a mers totuşi o bucată de drum. Până ce ordinea, care nu e altceva decât pacea universală, va fi instaurată, până ce armonia şi unitatea vor domni, progresul va avea revoluţiile drept etape.

Ce este progresul? Am spus-o. Este viaţa permanentă a popoarelor.

Se întâmplă însă, uneori, ca viaţa indivizilor la un moment dat să se împotrivească vieţii eterne, a speciei umane.

Să o mărturisim fără amărăciune, individul îşi are interesul său limpede şi are dreptul să-l susţină, fără să păgubească pe altul, şi să-l apere. Prezentul are cantitatea lui scuzabilă de egoism; clipa de faţă are drepturile ei şi nu e datoare să se sacrifice necontenit viitorului. Generaţia care trece acum, la rândul ei, pe pământ, nu e silită să-şi scurteze trecerea pentru generaţiile – de altfel, egale cu ea – ce vor veni mai târziu. „Exist, murmură acel cineva care se cheamă Toţi. Sunt tânăr şi sunt îndrăgostit, sunt bătrân şi vreau să mă odihnesc, sunt tată de familie, muncesc, îmi merge bine, fac afaceri bune, am case de închiriat, am bani la bancă, sunt fericit, am nevastă şi copii, toate îmi plac, vreau să trăiesc, lăsaţi-mă în pace!” Din pricina asta se lasă uneori o răceală cumplită peste măreţele avangărzi ale omenirii.

De altfel, să ne înţelegem, utopia iese din sfera ei strălucitoare atunci când se schimbă în război. Ea, adevărul de mâine, împrumută de la minciuna de ieri procedeele bătăliei. Ea, care e viitorul, acţionează la fel cu trecutul. Ea, ideea pură, devine cale de fapt. Îşi complică eroismul cu o violenţă de care se cuvine să fie răspunzătoare; violenţă întâmplătoare şi expedient, contrară principiilor, şi pentru care este, în chip fatal, pedepsită. Utopia devenită răscoală luptă cu codul militar în mână; împuşcă pe spioni, execută pe trădători, suprimă fiinţe vii şi le azvârle în bezne necunoscute. Se

---

pe placul simboliştilor, care au văzut în el un precursor.

slujeşte de moarte, ceea ce e grav. Se pare că utopia nu mai crede în lumina ei, forța ei de nebiruit, de neclintit. Ea izbeşte cu spada. Dar nicio spadă nu e simplă. Orice sabie are două tăişuri; cine răneşte cu unul se răneşte cu celălalt.

Cu această rezervă şi cu toată asprimea, ne este însă cu neputință să nu-i admirăm pe glorioşii luptători ai viitorului, pe cei ce propovăduiesc utopia, fie că izbutesc sau nu. Chiar înfrânți sunt vrednici de slavă, şi poate că învinşi au şi mai multă măreție. Victoria, când aduce cu sine progresul, merită laudele poporului; o înfrângere eroică merită, în schimb, compătimirea lui. Una e măreață, cealaltă e sublimă. Nouă, care preferăm martiriul succesului, John Brown ni se pare mai mare decât Washington, şi Pisacane[61] mai mare decât Garibaldi.

Trebuie neapărat ca cineva să țină cu învinşii.

Lumea e nedreaptă cu aceşti mari experimentatori ai viitorului atunci când nu izbutesc.

Revoluționarii sunt acuzați că seamănă spaima. Orice baricadă pare un atentat. Teoriile lor sunt înfierate, scopul lor este bănuit, lumea se teme de intențiile lor, şi conştiința lor este pusă la îndoială. Sunt mustrări că ridică, construiesc şi îngrămădesc, împotriva stării sociale care e la putere, o grămadă de lipsuri, de dureri, de nedreptăți, de uri, de deznădejdi şi că smulg din străfunduri blocuri de beznă pentru a se fereca îndărătul lor şi a lupta. Li se strigă: „Stricați pardoseala iadului!” Ei ar putea răspunde: „Tocmai de-asta baricada noastră e făcută din intenții bune”.

Desigur, cea mai bună soluție este cea pacifică. În definitiv, să ne înțelegem, când vezi piatra te gândeşti la urs[62] şi societatea e neliniştită tocmai din pricina acestei bunăvoințe. Dar mântuirea societății depinde de ea însăşi; noi apelăm tocmai la bunăvoința ei. Niciun leac violent nu este necesar. Să se cerceteze răul prieteneşte, să se constate şi să se vindece. Iată ce-i propunem.

Oricum ar fi, chiar învinşi, mai ales învinşi, sunt măreți oamenii care, în toate colțurile lumii, cu ochiul ațintit asupra Franței, luptă

---

[61] Revoluționar italian din prima jumătate a secolului trecut, partizan al lui Mazzini dar cu idei sociale mai înaintate decât ale altor făuritori ai unității italiene din 1860. A fost ucis pe când încerca să răscoale masele populare din Regatul celor două Sicilii împotriva Burbonilor. (Pentru ceilalți, vezi notele anterioare).

[62] Aluzie la fabula lui La Fontaine *Ursul şi grădinarul*, în care morala e: mai bine un duşman deştept, decât un prieten prost.

pentru țelul cel mare cu acea logică de nezdruncinat a idealului; care îşi dăruiesc viața pentru progres. Când le bate ceasul, intră în mormânt cu aceeaşi dezinteresare cu care un actor şi-ar da replica. Ei primesc şi lupta deznădăjduită şi dispariția stoică, pentru a împinge măreața mişcare umană începută la 14 iulie 1789 spre minunatele şi supremele ei rezultate universale.

De altfel, trebuie să adăugăm această distincțiune la cele pe care le-am făcut în alt capitol: există răzvrătiri acceptate, care se numesc revoluții, şi revoluții respinse, care se numesc mişcări. O răscoală care izbucneşte este o idee care îşi dă examenul în fața poporului. Dacă poporul lasă să cadă bila neagră, ideea este un fruct uscat, răscoala este numai o încăierare.

Popoarele nu intră în război la orice somație şi ori de câte ori o vrea utopia. Popoarele nu au totdeauna şi la orice oră temperament de eroi şi de martiri.

Pentru că cei ce se devotează o fac pentru un ideal şi numai pentru un ideal, şi asta e frumos. O răscoală este un entuziasm. Entuziasmul poate să se mânie: de aici se ajunge la arme. Dar orice răscoală care ținteşte într-un guvern sau într-un regim năzuieşte la mai mult. Aşa, de pildă, şi stăruim asupra acestui fapt, capii răscoalei din 1832, şi mai ales tinerii entuziaşti din strada Chanvrerie nu luptau chiar împotriva lui Ludovic-Filip. Cea mai mare parte dintre ei, vorbind cu inima deschisă, recunoşteau calitățile acestui rege, care era la jumătatea drumului dintre monarhie şi revoluție; nimeni nu-l ura. Dar ei atacau în Ludovic-Filip ramura cadetă de drept divin, aşa cum în Carol al X-lea atacaseră ramura vârstnică; iar în Franța, prin răsturnarea regalității, voiau să răstoarne, am arătat-o, jefuirea omului de către om şi privilegiul asupra dreptului în lumea întreagă. Parisul fără rege aduce după sine lumea fără despoți. Aşa judecau ei. Scopul lor era, desigur îndepărtat, poate nelămurit şi poate că slăbea în fața efortului; era, însă, mare.

Aşa stau lucrurile. Unii se sacrifică pentru astfel de viziuni, care, pentru cei sacrificați, sunt aproape întotdeauna iluzii, dar iluzii de care e legată toată siguranța omenească. Răsculații poetizează şi poleiesc răscoala. Se aruncă în aceste fapte tragice îmbătați de ce au să facă. Cine ştie? Poate că vor izbuti. Sunt în minoritate; au împotriva lor o armată întreagă: dar apără dreptul, legea naturală, suveranitatea, care nu cunoaşte renunțare a fiecăruia asupra lui însuşi, justiția, adevărul şi la nevoie mor ca cei trei sute de spartani. Nu se gândesc la Don Quijote ci la Leonida. Merg înainte şi, odată

porniți nu dau înapoi; se aruncă cu gâtul încordat, nădăjduind o victorie nemaipomenită, revoluția desăvârşită, progresul repus în libertate, măreția speciei umane, eliberarea universală şi, în cel mai rău caz, Termopilele.

Lupta pentru progres este uneori pierdută şi am spus pentru ce. Mulțimea este potrivnică exercițiilor cavalereşti.

De altfel, să nu uităm, mai există interesele prea puțin prietene cu idealul şi cu sentimentalul. Uneori stomacul paralizează inima.

Măreția şi frumusețea Franței constau în faptul că Franța e mai puțin pântecoasă decât alte popoare: îşi strânge cureaua mai uşor. E prima care se trezeşte şi ultima care se culcă. Merge în frunte. E cea care caută.

Asta se datorează faptului că e artistă.

Idealul nu este altceva decât punctul culminant al logicii, aşa cum frumosul nu este altceva decât culmea adevărului. Popoarele artiste sunt totodată popoare înțelepte. A iubi frumosul înseamnă a vrea lumina. Din această pricină făclia Europei, adică civilizația, a fost purtată mai întâi de Grecia, care a trecut-o Italiei, care, la rândul ei, a trecut-o Franței. Divine popoare pioniere! *Vitae lampada tradunt*.[63]

Poezia unui popor este fermentul progresului său, ceea ce e admirabil. Cantitatea de civilizație se măsoară după cantitatea de imaginație. Numai un popor civilizator trebuie să rămână un popor viril. Corintul[64] da; Sybaris[65], nu. Cel care se feminizează decade. Nu trebuie să fii nici diletant, nici virtuos; trebuie să fii artist. În materie de civilizație nu trebuie să rafinezi, ci să mergi către sublim. Numai cu condiția asta se poate da neamului omenesc tiparul idealului.

Idealul modern are tipul său propriu în artă şi mijloacele lui în ştiință. Numai prin ştiință se va realiza viziunea superioară a poeților: frumosul social. Raiul va fi refăcut prin A+B. În stadiul în care a ajuns civilizația, preciziunea este unul din elementele necesare ale frumosului, şi sentimentul artistic nu numai că este servit, dar şi completat prin ştiință; visul trebuie să calculeze Arta, care este cuceritorul, trebuie să aibă ca punct de plecare Ştiința, care este avangarda. Principalul este soliditatea schelăriei. Spiritul modern

---

[63] Poartă făclia vieții (lat.).

[64] Una din cele mai bogate cetăți din Grecia veche, în Peloponez; a întemeiat numeroase colonii, mai ales în sudul Italiei şi a construit monumente de artă remarcabile, mai cu seamă temple.

[65] Colonie greacă din sudul Italiei, celebră pentru viața inactivă, molatică, a locuitorilor ei; distrusă la sfârşitul secolului al VI-lea al erei noastre.

este geniul Greciei, al cărui vehicul este geniul Indiei; este Alexandru călare pe elefant.

Rasele împietrite în dogme sau demoralizate de câştig nu pot sta la conducerea civilizației. Îngenuncherea înaintea idolului sau a banului atrofiază muşchii ambulatorii şi voința în acțiune. Contemplația sau negustoria micşorează strălucirea unui popor, îi scad orizontul scăzându-i nivelul şi-i retrag înțelegerea în acelaşi timp umană şi divină a scopului universal, care creează națiunile misionare. Babilonul nu are ideal. Cartagina nu are ideal. Atena şi Roma au şi păstrează, chiar de-a lungul nopții grele a veacurilor, aureole de civilizație.

Franța are aceeaşi calitate de popor ca Grecia şi Italia. Este ateniană prin frumos şi romană prin măreție. Şi mai e şi bună. Se dăruieşte. Este gata să se devoteze şi să se jertfească mai des decât alte popoare. Numai că acest elan uneori o cuprinde, alteori o părăseşte. Şi aici e marea primejdie pentru cel ce aleargă când ea nu vrea decât să umble, sau care umblă când ea vrea să se oprească. Franța are căderile ei repetate în materialism şi, în unele clipe, idei care se pun în calea acestui creier sublim, care nu au nimic comun cu măreția franceză şi sunt mari cât Missouri sau Carolina de Sud[66]. Ce e de făcut? Uriaşa se joacă de-a pitica; uriaşa Franță face nazuri de țânc.

N-ai ce-i face. Popoarele, ca şi astrele, au dreptul la eclipsă. Toate bune, numai să se întoarcă lumina, iar eclipsa să nu degenereze în noapte. Zorile şi învierea sunt sinonime. Ivirea luminii este identică cu persistența eului.

Să privim aceste fapte în linişte. Moartea pe baricadă sau mormântul în exil sunt pentru devotament un lucru acceptabil. Adevăratul nume al devotamentului este dezinteresarea. Fie, cei părăsiți să se lase părăsiți, exilații să se lase exilați, noi să ne mărginim să rugăm popoarele mari să nu dea prea mult înapoi atunci când dau. Nu trebuie ca, sub pretext de întoarcere la rațiune, să se alunece prea mult pe povârniş.

Materia există, clipa există, interesele există, pântecele există, dar nu trebuie ca burta să fie singura înțelepciune. Viața din clipa asta îşi are dreptul ei, fără doar şi poate, dar viața permanentă şi-l are pe al ei. Vai! Faptul că te-ai urcat nu te împiedică să cazi. Lucrul acesta se vede în istorie mai des decât am vrea. O națiune e vestită; ea gustă

[66] State din S.U.A.

din ideal, apoi muşcă din noroi şi zice că e bun; şi dacă o întrebi cum de-l înlocuieşte pe Socrate cu Falstaff[67], îți răspunde: „Pentru că îmi plac oamenii de stat”.

Încă un cuvânt înainte de a ne întoarce la încăierare.

O bătălie ca aceea pe care o istorisim acum nu e altceva decât o zvârcolire spre ideal. Progresul oprit în loc e bolnăvicios şi are asemenea epilepsii tragice. A trebuit să întâlnim în drumul nostru această boală a progresului, care e războiul civil. E una din fazele fatale, act şi antract totodată, ale acestei drame care se învârteşte în jurul unui comandament social şi al cărui nume adevărat este „Progresul”.

Progresul!

Acest strigăt pe care-l scoatem adesea cuprinde gândul nostru întreg; şi în punctul dramei la care am ajuns, deoarece ideea pe care o conține are de trecut prin mai multe încercări, nu este poate îngăduit, dacă nu să ridicăm vălul, cel puțin să-l lăsăm să-l străbată o licărire.

Cartea pe care cititorul o are acum sub ochi reprezintă, de la un capăt la altul, în totalitate şi în amănunt, oricare ar fi întreruperile şi scăderile ei, drumul de la rău spre bine, de la nedreptate la dreptate, de la fals la adevărat, de la noapte la zi, de la poftă la conştiință, de la putreziciune la viață, de la bestialitate la datorie, de la iad la cer, de la nimic la Dumnezeu. Punctul de plecare: materia; capătul: sufletul. La început balaurul, la sfârşit îngerul.

XXI – Eroii

Deodată toba anunță asaltul.

Atacul fu ca o furtună. În ajun, pe întuneric, se apropiaseră de baricadă ca şarpele boa. Acum, în plină zi, pe strada aceasta largă, orice surpriză era fără îndoială cu neputință; de altfel, forța fusese dezvăluită, tunul începuse să tragă, armata se năpusti asupra baricadei. Furia se schimbase acum în dibăcie. O puternică coloană de infanterie de linie, tăiată la intervale egale de gărzile naționale şi municipale pedestre, susținută de mari mulțimi, pe care le auzeai fără să le vezi, năvăli pe stradă în pas alergător, bătând toba, sunând din goarnă, cu baionetele sus, cu geniştii în frunte şi, nepăsătoare de

[67] Adică spiritualitate (Socrate) cu preocupările vulgar-materiale, plăcerile trupeşti, care-l caracterizează pe Falstaff, erou shakespeareian din piesele *Henric al IV-lea* şi *Nevestele vesele din Windsor*.

proiectile, ajunse drept în fața baricadei, cu greutatea unei bârne de aramă repezită într-un zid..

Zidul rezistă bine.

Răsculații deschiseră năvalnic focul. Baricada asaltată părea că are o coamă de fulgere. Asaltul fu atât de sălbatic, încât baricada fu o clipă inundată de atacanți; dar se scutură de soldați aşa cum leul se scutură de câini şi nu se lasă cuprinsă de către asediatori decât ca o stâncă de spumă, pentru a apărea după o clipă prăpăstioasă, întunecată, uriaşă.

Coloana, silită să se retragă, rămase masată în stradă, descoperită, dar grozavă, şi răspunse redutei prin focuri de armă înfricoşătoare. Cine a văzut focuri de artificii îşi aminteşte de jerba pe care o face o încrucişare de scânteieri şi care se numeşte buchet. Să-şi închipuie acest buchet, nu vertical, ci orizontal, având în vârful fiecărei dâre de foc câte un glonț, o şevrotină sau un biscaian şi purtând moartea în ciorchinele lui de trăsnete. Baricada era dedesubtul lui.

Hotărârea era aceeaşi de amândouă părțile. Vitejia era aproape barbară şi se îmbina cu un fel de cruzime eroică ce începea cu jertfa de sine. În epoca aceea un guard național se bătea cu un zuav. Trupa voia să sfârşească; răscoala voia să lupte. Acceptarea agoniei în plină tinerețe şi în plină sănătate face din curaj o beție. În această încăierare fiecare avea măreția ceasului suprem. Strada se acoperi cu cadavre.

Baricada îl avea la un capăt pe Enjolras şi la celălalt pe Marius. Enjolras care era căpetenia baricadei se păstra pentru mai târziu şi se adăpostea; trei soldați căzură unul după altul sub crenelul său, fără măcar să-l fi văzut; Marius lupta descoperit. Făcea din el însuşi o țintă. Ieşea cu mai bine de jumătate din trup de după vârful redutei. Nu există un risipitor mai mare decât un avar care îşi face de cap; nu e om mai înfricoşător în acțiune decât un visător. Marius era nemaipomenit şi gânditor. Se lupta ca într-un vis. Ar fi spus că e o vedenie care trage cu puşca.

Cartuşele asediaților erau pe sfârşite; dar nu şi ironiile lor usturătoare. În acest vârtej al morții în care se aflau, le ardea de râs.

Courfeyrac era cu capul gol.

— Unde ți-e pălăria? întrebă Bossuet.

Courfeyrac răspunse:

— Au tras cu tunul în ea!

Sau vorbeau lucruri grave.

— Poate cineva să-i înțeleagă, striga Feuilly, cu amărăciune, pe

oamenii aceştia (şi da nume, nume cunoscute, chiar vestite, unele din vechea armată), care ne-au făgăduit că vor veni cu noi, ne-au jurat să ne ajute, şi-au dat cuvântul lor de cinste, generali de-ai noştri, şi care ne părăsesc!

Combeferre se mulțumea să răspundă cu zâmbet grav:

— Sunt oameni care respectă regulile onoarei, aşa cum respecți stelele, hăt, de departe.

Interiorul baricadei era atât de semănat cu cartuşe sfărâmate, de parcă ar fi fost nins.

Asediatorii arau numeroşi; răsculații aveau o poziție bună. Se aflau în vârful unui zid şi-i fulgerau din plin pe soldații care se împleticeau printre morți şi răniți şi se izbeau de un povârniş. Baricada asta, construită cum era, minunat întărită, era într-adevăr una din acele poziții în care un pumn de oameni țin în loc o legiune. Cu toate acestea, coloana de atac, mereu sporită, mărindu-se la număr sub ploaia de gloanțe, se apropia neînduplecată, şi iată că, încetul cu încetul, pas cu pas, dar cu siguranță, armata strângea baricada aşa cum strânge şurubul teascul.

Asalturile urmară unul după altul. Groaza creştea din ce în ce mai mult. Atunci izbucni pe grămada aceea de pietre, din strada Chanvrerie, o luptă vrednică de zidurile Troiei. Oamenii aceştia palizi, zdrențăroşi, istoviți, care nu mâncaseră de douăzeci şi patru de ore, care nu dormiseră, care nu mai aveau decât vreo câteva gloanțe de tras, care îşi pipăiau buzunarele în care nu mai erau cartuşe, mai toți răniți, care aveau capul sau brațul bandajat cu o rufă înroşită sau pământie, iar hainele pline de găuri pe unde curgea sângele, care erau abia înarmați, cu puşti proaste şi cu săbii vechi ciuntite, se preschimbaseră în titani. Baricada fu înconjurată, asaltată, escaladată de zeci de ori, dar nu putu fi luată.

Pentru a-şi face cineva o idee despre această luptă ar trebui să-şi închipuie că un mănunchi de găteje uriaşe luase foc, şi că priveşte acest incendiu. Nu era o luptă, era interiorul unui cuptor; din gurile lor ieşea foc şi pară; fețele lor erau extraordinare, forma omenească părea acolo cu neputință; luptătorii ardeau în flăcări şi era îngrozitor să vezi cum se mişcau în fumul roşu salamandrele acelea ale încăierării. Nu mai zugrăvim scenele succesive şi simultane ale acelui măcel măreț. Numai epopeea are dreptul să umple douăsprezece mii de versuri cu o bătălie.

Ai fi spus că este iadul brahmanismului, cea mai înfricoşătoare

dintre cele şaptesprezece prăpăstii, pe care *Veda*[68] îl numeşte „Pădurea săbiilor”.

Luptau corp la corp, pas cu pas, cu pistoalele, cu săbiile, cu pumnii, de departe, de aproape, de sus, de jos, de pretutindeni, de pe acoperişul casei, de la ferestrele cârciumii, de la ferestruicile pivniţei, unde se strecuraseră câţiva. Erau unu contra şaizeci. Faţada *Corintului*, pe jumătate prăbuşită, era hidoasă. Fereastra tatuată de gloanţe îşi pierduse geamurile şi cercevelele şi nu mai era decât o gaură fără formă, astupată de-a valma cu pietre. Bossuet fu ucis; Feuilly fu ucis; Courfeyrac fu ucis; Joly fu ucis; Combeferre, străpuns de trei lovituri de baionetă, în piept, în clipa în care ridică un luptător rănit, abia avu vreme să-şi întoarcă privirile spre cer, şi-şi dădu sufletul.

Marius lupta mereu, atât de ciuruit de răni, mai ales la cap, încât faţa lui nu se mai vedea sub sânge, de parcă şi-ar fi acoperit-o cu o batistă roşie.

Numai Enjolras nu era atins. Când nu mai avu armă, începu să întindă mâna în dreapta şi în stânga, şi câte un răsculat îi dădea un tăiş oarecare. Nu-i rămăsese decât o frântură, avusese patru săbii, una mai mult decât Francisc I la Marignan[69].

Homer spune: „Diomede îl gâtuie pe Axyle, fiul lui Teuthranis, care locuia cu fericita Arisba; Euryale, fiul Mecisteei, îl răpune pe Dresos, pe Ophelitios, pe Esep şi pe acel Pedasus, pe care naiada Abarbarea l-a avut cu desăvârşitul Bucolin; Ulyse îl doboară pe Pidyte din Percosa; Antiloc, pe Abler; Polypaetes, pe Astyal; Polydams, pe Otos din Cyllene, şi Teucer pe Aretaon. Meganthios moare sub loviturile de suliţă ale lui Euripyle. Agamemnon, regele eroilor, îl face una cu pământul pe Elatos, cel născut în oraşul râpos pe care îl scaldă zgomotosul râu Satnois.”[70] În vechile noastre balade eroice, Esplandian îl atacă pe uriaşul marchiz Swantibore cu o suliţă de foc, iar acesta se apără strivindu-l pe cavaler sub turnurile pe care le smulge din pământ. Vechile noastre fresce murale ni-i arată pe cei

---

[68] Serie de cărţi sfinte indiene în limba sanscrită cuprinzând imnuri şi formule religioase brahmane: numele lor colectiv înseamnă „ştiinţă”; cele mai vechi au fost scrise acum circa 3.200 de ani.

[69] Bătălie din 1515, lângă Milano. Regele Franţei a participat efectiv la luptă şi i-a învins pe mercenarii elveţieni care apărau ducatul Milan, teritoriu vasal imperiului german, pierdut cu doi ani mai înainte de Ludovic al XII-lea.

[70] Actele de eroism evocate de Victor Hugo sunt povestite în *Iliada*.

doi duci de Bretania şi de Bourbon cu arme, armuri şi chimvale, în război, călare, întâlnindu-se cu securea în mână, cu măşti de fier, cu încălţăminte de fier, cu mănuşi de fier, unul înveşmântat în hermină, celălalt învăluit în albastru; Bretanul cu un leu între cele două coarne ale coroanei sale. Bourbonul împodobit cu o monstruoasă floare de crin la vizieră. Dar ca să fii falnic nu e numaidecât nevoie să porţi, ca Yvon, casca ducală, să ai în mână, ca Esplandian, o flacără vie, sau să fi adus din Egipt, ca Phyles, tatăl lui Polydamas, o armură solidă dăruită de regele Euphet[71]; este destul să-ţi dai viaţa pentru o convingere sau din loialitate. Luaţi soldăţelul naiv până mai ieri, ţăran din Beauce sau din Limousin, care dă târcoale, cu săbiuţa la şold, îngrijitoarelor de copii din grădina Luxembourgului, şi studentul tânăr, palid, aplecat asupra unei piese de anatomie sau asupra unei cărţi, adolescent blond care îşi tunde barba cu foarfecele, insuflaţi-le spiritul datoriei, puneţi-i faţă în faţă la răspântia Boucherat sau în fundătura Planche-Mibray, aşa ca unul să lupte pentru steag, celălalt pentru un ideal, dar ca amândoi să creadă că luptă pentru patrie; lupta va fi uriaşă, iar umbra pe care soldatul şi studentul încăieraţi o vor arunca pe marele câmp de luptă epic al omenirii va fi la fel de mare ca umbra pe care o lasă Megaryon, regele Liciei, cea plină de tigri, când se bate corp la corp cu marele Ajax[72], egalul zeilor.

XXII – Pas cu pas

Când nu mai existară alţi conducători în viaţă afară de Enjolras şi Marius la cele două capete ale baricadei, centrul, pe care îl susţinuseră atâta vreme Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly şi Combeferre, slăbi. Tunul, fără a face o spărtură practicabilă, despicase destul mijlocul redutei; aici, vârful zidului dispăruse sub ghiulele şi se prăvălise; sfărâmăturile, care căzuseră când înăuntru, când afară, îngrămădiseră de cele două părţi ale barajului două povârnişuri, unul dincoace de el, altul dincolo.

---

[71] Personaje din romanele cavalereşti din secolul al XVI-lea cărora li se atribuiau isprăvi neverosimile. Cele mai multe dintre ele aparţin romanului *Vitejiile lui Esplandian, fiul lui Amadis* (1510), de autorul spaniol Garcia Rodriguez de Montalvo, răspândit în Franţa prin traduceri. Cervantes îl citează printre romanele de aventuri care au exaltat imaginaţia lui Don Quijote.

[72] Aluzie la un episod din poemul homeric *Iliada*. Ajax a fost unul din războinicii greci cei mai temuţi. Megaryon lupta ca aliat al troienilor.

Povârnişul din afară punea la îndemână atacanților un plan înclinat.

Un asalt suprem fu încercat pe acest povârniş, şi izbuti. Mulțimea purtătoare de baionete, pornită în pas năvalnic, sosi de nestăvilit, şi fruntea deasă a coloanei de luptă se ivi prin fum, în vârful povârnişului. De data aceasta se sfârşise. Grupul răsculaților care apăra centrul dădu înapoi în dezordine.

În clipa aceea întunecata dragoste de viață se trezi în unii dintre ei. Ochiți de aproape de această pădure de puşti, mulți nu voiră să moară. Sunt clipe în care instinctul de conservare începe să urle, şi animalul se iveşte în om. Erau lipiți de casa cea înaltă cu şase etaje, care forma fundul baricadei. Casa aceasta putea fi scăparea. Era baricadată, preschimbată într-un singur zid de sus până jos. Mai înainte ca trupa de linie să fi ajuns în interiorul redutei, o uşă s-ar mai fi putut încă deschide şi închide, o singură clipită numai, şi uşa acestei case întredeschisă brusc şi închisă repede la loc, ar fi însemnat viața pentru aceşti disperați. Îndărătul casei erau străzile, fuga, drumul deschis. Începură să bată în uşă cu patul puştii şi cu picioarele, strigând, implorând, împreunând mâinile. Nimeni nu le deschise. De la ferestruica etajului al treilea îi privea capul de mort.

Dar Enjolras, Marius şi încă alți şapte sau opt, adunați în jurul lor, se aruncaseră în foc şi îi apărau pe ceilalți. Enjolras le strigase soldaților: „Nu înaintați!” şi ucisese un ofițer, care nu-i ascultase ordinul. Se afla acum în curticica interioară a redutei, cu spatele la casa *Corint,* cu sabia într-o mână, cu carabina în cealaltă, ținând deschisă uşa cârciumii prin care oprea asediatorii să treacă. Le striga celor disperați: „Nu e decât o singură uşă deschisă. Asta!” Şi acoperindu-i cu trupul său, făcând față numai el singur unui batalion, îi ajuta să treacă prin spatele lui. Toți se îmbulziră. Enjolras, făcând cu carabina de care se slujea ca de un ciomag ceea ce specialiştii în mânuirea ciomegelor numesc „vârtejul”, doborî baionetele din jurul şi din fața lui şi intră cel de pe urmă; fu o clipă îngrozitoare, în care soldații voiau să pătrundă înăuntru, iar răsculații voiau să închidă. Uşa fu închisă cu o violență atât de mare, încât, atunci când se îmbucă în cadrul ei lăsă să se vadă, tăiate şi lipite de pervaz, cele cinci degete ale unui soldat care se încleştase de ea cu tot dinadinsul.

Marius rămăsese afară. Un glonț îi spărsese clavicula; îşi dădu seama că leşină şi cade. În clipa aceea, cu ochii închişi, simți cum îl apucă o mână puternică, şi leşinul în care căzu abia îi lăsă timpul să-

şi spună, amestecând gândul cu amintirea supremă a Cosettei: „Sunt prizonier. Voi fi împuşcat.”

Enjolras, nevăzându-l pe Marius printre cei ce se refugiaseră, crezu acelaşi lucru. Erau însă în clipa în care fiecare nu are vreme să se gândească decât la propria sa moarte. Enjolras puse drugul în dreptul uşii, o zăvorî şi o închise de două ori cu cheia şi cu lacătul, în vreme ce de afară băteau în ea, cu furie, soldații cu patul puştii, geniştii cu securile. Asediatorii se adunaseră în jurul uşii. Începea acum asediul cârciumii.

Soldații, trebuie s-o spunem, erau plini de mânie.

Moartea sergentului de artilerie îi scosese din fire şi apoi, ceea ce era şi mai grav, li se spusese, în cele câteva ore care precedaseră atacul, că răsculații îi mutilau pe prizonieri şi că în cârciumă se află cadavrul unui soldat fără cap. Acest fel de zvonuri fatale sunt nelipsite în războaiele civile şi un asemenea zvon fals pricinui mai târziu catastrofa din strada Transnonain.

După ce baricadă uşa, Enjolras le spuse celorlalți:

— Să ne vindem scump pielea!

Se apropie apoi de masa pe care erau întinşi Mabeuf şi Gavroche. Sub pânza neagră se vedeau formele drepte şi țepene, una mare, alta mică, şi cele două fețe se desenau uşor sub cutele reci ale linţoliului. O mână ieşea de sub giulgiu şi atârna în jos. Era mâna bătrânului. Enjolras se plecă şi sărută mâna vrednică de cinste, aşa cum în ajun îi sărutase fruntea.

Erau singurele sărutări pe care le dăduse în viața lui.

Să povestim pe scurt. Baricada se luptase ca o poartă a Tebei, iar cârciuma se luptă ca o casă din Saragossa. Astfel de rezistențe sunt crunte. Nicio îndurare. Niciun sol de la o tabără la alta. Toți vor să moară, cu condiția să ucidă. Când Suchet spune: „Capitulați!”, Palafox[73], îi răspunde: „După lupta cu tunul, lupta cu cuțitul”. Nimic nu lipsi de la asaltul cârciumii Hucheloup: nici pietrele care plouau de la fereastră şi de pe acoperiş în capul asediatorilor, scoțându-i pe soldați din fire, zdrobindu-i groaznic, nici împuşcăturile din pivniță şi mansarde, nici furia atacului, nici înverşunarea apărării şi nici, în cele din urmă, când uşa cedă, nebunia dezlănțuită a exterminării. Asediatorii se năpustiră în cârciumă, împiedicându-se de scândurile uşii forțate şi date la pământ, şi nu găsiră pe nimeni. Scara în spirală,

[73] José de Palafox, general, comandant spaniol de partizani; a apărat eroic Saragossa în 1809 împotriva francezilor. Mai târziu duce de Saragossa.

retezată cu lovituri de secure, zăcea în mijlocul sălii scunde. Câțiva răniți îşi dădeau sufletul. Cei care nu fuseseră încă ucişi se aflau la primul cat, şi acolo, prin gaura tavanului, pe unde pătrundea înainte scara, izbucni un foc îngrozitor. Erau cele din urmă cartuşe. După ce fură trase, după ce oamenii aceştia în agonie nu mai avură nici pulbere şi nici gloanțe, luară, fiecare, în mână, două din sticlele puse deoparte de Enjolras, şi despre care am vorbit, şi ținură piept asaltului cu aceste măciuci înfiorător de fragile. Erau sticle de apă tare. Povestim aceste detalii sumbre ale măcelului aşa cum au fost. Cel asediat, vai! îşi face arme din orice. Focurile care ardeau pe ape nu l-au dezonorat pe Arhimede[74], iar smoala clocotită nu l-a necinstit pe Bayard[75]. Orice război e făcut din groază şi n-ai de ales. Focurile de armă ale asediatorilor, deşi stânjenite şi venind de jos în sus, erau totuşi ucigătoare. Marginea găurii din tavan fu repede înconjurată de capete moarte, din care curgeau dâre lungi şi aburinde. Zgomotul era de nedescris; un fum îmbâcsit şi fierbinte întuneca bătălia. Nu există cuvinte pentru a zugrăvi groaza care ajunge la acest punct, în lupta infernală ce se dădea nu mai existau oameni. Nu mai erau nici uriaşi care luptau împotriva coloşilor. Semăna mai mult cu Milton şi cu Dante decât cu Homer[76]. Demonii atacau şi li se împotriveau stafiile.

Era un eroism monstruos.

XXIII – Oreste flămând şi Pilade beat

În cele din urmă vreo douăzeci de asediatori, soldați, guarzi naționali, guarzi municipali de-a valma, cățărându-se unul pe altul, ajutându-se de scheletul scării, aninându-se de ziduri, agățându-se

---

[74] Arhimede, marele savant grec din Siracuza (Sicilia), ucis de un soldat roman cu prilejul cuceririi cetății (212 î.e.n.), incendia corăbiile duşmane cu ajutorul unor oglinzi care reflectau în pânze razele soarelui concentrate.

[75] Pierre de Terrail, senior de Bayard, devenit legendar prin vitejia sa în expedițiile regilor Franței în Italia (sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea). Folosea şi el, după mijloacele militare medievale, smoala clocotită împotriva asediatorilor de castele, cărora li se turna de sus lichidul vâscos şi fierbinte.

[76] Adică lupta devenise hidoasă, ca zvârcolirile osândiților din infern, descrise în *Divina Commedia* a lui Dante Alighieri, sau în *Paradisul pierdut,* de John Milton (poet englez – 1608–1674); nu mai avea măreția eroică a încăierărilor dintre eroii celebri ai lui Homer, în *Iliada*.

de tavan, sfâşiaţi chiar pe marginea trapei, cei mai mulţi cu chipul desfigurat de răni în această ascensiune înspăimântătoare, orbiţi de sânge, furioşi, sălbăticiţi, se năpustiră în sala de la primul etaj. Acolo nu mai era decât un singur om în picioare: Enjolras. Fără cartuşe, fără spadă, nemaiavând în mână decât ţeava carabinei cu care zdrobise ţeasta unuia dintre cei ce intraseră. Pusese masa biliardului între asediatori şi el, se dăduse înapoi până în colţul sălii şi acolo, cu privirea semeaţă, cu capul sus, cu acea frântură de armă în mână, era încă destul de tulburător pentru a face gol în jurul lui. Un strigăt se ridică:

— Uite şeful! El l-a ucis pe artilerist. Pentru că şi-a ales locul, să stea acolo. Să rămână acolo. Să-l împuşcăm pe loc!

— Împuşcaţi-mă! zise Enjolras.

Şi, aruncând bucata fărâmată de carabină, îşi încrucişă braţele şi-şi înfăţişă pieptul.

Îndrăzneala de a muri frumos îi mişcă întotdeauna pe oameni. Îndată ce Enjolras îşi încrucişă braţele, primindu-şi sfârşitul, în sală încetă larma bătăliei, şi haosul se preschimbă brusc într-un fel de solemnitate de mormânt. Părea că măreţia ameninţătoare a lui Enjolras, nemişcat şi dezarmat, atârnă greu deasupra tumultului, că tânărul acesta, singurul care nu avea nicio rană, care era mândru, însângerat, încântător, nepăsător, de parcă ar fi fost invulnerabil, constrânge adunătura aceea sinistră să-l ucidă cu respect. Frumuseţea lui, pe care o sporea în clipa aceea mândria lui, era minunată, şi, ca şi cum n-ar fi putut fi ostenit, după cum nu era nici rănit, după acele înspăimântătoare douăzeci şi patru de ceasuri care se scurseseră, Enjolras era rumen şi proaspăt. Poate că despre el spunea mai târziu un martor, în faţa consiliului de război: „Era un răsculat căruia am auzit că-i spuneau Apollon”. Un soldat din garda naţională, care îl ochea pe Enjolras, lăsă arma jos, spunând: „Mi se pare că aş împuşca o floare”.

În colţul opus lui Enjolras, doisprezece oameni formară un pluton şi-şi pregătiră puştile în tăcere.

Apoi un sergent strigă:

— La umăr!

Un ofiţer îi opri:

— Aşteptaţi! Şi adresându-se lui Enjolras: Vrei să te leg la ochi?

— Nu.

— Dumneata eşti acela care l-a ucis pe sergentul de artilerie?

— Da.

Grantaire se trezise de câteva clipe.

Cititorul îşi aminteşte că Grantaire dormea încă din ajun în sala de sus a cârciumii, aşezat pe un scaun şi; prăbuşit peste o masă.

Realiza vechea metaforă cu toată puterea ei: era beat mort. Hidosul filtru de absint-stout-alcool îl făcuse să cadă în letargie. Îi lăsaseră masa pe care se rezema, pentru că era mică şi nu putea fi de folos baricadei. Rămăsese mai departe în această poziție, cu pieptul îndoit peste masă, cu capul culcat pe brațe, împresurat de pahare, halbe şi sticle. Dormea somnul zdrobitor al ursului amorțit şi al lipitorii sătule. Nimic nu-l tulburase; nici împuşcăturile, nici ghiulelele, nici mitralia care pătrundea prin fereastră în sala unde se afla, nici vuietul grozav al asaltului. Din când în când, îi răspundea numai tunului cu câte un sforăit. Părea că aşteaptă acolo să vină un glonț şi să-l cruțe de osteneala de a se trezi. În jurul lui zăceau mai multe cadavre şi, la prima vedere, nimic nu-l deosebea de aceia care dormeau somnul adânc al morții.

Nu zgomotul îl trezeşte pe un om beat, ci liniştea. Această ciudățenie a fost observată de multe ori. Amorțeala în care căzuse Grantaire era sporită de surparea din jurul lui; prăbuşirea îl legăna. În schimb, întreruperea larmei, în fața lui, fu o puternică lovitură pentru acel somn adânc. Într-adevăr, efectul e acela al unei trăsuri care se opreşte brusc. Cei ce dorm se deşteaptă. Grantaire sări în sus, întinse brațele, se şterse la ochi, privi, căscă şi înțelese.

Beția care sfârşeşte seamănă cu o perdea care se destramă. Vezi în bloc şi dintr-o singură privire tot ce-ți ascunde ea. Totul se înfățişează dintr-odată memoriei; şi omul beat, care nu ştie nimic din cele ce se petrec de douăzeci şi patru de ore încoace, nici n-a apucat să-şi deschidă pleoapele bine şi pricepe tot. Ideile îi revin cu o bruscă luciditate; beția se împrăştie ca o pâclă care orbea creierul, se răsfiră şi face loc obsesiei clare şi precise a realității. Soldații, cu ochii pe Enjolras, nici nu-l zăriră măcar pe Grantaire, care stătea deoparte, într-un colț, ascuns parcă îndărătul biliardului. Sergentul se pregătea să repete ordinul: „La umăr!”, când deodată, auziră o voce puternică care striga lângă ei:

— Trăiască Republica! Şi eu sunt cu ea!

Grantaire se ridicase.

Marea strălucire a luptei de la care lipsise, la care nu luase parte, apăru în privirea înfocată a bețivului transfigurat.

Repetă: „Trăiască Republica!” străbătu sala cu paşi siguri şi se aşeză în fața puştilor, alături de Enjolras.

— Sfârşiţi cu doi dintr-o împuşcătură! spuse el. Şi întorcându-se cu blândeţe spre Enjolras, îi spuse: Îmi dai voie?

Enjolras îi strânse mâna, zâmbind.

Nici nu zâmbise bine, că şi izbucni detunătura.

Enjolras, străpuns de opt gloanţe, rămase proptit de perete, ca şi cum gloanţele l-ar fi ţintuit acolo. Îşi aplecă fruntea numai.

Fulgerat, Grantaire căzu la picioarele lui.

Peste câteva clipe, soldaţii îi măturară pe ultimii răsculaţi, adăpostiţi în partea de sus a casei. Trăgeau în pod prin nişte zăbrele de lemn. Se luptau sub acoperiş. Trupurile erau azvârlite pe ferestre, unele încă vii. Doi călăreţi, care încercau să ridice omnibusul sfărâmat, fură ucişi cu focuri de carabină trase din mansarde. Un om în bluză fu azvârlit jos cu o lovitură de baionetă în burtă; acum horcăia pe pământ. Un soldat şi un răsculat se rostogoleau împreună pe povârnişul de ţiglă al acoperişului şi, nevrând să-şi dea drumul unul altuia, cădeau înlănţuiţi într-o îmbrăţişare sălbatică. O luptă la fel, în pivniţă. Strigăte, focuri de armă, zdrobire de picioare, sălbatică. Apoi tăcere. Baricada era luată.

Soldaţii începură să caute prin casele din jur şi să-i urmărească pe fugari.

XXIV – Prizonier

Marius era într-adevăr prizonier. Prizonierul lui Jean Valjean. Mâna care îl apucase de la spate, în clipa căderii, şi pe care o simţise pe când îşi pierdea cunoştinţa era aceea a lui Jean Valjean.

Jean Valjean nu luase parte la luptă într-alt fel decât punându-se în primejdie. Fără el, în acea fază ultimă a agoniei, nimeni nu s-ar fi gândit la răniţi. Datorită lui, care era mereu prezent în mijlocul măcelului, ca o providenţă, cei care cădeau erau ridicaţi, transportaţi în sala cea scundă şi pansaţi. În interval, repara baricada. Dar nu făcu cu mâinile lui nimic care ar fi putut semăna cu o lovitură, cu un atac, sau chiar cu o apărare personală. Tăcea şi sărea în ajutor. De altfel, se alesese numai cu câteva zgârieturi. Gloanţele îl ocoliseră. Dacă sinuciderea ar fi făcut parte din ceea ce îşi dorise în clipa când intrase în acel mormânt, atunci nu izbutise în această privinţă. Dar ne îndoim că s-ar fi gândit la sinucidere, pentru că e un act nereligios.

În ceaţa deasă a luptei, Jean Valjean părea că nu-l vede pe Marius, de fapt, nu-l slăbise din ochi. Când Marius fu doborât la pământ de

un glonț, Jean Valjean țâşni cu agerimea unui tigru, se năpusti asupra lui ca asupra unei prăzi şi îl luă cu el.

În clipa aceea, vârtejul atacului era atât de năprasnic concentrat asupra lui Enjolras şi asupra uşii cârciumii, încât nimeni nu-l văzuse pe Jean Valjean când îl luase în brațe pe Marius, străbătuse cu el unghiul desfundat al baricadei şi pierise îndărătul colțului casei *Corint*.

Cititorul îşi aminteşte că acest colț făcea un fel de intrând în stradă şi ferea de gloanțe, de mitralie şi de priviri o palmă de loc. Uneori într-un incendiu, scapă de foc o odaie, şi în mările cele mai furtunoase, dincolo de un promontoriu sau la capătul unei strâmtori între stânci, găseşti un colțişor liniştit. În această cotitură a trapezului interior al baricadei îşi dăduse duhul Éponine.

Acolo se opri Jean Valjean, îl lăsă pe Marius să alunece pe pământ, se lipi de zid şi privi în jurul lui.

Situația era îngrozitoare.

Deocamdată, pentru vreo două sau trei minute, această fâşie de zid mai constituia încă un adăpost; dar cum să iasă din acest măcel? Îşi amintea cât de înspăimântat fusese cu opt ani în urmă, pe strada Polonceau, şi în ce fel izbutise să scape; atunci fusese greu, azi era cu neputință. Avea în fața lui această casă neîndurată şi surdă, cu şase etaje, care nu părea locuită decât de omul mort aplecat la fereastră; la dreapta avea baricada destul de scundă care închidea strada Petite-Truanderie; acest obstacol părea uşor de trecut, dar dincolo de creasta lui se vedea un şir de vârfuri de baionete. Era trupa de linie postată dincolo de baricadă, la pândă. Fără doar şi poate că a trece baricada însemna a căuta cu lumânarea gloanțele plutonului şi că orice cap care ar fi depăşit înălțimea zidului de pietre ar fi servit drept țintă pentru şaizeci de puşti. La stânga lui se afla câmpul de luptă. Dincolo de colțul casei se afla moartea.

Ce era de făcut?

Numai o pasăre ar fi putut scăpa de acolo.

Şi trebuia să se hotărască pe loc, să găsească un mijloc, să ia o hotărâre. Ceilalți se băteau la câțiva paşi de el; din fericire, toți se înverşunau asupra unui singur punct, asupra uşii cârciumii; dar dacă unui soldat, unuia singur, i-ar fi trecut prin minte să ocolească casa sau să atace prin flanc, totul ar fi fost sfârşit.

Jean Valjean privi casa din fața lui, privi baricada de alături, apoi privi în jos, cu furia celui încolțit, năuc, ca şi cum ar fi vrut să facă o gaură în pământ cu ochii.

Privind aşa, ceva greu de definit într-o astfel de agonie se desenă, se înfiripă la picioarele lui, ca şi cum privirea ar fi putut face să răsară din pământ lucrul dorit. Zări la câțiva paşi de el, la poalele micului baraj, atât de nemilos păzit şi pândit din afară, sub grămada de pietre care îl ascundeau în parte, un grătar de fier culcat la acelaşi nivel cu pământul. Acest grătar, făcut din bare groase transversale, avea vreo şaizeci de centimetri pătrați. Rama de pietre cubice care îl susținea fusese smulsă şi grilajul era aproape desprins. Printre drugi se întrezărea o deschizătură întunecoasă care semăna cu hornul unei vetre sau cu cilindrul unei cisterne. Jean Valjean se repezi la grătar. Vechea lui artă de a evada îi veni în minte ca o fulgerare. Ca în delir, cu forța unui uriaş, cu repeziciunea unui vultur, dădu la o parte pietrele, ridică grătarul, îl luă pe Marius pe umeri, țeapăn ca un mort, şi ajutându-se cu coatele şi cu genunchii, coborî cu această greutate în spinare în puțul din fericire puțin adânc, lăsă să-i cadă deasupra capului greaua trapă de fier, peste care pietrele mişcate din loc se rostogoliră din nou, şi ajunse cu piciorul pe o suprafață pietruită, la trei metri sub pământ. Făcu toate astea în câteva minute.

Jean Valjean se afla, cu Marius, care era tot leşinat, într-un fel de coridor lung, subteran.

Aici, pace adâncă, linişte desăvârşită, noapte.

Avu din nou impresia de altădată, când din stradă nimerise într-o mânăstire. Numai că de data aceasta nu o ducea cu sine pe Cosette, ci pe Marius.

Acum abia de se auzea deasupra lui, ca un murmur nedesluşit, uriaşul zbucium al cârciumii luate cu asalt.

CARTEA A DOUA

INTESTINUL LEVIATONULUI[1]

I – Pământul sărăcit de mare

Parisul azvârle în apă douăzeci şi cinci milioane pe an. Nu e o metaforă. Cum şi în ce fel? Zi şi noapte. În ce scop? Fără niciun scop. Cu ce gând? Fără să se gândească. Pentru ce? Pentru nimic. Cu ajutorul cărui organ? Cu ajutorul intestinului lui. Care este acest intestin? Canalul.

Douăzeci şi cinci de milioane este cea mai modestă dintre cifrele aproximative pe care le dau evaluările ştiinţei de specialitate.

După multe dibuieli, ştiinţa ştie astăzi că îngrăşământul cel mai rodnic şi mai folositor este îngrăşământul omenesc. Spre ruşinea noastră, chinezii o ştiau de mai înainte. „Niciun ţăran chinez, ne-o spune Eckeberg[2], nu se duce la oraş fără să aducă, la cele două capete ale cobiliţei lui de bambus, două căldări pline cu ceea ce noi numim scârnăvie”. Datorită îngrăşământului omenesc, pământul Chinei este astăzi tot atât de tânăr ca pe vremea lui Avram. Recolta de grâu în China dă de o sută douăzeci de ori sămânţa care a fost pusă în pământ. Niciun guano[3] nu se poate compara în fertilitate cu materiile descompuse ale unei capitale. Un oraş mare este cel mai grozav băligar. Dacă s-ar întrebuinţa oraşul pentru îngrăşarea ogoarelor, izbânda ar fi deplină. Dacă aurul nostru e băligar, în schimb băligarul nostru e aur.

---

[1] Monstru despre care pomeneşte *Biblia*.

[2] Călător german în Extremul Orient de la începutul secolului al XIX-lea, despre care V. Hugo a aflat citind o broşură intitulată: *Statistică a canalelor Parisului,* apărută pe vremea exilului său în insulele Anglo-Normande. I-a împrumutat date şi idei expuse în acest capitol.

[3] Îngrăşământ compus din excremente de pasăre.

Dar ce se face cu acest aur-băligar? E aruncat în prăpăstii.

Convoaie de corăbii sunt trimise cu mari cheltuieli pentru a recolta de la Polul Sud baliga petrelului[4] şi a pinguinilor, iar nesfârşitul izvor de bogăţie pe care-l avem la îndemână este trimis în mare. Dacă tot îngrăşământul omenesc şi animal, pe care lumea îl pierde, ar fi dat înapoi pământului, în loc de a fi azvârlit în apă, ar fi de ajuns pentru a hrăni lumea întreagă.

Ştiţi ce sunt maldărele de murdărie de la marginea drumului, cotigele cu gunoaie care huruie noaptea pe străzi, groaznicele butoaie ale edilităţii, scurgerile puturoase de murdărie subterană, pe care ni le ascunde pavajul străzii? Sunt câmpii înflorite, iarbă verde, merişor, cimbru, salvie, sunt vânat, vite, muget satisfăcut de vaci seara, fân bine mirositor, grâu aurit, pâine pe masa voastră, sânge cald în vinele voastre, sunt sănătate, bucurie, viaţă. Aşa vrea creaţiunea plină de mister, care e pe pământ transformare şi în ceruri transfigurare. Daţi-le înapoi marelui creuzet; din ele va ieşi belşugul vostru. Hrana câmpiilor e hrana oamenilor.

Sunteţi liberi să risipiţi această bogăţie şi să mă găsiţi caraghios pe deasupra. Asta ar fi capodopera neştiinţei voastre.

Statisticile au calculat că numai Franţa face în fiecare an un vărsământ de o jumătate de miliard Atlanticului prin gura fluviilor ei. Notaţi bine, cu aceste cinci sute de milioane s-ar plăti un sfert din cheltuielile bugetului. Asta e iscusinţa omului, care vrea mai bucuros să arunce cinci sute de milioane pe gârlă. Însăşi măduva poporului e dusă, picătură cu picătură, de ticăloasa scurgere a canalelor noastre, în fluvii, şi de uriaşa scurgere a fluviilor în ocean. Fiecare icnire a haznalelor noastre ne costă o mie de franci. De aici, două rezultate: pământul sărăcit şi apa împuţită. Din brazdă iese foamea, şi din fluvii, boala.

Se ştie, de pildă, că în clipa de faţă Tamisa otrăveşte Londra.

În ce priveşte Parisul, a fost nevoie să se mute în ultima vreme cele mai multe din gurile de scurgere în aval. Dincolo de cel din urmă pod.

Ar ajunge un aparat cu două tuburi, înzestrat cu supape şi ecluze aspiratoare şi respingătoare, un sistem de drenaj elementar, simplu ca plămânul omului, şi care funcţionează, de altfel, în multe localităţi din Anglia, pentru a aduce în oraşele noastre apa curată din câmpii şi pentru a trimite câmpiilor apa bogată a oraşelor. Acest

---

[4] Pasăre de mare, palmipedă.

du-te-vino uşor, cel mai simplu de pe lume, ne-ar păstra cele cinci sute de milioane pe care le aruncăm. Dar lumea se gândeşte la altceva.

Procedeul actual face răul vrând să facă binele. Intenția este bună, dar rezultatul e trist. Se crede că se curăță oraşul, dar se stinge populația. Un canal este o neînțelegere. Când drenajul, cu dubla lui funcțiune, va înlocui peste tot canalul care spală sărăcind şi va da înapoi ceea ce ia, când el se va combina cu datele unei noi economii sociale, produsul pământului va fi înzecit şi problema mizeriei va fi simțitor atenuată. Adăugați suprimarea parazitismelor şi problema va fi rezolvată.

Până atunci, bogăția publică se duce pe gârlă şi păgubim. Pagubă, acesta e cuvântul potrivit. Europa se ruinează prin epuizare.

Cât despre Franța, am arătat care este cifra. Iar dacă Parisul cuprinde a douăzeci şi cincea parte din populația totală a Franței şi dacă îngrăşământul parizian este cel mai bogat dintre toate, atunci evaluăm, la mai puțin decât ar trebui, partea Parisului la douăzeci şi cinci de milioane, din jumătate de miliard pe care Franța o pierde în fiecare an. Aceste douăzeci şi cinci de milioane, dacă ar fi întrebuințate pentru asistența socială şi pentru sărbători, ar creşte măreția Parisului. Oraşul însă le cheltuieşte în haznale, în asemenea măsură, încât s-ar putea spune că marea risipă a Parisului, petrecania lui de pomină, sminteala lui à la Beaujon[5], orgia lui, revărsarea lui de aur din plin, fastul lui, măreția lui nu sunt altceva decât canalele lui.

Orbiți de o proastă economie politică, înecăm, lăsăm să se ducă de râpă şi să se piardă în adâncuri bunăstarea tuturor. Ar trebui să existe plase de Saint-Cloud[6] pentru averea publică.

Din punct de vedere economic, faptul poate fi rezumat astfel: Parisul este un sac cu fundul spart. Parisul, cetate model, tipar al capitalelor bine rânduite, pe care fiecare popor se străduieşte să-l copieze, metropolă a idealului, patrie augustă a inițiativei, a imboldului şi a experienței, centru şi lăcaş al minților luminate, acest oraş-națiune, stup al viitorului, amestec minunat de Babilon şi

[5] Financiar francez din secolul al XVIII-lea, vestit prin risipa şi prin viața de desfrâu pe care o ducea; se îmbogățise speculând asupra grâului în anii de foamete. Spre a i se uita fărădelegile, a fondat la Paris un spital care îi poartă şi azi numele.

[6] La Saint-Cloud, oraş aşezat pe Sena, în imediata apropiere a Parisului, se află plase pentru oprirea cadavrelor sinucigaşilor prin înecare.

de Corint, din punctul de vedere de la care am pornit, ar face pe un ţăran din Fo-Kian să ridice din umeri.

Imitaţi Parisul şi vă veţi ruina.

De altfel, Parisul imită el însuşi, această risipă străveche şi nesinchisită.

Aceste dobitocii surprinzătoare nu sunt noi; nu e vorba de o prostie tinerească. Cei vechi procedau la fel ca modernii. „Haznalele Romei, spune Liebig, au supt toată bunăstarea ţăranului roman". Roma a stors Italia şi, după ce a turnat Italia în haznaua ei, a răsturnat în ea Sicilia, apoi Sardinia, apoi Africa. Haznaua Romei a înghiţit lumea. Haznaua aceasta voia să soarbă cetatea şi universul; *Urbi et orbi.* Oraş veşnic, hazna fără fund.

Roma este o pildă pentru asemenea lucruri, ca şi pentru altele.

Această pildă este urmată de Paris, cu toată prostia caracteristică oraşelor pline de duh.

Pentru nevoile operaţiunii pe care am explicat-o, Parisul are sub el un alt Paris; un Paris al canalelor, cu străzile, răspântiile, pieţele, fundăturile, arterele şi circulaţia lui, făcută din murdărie, dar din murdărie fără formă omenească.

Nu trebuie să măgulim pe nimeni, nici chiar un mare popor; acolo unde se află tot, mârşăvia stă alături de sublim; iar Parisul cuprinde în el Atena, oraşul luminii, cuprinde Tyrul, oraşul puterii, Sparta, oraşul virtuţii, Ninive, oraşul minune, dar mai cuprinde în el şi Luteţia, oraşul de noroi.

De altfel, şi aici găsim pecetea puterii lui, şi uriaşa hazna a Parisului realizează, printre monumente, acelaşi ideal ciudat pe care l-au realizat în omenire câţiva oameni ca Machiavel, Bacon[7] şi Mirabeau: josnicia măreaţă.

Dacă privirea i-ar putea cuprinde întinderea, subsolul Parisului ar avea înfăţişarea unui uriaş madrepor[8]. Un burete nu are mai multe găuri şi coridoare decât bulgărele de pământ cu o circumferinţă de şase leghe, pe care se odihneşte străvechiul mare oraş. Fără a mai vorbi de catacombe, care sunt o pivniţă separată, fără a mai vorbi de încâlcita împletitură a conductelor de gaz, fără a mai socoti vastul sistem de tuburi al distribuţiei de apă potabilă, care se sfârşeşte cu

---

[7] Bacon (1561–1626), cancelar al Angliei sub Iacob I Stuart. Ca filozof are meritul de a fi părintele materialismului englez şi în general, al ştiinţelor experimentale din epoca modernă. Ca om politic, însă, a fost atât de venal, încât parlamentul, sub presiunea opiniei publice, a fost silit să-l demită.

[8] Celenterat (coral).

fântânile; numai canalele, ele singure, alcătuiesc sub cele două maluri o uriaşă rețea întunecată; un labirint căruia înclinarea îi serveşte drept fir conducător.

Acolo, în ceața umedă, se iveşte şobolanul care pare a fi fătat de pântecele Parisului.

II – Istoria veche a canalului

Închipuiți-vă că Parisul ar fi ridicat ca un copac şi că rețeaua subterană a canalelor, văzută de sus, ar desena pe cele două țărmuri un fel de ramură mare, altoită pe fluviu. Pe malul drept, canalul de centură ar fi trunchiul acestei ramuri, conductele secundare ar fi ramurile, şi fundăturile ar fi rămurelele.

Imaginea aceasta este sumară şi numai pe jumătate exactă; deoarece unghiul drept, care este unghiul obişnuit acestui fel de ramificații subterane, se găseşte foarte rar în lumea vegetală.

Veți putea avea o imagine asemănătoare a acestui ciudat plan geometric, dacă vă închipuiți că ați vedea culcat pe un fund întunecat un alfabet oriental, bizar, în dezordine, ale cărui litere diforme ar fi sudate unele de altele, când la colțuri, când la extremități, într-un talmeş-balmeş aparent şi, la prima vedere, întâmplător.

Haznalele şi canalurile jucau un mare rol în evul mediu, în Imperiul de Răsărit şi în bătrânul Orient. Acolo se ivea ciuma, acolo mureau despoții. Mulțimile priveau cu un fel de spaimă religioasă culcuşurile astea ale putreziciunii, leagăne monstruoase ale morții. Groapa păduchilor din Benares nu este mai puțin amețitoare decât groapa cu lei din Babilon[9]. După spusele cărților rabinice, Teglath-Phalasar[10] nu jura decât pe haznaua din Ninive. Jean de Leyda[11]

---

[9] Prima aluzie evocă marele centru de pelerinaj brahman şi mahomedan din centrul Indiei de nord; călătorii europeni din secolul al XIX-lea îi admirau numeroasele pagode şi moschee, dar insistau totodată asupra murdăriei mulțimii de fachiri şi pelerini. După legenda biblică, în timpul captivității babiloniene a evreilor, profetul Daniel a fost aruncat de două ori în groapa cu lei din Babilon, fiindcă demascase tertipurile şi înşelătoriile curtenilor şi preoților păgâni.

[10] Rege asirian din secolul al VIII-lea î.e.n.

[11] Mistic şi reformator religios olandez din prima jumătate a secolului al XVI-lea. A condus grupul anabaptist din Münster (Westfalia), unde a încercat să înființeze, în 1533, o republică egalitară, având în vedere apropiatul „sfârşit al lumii".

scotea din canalurile de la Münster falsa lui lună, şi Mokanna[12], confratele lui oriental, profet ascuns al Korassanului, scotea falsul lui soare din puțul-hazna din Kekhscheb.

Istoria oamenilor se oglindeşte în istoria haznalelor. Gemoniile[13] spuneau povestea Romei. Vechile canale ale Parisului au fost ceva nemaipomenit. Au servit de mormânt şi de azil. Crima, inteligența, protestul social, libertatea de conştiință, gândirea, furtul, tot ceea ce era urmărit sau e încă de legile omeneşti s-a ascuns în această gaură: bătăuşii veacului al XIV-lea, pungaşii veacului al XV-lea, hughenoții celui de-al XVI-lea, iluminații lui Morin[14] în secolul al XVII-lea, tâlharii amestecați printre revoluționari în al XVIII-lea. De aici ieşea, acum o sută de ani, pumnalul nocturn, aici se strecura hoțul care se simțea încolțit; pădurea are peşterile ei, Parisul îşi are canalul. Vagabonzii, această *picareria*[15] galică, luau canalul drept o sucursală a Curții Miracolelor[16], şi seara, batjocoritoare şi feroce, intrau sub canalul Maubuée ca într-un culcuş.

Era firesc ca cei care „lucrau" zilnic în fundătura Vide-Gousset sau pe strada Coupe-Gorge[17] să aibă ca domiciliu de noapte puntea de la Chemin-Vert sau de la Hurepoix. De aici, un furnicar de amintiri. Coridoarele aceste singuratice sunt bântuite de tot felul de strigoi; peste tot putreziciune şi duhori, ici-colo câte o ferestruică, în care, dinăuntru, Villon stă de vorbă cu Rabelais de afară.

În Parisul de altădată, canalul era locul de întâlnire al tuturor istovirilor şi încercărilor. Economia politică vede în el o descompunere, iar filosofia socială, o drojdie.

Canalul este conştiința oraşului. Totul se îndreaptă spre el, totul se

---

[12] Şef arab de sectă islamică din a doua jumătate a secolului al VIII-lea. *Korassanul* este o regiune din nord-estul Iranului.

[13] Gemoniile erau, în antichitate, scările care coborau pe partea nord-vestică a colinei Capitolin; acolo erau expuse cadavrele celor ce fuseseră supuşi chinurilor, mai înainte de a fi aruncați în Tibru.

[14] Mistic persecutat de biserica catolică; a pierit ars pe rug în 1663. Câțiva discipoli fanatici („iluminații lui Morin") i-au mai propovăduit şi după moarte ideile despre apropiatul sfârşit al lumii.

[15] Termen spaniol care înseamnă „golănimea"; un *picaro* era un lumpenproletar trăind din expediente şi călătorind într-una spre a i se pierde urma.

[16] Mahala în vechiul Paris unde se adunau tot felul de nenorociți infirmi.

[17] În româneşte: *Vide-Gousset* - Goleşte-Punga şi *Coupe-Gorge* - Taie-Beregata.

confruntă în el. În acest loc livid e întuneric, în schimb nu sunt taine. Fiecare lucru îşi are adevărata lui înfăţişare sau cel puţin înfăţişarea lui definitivă. Maldărul de murdării are calitatea de a nu spune minciuni. Aici se adăposteşte naivitatea. Găseşti aici masca lui Basile[18], dar i se văd cartonul şi sforile, dedesubtul şi exteriorul, şi e zugrăvită cu un noroi cinstit. Alături stă nasul fals al lui Scapin[19]. Toate murdăriile civilizaţiei, după ce au ieşit din circulaţie, cad în această groapă a adevărurilor, în care ajunge până la urmă uriaşa alunecare socială. Dar dacă adevărurile se scufundă, aici, în schimb, sunt puse la vedere. Acest talmeş-balmeş este o spovedanie. Aici s-a isprăvit cu falsele aparenţe, adăugirile de prisos nu mai sunt cu putinţă, murdăria îşi scoate cămaşa, goliciunea e desăvârşită, iluziile şi vedeniile se împrăştie, nu mai rămâne decât ceea ce e în adevăr, cu trista înfăţişare a celor ce se sfârşesc. Realitate şi dispariţie. Colo, un fund de sticlă trădează beţia, un mâner de coş îţi vorbeşte de gospodărie; aici un cocean de măr care avea păreri literare e din nou un cocean de măr şi atât. Efigia unui gologan se acoperă făţiş cu un strat verde-cenuşiu, scuipatul lui Caiafa se întâlneşte cu vărsătura lui Falstaff[20], galbenul ieşit din tripou se izbeşte de cuiul de care atârnă frânghia spânzuratului, fetusul vânăt se rostogoleşte înfăşurat în paietele care au dănţuit la Operă în ultima zi a carnavalului, o tocă de magistrat, după ce a judecat atâţia oameni, se întinde lângă o zdreanţă care a fost odată fusta Margotonei[21]; aici e mai mult decât înfrăţire, toate se bat pe burtă. Tot ce se sulemenea altădată, aici se mâzgăleşte. Ultimul văl este smuls. Canalul e cinic. Spune tot.

Această sinceritate a murdăriei ne place, odihneşte sufletul. Când ţi-ai petrecut vremea îndurând pe pământ spectacolul ifoselor pe care ţi-l dă raţiunea de stat, jurământul, înţelepciunea politică,

---

[18] Personaj din *Bărbierul din Sevilla* al lui Beaumarchais: masca îi era morală, dar haina-i respectabilă de maestru de muzică ascundea un ipocrit venal.

[19] Tip de valet isteţ din comedia clasică italiană şi franceză, care înveselea publicul nu numai prin verva sa, ci şi printr-un nas enorm.

[20] După legenda biblică arhiereul Caiafa l-ar fi scuipat pe Isus când acesta a fost adus în faţa lui spre judecată. Falstaff, personaj din *Nevestele vesele din Windsor* de Shakespeare, avea greţuri şi vomitări, atât din pricina abuzului de băutură şi mâncare, cât şi în urma unei băi în Tamisa, într-un coş cu rufe murdare, consecinţă a aventurilor sale.

[21] Nume generic pentru fetele de la ţară devenite slujnice la Paris (Margoton este derivat de la Margot, Margareta).

dreptatea omenească, robele incoruptibile, te simţi uşurat când intri într-un canal şi vezi pleava care se împacă bine.

În acelaşi timp e şi o învăţătură. Am spus mai înainte că istoria trece prin canale. Nopţile sfântului Bartolomeu se filtrează picătură cu picătură printre pietre[22]. Marile asasinate publice, măcelurile politice şi religioase străbat această subterană a civilizaţiei şi îşi împing cadavrele în ea. Pentru privirea unui visător, toţi criminalii istoriei sunt aici, în această penumbră hâdă, în genunchi, cu o fâşie din propriul lor linţoliu drept şorţ, ştergând lugubru cu buretele faptele lor. Ludovic al XI-lea e aici cu Tristan[23], Francisc I cu Duprat[24], Carol al IX-lea cu maică-sa[25], Richelieu cu Ludovic al XIII-lea, Louvois, Letellier[26], Hébert, şi Maillard[27], sunt toţi, zgâriind pietrele şi încercând să facă să piară urma celor săvârşite de ei. Sub bolţi se aude foşnetul măturii nălucilor ăstora. Respiri mirosul putred, puternic al catastrofelor sociale. Prin colţuri vezi sclipiri roşietice. Acolo curge o apă groaznică, în care s-au spălat mâini însângerate.

Observatorul social trebuie să pătrundă aceste umbre. Fac parte din laboratorul lui. Filosofia este microscopul gândirii. Toate vor să fugă de ea, dar ei nu-i scapă nimic. E zadarnic să te codeşti. Ce latură a ta arăţi atunci când te codeşti? Latura ruşinoasă. Filosofia urmăreşte răul cu privirea ei cinstită şi nu-i îngăduie să se refugieze

---

[22] Adică sângele vărsat în măceluri, ca acel al calviniştilor din noaptea de 24 august 1572, se scurge în canale.

[23] Om de încredere al lui Ludovic al XI-lea, şef al politiei sale; a fost instrumentul măsurilor aspre ale stăpânului său împotriva feudalilor rebeli (a doua jumătate a secolului al XV-lea).

[24] Cancelar al Franţei sub Francisc I; a lucrat cu mult zel pentru întărirea absolutismului, strângând totodată şi o avere fabuloasă prin vânzarea la mezat a tuturor slujbelor de stat.

[25] Este vorba de Catherine de Médicis, regentă în timpul minorităţii lui Carol al IX-lea şi inspiratoare a politicii anticalviniste a Curţii, care a dus la masacrul din noaptea Sfântului Bartolomeu (1572).

[26] Letellier, ministru de război la începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea, a fost tatăl marchizului de Louvois, care i-a urmat în aceeaşi demnitate.

[27] Revoluţionari de la 1789. (Despre Hébert vezi notele anterioare.) Maillard a luat parte la asaltul Bastiliei; a fost unul din conducătorii maselor pariziene care au readus familia regală din Versailles la Paris şi, în sfârşit, unul din judecătorii populari care au condamnat în septembrie 1792, pe nobilii şi preoţii întemniţaţi pentru intrigile lor reacţionare.

în neant. Ea ştie să vadă totul în lucrurile care pier, în lucrurile care se micşorează şi se sting. Ea reconstituie purpura dintr-o zdreanţă, şi femeia după îmbrăcăminte. Reface un oraş cu ajutorul haznalei; cu ajutorul noroiului reface moravurile. Dintr-un ciob deduce o amforă sau un ulcior. Ea recunoaşte diferenţa care separă evreimea din Judengasse de aceea din ghetto[28] după urma unei unghii pe un pergament. Ea regăseşte în ceea ce a rămas ceea ce a fost: binele, răul, falsul, adevărul, pata de sânge dintr-un palat, pata de cerneală dintr-o peşteră, picătura de seu dintr-un lupanar, încercările suferite, tentaţiile binevenite, orgiile scurse, racile cu care s-au ales caracterele care s-au înjosit, urma prostituţiei în sufletele pe care grosolănia le-a făcut apte pentru ea şi urma braţului Messalinei pe haina hamalilor Romei[29].

III – Bruneseau

În evul mediu canalul Parisului era legendar. În veacul al XVI-lea Henric al II-lea încercă un sondaj, care nu izbuti. Mercier[30] certifică că, acum mai puţin de o sută de ani, cloaca era părăsită în voia ei.

Aşa era vechiul Paris, lăsat pradă certurilor, nehotărârilor şi dibuirilor. A fost multă vreme destul de tont. Mai târziu, 1789 a arătat cum se înţelepţesc oraşele. Dar, în vremurile bune de altădată, capitala avea prea puţin cap; nu ştia să se descurce nici moral, nici material, şi nici să măture murdăria, aşa cum nu ştia să măture abuzurile.

Totul era o piedică, totul era o problemă. Canalul, de pildă, se împotrivea oricărui plan. Nu izbuteai să te orientezi în ale edilităţii, aşa cum nu te mai înţelegeai în oraş; sus, totul de neînţeles, jos, de nedescurcat; sub învălmăşeala limbilor sta încurcătura pivniţelor; Dedal îl dubla pe Babel[31].

---

[28] În oraşele germane existau până în secolul al XVIII-lea o *Judengasse*, stradă centrală locuită de evreii bogaţi, şi un *ghetto*, cartier mărginaş, în care era silită să se înghesuie în cocioabe evreimea de rând.

[29] Aluzie la un pasaj dintr-o satiră a poetului latin Iuvenal, care-o acuză pe Messalina, prima soţie a împăratului Claudiu, de a se fi prostituat noaptea, deghizată, în lupanarele frecventate de hamali.

[30] Scriitor francez(1740–1814), autor al unui *Tablou al Parisului*, descriere prolixă a oraşului sub toate aspectele lui la sfârşitul secolului al XVIII-lea, dar preţios ca document.

[31] *Dedal*, personaj mitologic, constructorul labirintului din Creta, palat cu

Uneori, canalul Parisului începea şi el să se reverse, ca şi cum Nilul acesta trecut cu vederea s-ar fi înfuriat dintr-odată. Lucru dezgustător, canalul inunda străzile. Uneori acest stomac al civilizației digera prost, cloaca se revărsa în gâtlejul oraşului şi Parisul simțea gustul noroiului lui. Canalul semăna cu remuşcările, ceea ce era un bine, un avertisment, foarte rău privit de altfel; oraşul era revoltat de îndrăzneala noroiului şi nu îngăduia ca murdăria să se întoarcă de unde pornise. Goniți-o mai bine!

Inundația din 1802 este una din amintirile încă vii în mintea parizienilor care au optzeci de ani. Murdăria s-a răspândit în cruce, în piața Victoriei, unde se află statuia lui Ludovic al XIV-lea; a intrat în strada Saint-Honoré prin cele două guri de canal din Champs-Élysées, pe strada Saint-Florentin prin canalul Saint-Florentin, pe strada Pierre-à-Poisson prin canalul Sonnerie, pe strada Popincourt prin canalul Chemin-Vert, pe strada Roquette prin canalul din strada Lappe; a acoperit pietrişul străzii Champs-Élysées până la o înălțime de treizeci şi cinci de centimetri; şi la amiază a pătruns prin gura Senei, care îşi îndeplinea funcțiunea în sens invers, în străzile Mazzarin, Echaudé şi Marais, unde s-a oprit la o sută nouă metri, la câțiva paşi de casa unde locuise Racine, respectându-l pe poetul din veacul al XVII-lea mai mult decât pe rege. Noroiul atinse culmea înălțimii pe strada Saint-Pierre, unde se ridică la trei picioare deasupra gurilor de jgheab, şi culmea întinderii pe strada Saint-Sabin, unde se revărsă pe o lungime de două sute treizeci şi opt de metri.

La începutul acestui veac, canalul Parisului era încă un loc misterios. Noroiul nu poate avea niciodată un renume bun; aici, încă, faima lui proastă mergea până la groază. Parisul ştia în chip nedesluşit că are sub el o pivniță grozavă. Se vorbea de ea ca despre acea monstruoasă mlaştină a Tebei, unde furnicau scolopendre de cincisprezece picioare lungime şi în care s-ar fi putut îmbăia Behemot[32]. Cizmele mari ale celor care se ocupau cu întreținerea canalului nu cutezau să treacă niciodată dincolo de anumite puncte bine cunoscute. Nu trecuseră de mult vremurile în care cotigile nămolarilor, din vârful cărora Saint-Foix fraterniza cu marchizul de

---

un mare număr de camere în care Minos, rege legendar al insulei, închisese minotaurul. *Babel*, turnul uriaş pe care – după legenda biblică – oamenii l-ar fi construit în urma potopului spre a se adăposti înăuntru în caz că apele ar creşte din nou.

[32] Animal biblic monstruos, privit ca un simbol al diavolului.

Créqui[33], erau descărcate pur şi simplu în canal. Curăţirea lor era încredinţată ploilor, care mai mult le înfundau decât le măturau. Roma încă lăsa o oarecare poezie cloacei şi o numea Gemonie; Parisul o insulta pe a lui şi-i spunea Gaura Puturoasă. Ştiinţa şi superstiţia erau de acord în privinţa scârbei. Gaura Puturoasă respingea igiena şi legenda. Moine Bourru[34] a răsărit de sub bolta împuţită a canalului Mouffetard; cadavrele marmuseţilor[35] au fost azvârlite în canalul Barillerie; Fagon[36] pusese puternica febră malignă din 1685 pe seama marii deschizături a canalului Marais, care a rămas neacoperit în strada Saint-Louis, cam în faţa firmei *Mesagerul galant*, până în 1833. Gura de canal din strada Mortellerie era vestită prin ciuma care ieşea dinăuntru; strada aceasta nenorocită, cu grilajul ei de fier cu vârfuri ascuţite, asemenea unui şirag de dinţi, era ca o gură de balaur care sufla iadul asupra oamenilor. Imaginaţia populară presăra întunecata beznă pariziană cu nu ştiu ce amestec hidos de infinit. Canalul era fără fund. Canalul era barathrumul[37]. Ideea de a explora aceste regiuni leproase nici că trecea prin minte poliţiei. Cine ar fi îndrăznit să pună la încercare necunoscutul, să arunce o sondă în această beznă, să pornească la descoperirea acestui abis? Era înfricoşător. Şi totuşi cineva se oferi s-o facă. Cloaca îşi avu un Cristofor Columb.

Într-o zi, în 1805, cu prilejul uneia din acele rare treceri ale împăratului prin Paris, ministrul de interne, un Decrès sau Crétet[38] oarecare, veni să fie de faţă la toaleta stăpânului său. În Caroussel[39] se auzea cum se târau săbiile tuturor acelor soldaţi extraordinari ai

---

[33] Ambele personaje erau cunoscute în mijlocul secolului al XVIII-lea prin excentricitatea lor. Saint-Foix, autor de romane şi comedii, temut duelgiu. Celălalt, petrecăreţ vestit, era ultimul vlăstar al unei vechi familii feudale.

[34] Fantomă (demon) din folclorul parizian.

[35] Sfetnicii burghezi ai regelui Carol al VI-lea (sfârşitul secolului al XIV-lea), administratori capabili, numiţi astfel din gelozie de partidul marilor feudali care le disputa puterea. Când Carol al VI-lea fu atins de alienaţie mintală, unchiul său, ducele Filip de Burgundia, îl domină complet şi-i alungă pe marmuseţi, dintre care unii fură ucişi.

[36] Autorul unui istoric asupra Parisului.

[37] Prăpastie în care atenienii îşi aruncau criminalii.

[38] Miniştri ai lui Napoleon I.

[39] Arc de triumf situat în piaţa cu acelaşi nume din Paris, unde până la 1871 se afla Palatul Tuileries.

marii republici şi ai marelui imperiu; eroii se înghesuiau la uşa lui Napoleon; oameni de pe Rin, Escaut, Adige şi Nil; camarazi ai lui Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kléber; aerostieri[40] de la Fleurus[41], grenadieri din Maienţa, pontonieri din Genua, husari pe care-i priviseră piramidele, artilerişti pe care-i stropise cu noroi obuzul lui Junot, cuirasieri care luaseră cu asalt flota ancorată în Zuidersee; unii îl urmaseră pe Napoleon pe podul de la Lodi, alţii îl întovărăşiseră pe Murat în tranşeele de la Mantua, alţii trecuseră de Lannes pe drumul povârnit spre Montebello. Toată armata de atunci era acolo, în curtea Tuileriilor, reprezentată printr-o grupă sau un pluton şi păzind odihna lui Napoleon; era epoca minunată în care Marea Armată avea îndărătul ei Marengoul şi înaintea ei Austerlitzul. „Sire, îi spuse ministrul de interne lui Napoleon, am văzut ieri pe omul cel mai cutezător al imperiului vostru". „Cine e acest om, întrebă repede împăratul, şi ce-a făcut?" „Vrea să facă un lucru, sire..." „Ce anume?" „Să cerceteze canalele Parisului".

Omul acesta exista, îl chema Bruneseau.

IV – Amănunte necunoscute

Cercetarea a avut loc. A fost o campanie îndrăzneaţă; o bătălie nocturnă împotriva ciumei şi a asfixiei. În acelaşi timp a fost o călătorie de descoperiri.

Unul dintre supravieţuitorii acestei explorări, un muncitor deştept, foarte tânăr pe vremea aceea, mai povestea încă, acum vreo câţiva ani, unele amănunte curioase pe care Bruneseau crezuse că e mai bine să le treacă sub tăcere în raportul său adresat prefectului de poliţie, ca nepotrivite cu stilul administrativ. Procedeele de dezinfectare erau pe vremea aceea foarte înapoiate. Abia trecuse Bruneseau de primele articulaţii ale reţelei subpământene, că opt din douăzeci de muncitori refuzară să meargă mai departe. Operaţia era gata; cercetarea presupunea curaj; trebuia să se cureţe şi în acelaşi timp să se măsoare; să se noteze intrările de apă, să se numere grilajele şi gurile, să se cerceteze în amănunt ramificaţiile, să se indice curentele pe puncte de partaj, să se identifice cartierele respective ale diverselor bazine, să se sondeze canalele mici legate

[40] Soldaţi însărcinaţi cu manevra aerostatelor militare.

[41] În această localitate din Belgia, generalul revoluţionar francez Jourdan a învins o armată austriacă folosind pentru prima oară în istorie baloane pentru a supraveghea mişcările trupelor duşmane.

de canalul principal, să se măsoare înălțimea interioară a fiecărui coridor şi lărgimea lui atât la începutul boltelor, cât şi la temelia lor, în sfârşit, să se determine coordonatele nivelării în dreptul fiecărei intrări de apă, fie de la baza canalului, fie de la suprafața străzii. Se înainta cu greu. Adesea, scările pentru coborât intrau aproape un metru în nămol. Lanternele mureau în mijlocul miasmelor. Din când în când, era scos afară câte un muncitor leşinat. În unele locuri, o prăpastie. Pământul se înfundase, lespezile alunecaseră, canalul se preschimbase în puț fără fund; nu mai dădeai de loc solid; la un moment dat un om se cufundă brusc; fu tras înapoi cu mare greutate. După sfatul lui Fourcroy[42], din distanță în distanță, în locurile destul de curățate se aprindeau lumini în colivii mari, pline cu câlți îmbibați în răşină. Peretele, în unele locuri, era acoperit cu bureți diformi ca nişte tumori; până şi piatra părea bolnavă în locul acesta înăbuşitor.

În exploatarea sa, Bruneseau porni din amont în aval. La bifurcarea conductelor de apă din Grand-Hurleur descifră pe o piatră ieşită în afară data anului 1550; această piatră arăta limita la care se oprise Philibert Delorme[43], însărcinat de Henric al II-lea să cerceteze regiunea subpământeană a Parisului. Piatra aceasta era pecetea veacului al XVI-lea pe canal. Bruneseau regăsi partea lucrată în veacul al XVII-lea din conducta de la Ponceau şi din strada Vieille-du-Temple, boltite între 1600 şi 1650, şi partea din veacul al XVIII-lea în secțiunea de apus a canalului colector, închisă şi boltită în 1740. Aceste două bolți, mai ales cea mai puțin veche, cea din 1740, erau mai crăpate şi în stare mai proastă decât zidăria canalului de centură, care data din 1412, epocă în care pârâul cu apă curgătoare de la Ménilmontant fusese ridicat la rangul de mare canal al Parisului, avansare analogă aceleia a unui țăran care ar deveni prim valet al regelui; ceva în felul lui Gros-Jean preschimbat în Lebel[44].

Ici-colo, mai ales sub palatul de justiție, li se părură că descoperă firidele vechilor temnițe, săpate chiar în canal. Un hidos *in pace*[45].

---

[42] Chimist din timpul revoluției şi al imperiului; a contribuit la organizarea apărării republicii de către Comitetul salvării publice şi la organizarea unui învățământ nou.

[43] Arhitect francez din secolul al XVI-lea, constructorul palatului Tuileriilor din Paris.

[44] Înseamnă camerist prostănac şi grosolan transformat în valet stilat.

[45] Formulă latinească prin care inchiziția spaniolă denumea carcerele subterane în care erau închişi până la moarte unii condamnați; la origine a

Într-una dintre celule atârna un lanț de fier. Celulele acestea fură zidite toate. Se mai găsiră unele lucruri ciudate, între altele scheletul unui urangutan dispărut din Jardin des Plantes în 1800, dispariție care a fost probabil în legătură cu faimoasa şi netăgăduita apariție a diavolului în strada Bernardins în ultimul an al veacului al XVIII-lea. Bietul diavol a sfârşit prin a se îneca în canal.

Sub lungul coridor circular care dă în Arche-Marion cunoscătorii admirară un coş de negustor de vechituri, foarte bine păstrat. Peste tot, nămolul, pe care muncitorii ajunseseră să-l mânuiască cu pricepere, era plin de obiecte prețioase, de bijuterii de aur şi argint, de pietre scumpe, de monede. Un uriaş care ar fi strecurat această cloacă ar fi avut în sita lui bogăția veacurilor. La bifurcarea celor două branşamente din strada Temple şi din strada Saint-Avoye se găsi o ciudată medalie hughenotă, de aramă, având pe una din părți un porc cu pălărie de cardinal şi pe cealaltă un lup cu tiară pe cap.

Întâlnirea cea mai neaşteptată avu loc la intrarea în canalul cel mare. Intrarea aceasta fusese închisă odinioară cu un grilaj din care nu mai rămăseseră decât țâțânile. De una dintre aceste țâțâni atârnă un fel de zdreanță fără nicio formă, murdară, care desigur că se agățase acolo în trecere, fâlfâia în umbră şi se destrăma mai departe. Bruneseau apropie lanterna şi o cercetă. Era dintr-o țesătură de in foarte fină, şi la unul din colțurile mai puțin roase se putea desluşi urma unei coroane heraldice, brodată deasupra a şapte litere: LAVBESP. Coroana era de marchiz şi cele şapte litere însemnau *Laubespine.* Se constată că aveau în fața ochilor o bucată din lințoliul lui Marat. Marat, în tinerețea lui, fusese îndrăgostit, pe vremea când făcea parte din casa contelui d'Artois, în calitate de medic al grajdurilor. Din dragostea lui, recunoscută de istorici, pentru o doamnă din lumea mare, îi rămăsese cearşaful acesta de pat, epavă sau amintire. La moartea lui nu găsiră altă pânză fină la el acasă şi fu îngropat cu ea. Câteva femei bătrâne îl înfăşurară pe tragicul Prieten al poporului în cearşaful dragostei de altădată.

Bruneseau trecu mai departe. Lăsară zdreanța aceasta unde era; nu o smulseră. Din dispreț sau din respect? Marat le merita pe amândouă. Şi apoi, soarta îşi lăsase destul urma pe ea ca să mai îndrăznească cineva s-o atingă. De altfel, se cuvine ca lucrurile ce aparțin mormântului să fie lăsate în locul pe care şi l-au ales. În sfârşit, rămăşița era ciudată. O marchiză dormise într-însa; Marat

---

fost o formulă care se sculpta pe lespezile mormintelor primilor creştini.

putrezise în ea; străbătuse Panthéonul pentru a da de şobolanii canalului. Pânza asta de pat, ale cărei cute ar îi fost desenate odinioară cu plăcere de Watteau, era acum vrednică de privirea fixă a lui Dante.

Vizitarea întregii regiuni subpământene ţinu şapte ani, de la 1805 la 1812. În drumul său, Bruneseau arăta, călăuzea, ducea la bun sfârşit lucrări însemnate; în 1808 coborî temelia de la Ponceau, croi peste tot linii noi, şi duse canalul, în 1809, sub strada Saint-Denis, până la fântâna Innocents; în 1810, sub strada Froidmanteau şi sub Salpêtrière; în 1811, sub strada Neuve-des-Petits-Pères, sub strada Mail, sub strada Echarpe, sub Piaţa Royale; în 1812, sub strada la Paix şi sub şoseaua d'Antin. În acelaşi timp, dezinfectă şi asană toată reţeaua. Începând din al doilea an, Bruneseau fu ajutat de ginerele său, Nargaud. În felul acesta, la începutul acestui veac, societatea de pe atunci îşi curăţi dedesubturile şi făcu toaleta canalului. Aceasta a însemnat o curăţire adevărată.

Aşa, era, văzut, retrospectiv, vechiul canal al Parisului; încolăcit, crăpat, cu pietre lipsă, plesnit, întretăiat de mlaştini, zdruncinat de cotituri ciudate, urcând şi coborând fără nicio noimă, puturos, sălbatic, fioros, cufundat în întuneric, cu cicatrice pe lespezi şi cu răni pe pereţi, îngrozitor. Ramificaţii în toate direcţiile, încrucişări de tranşee, branşamente, întretăieri, stele ca în tranşee, fundături, bolţi acoperite cu silitră, bălţi infecte, scurgeri împuţite pe pereţi, picături care cădeau din tavan, beznă; nimic mai groaznic decât această veche criptă-hazna, aparat digestiv babilonian, peşteră, groapă, abis străpuns de străzi, muşuroi titanic în care minţii i se pare că vede prin umbră, în murdăria care a fost altădată strălucire, uriaşa cârtiţă oarbă care este trecutul.

Aşa arăta, o repetăm, canalul de altădată.

V – Progresul actual

Astăzi canalul este curat, rece, drept, corect. Aproape realizează idealul a ceea ce se înţelege în Anglia prin „respectabil”. E îngrijit şi cenuşiu; liniar şi, ai putea spune, pus la punct. Seamănă cu un negustor care a ajuns consilier de stat. Nu mai e cufundat în beznă. Noroiul se poartă cuviincios. La prima vedere l-ai lua drept unul dintre acele coridoare subpământene atât de obişnuite în vechime şi atât de folositoare monarhilor şi principilor când voiau să fugă, în vremurile de altădată, când „poporul îi iubea pe regi”. Canalul de

astăzi este un canal frumos; stilul lui e curat; clasicul alexandrin rectiliniu, care, gonit din poezie, pare să se fi refugiat în arhitectură, s-ar putea spune că s-a amestecat cu toate pietrele acestei lungi bolţi întunecate şi alburii; fiecare gură de vărsare a apei e o arcadă; strada Rivoli se continuă în cloacă. De altfel, dacă linia geometrică este undeva, la locul ei, e desigur în tranşeea cu murdării a unui mare oraş. Aici totul este în funcţie de drumul cel mai scurt. Canalul a luat astăzi un fel de înfăţişare oficială. Chiar rapoartele de poliţie, al căror obiect este câteodată, sunt respectuoase faţă de el. Cuvintele care îl caracterizează în limbajul administrativ sunt credincioase şi demne. Ceea ce se numea altădată un maţ se cheamă acum galerie; ce era altădată o gaură se cheamă acum deschizătură. Villon nu şi-ar mai recunoaşte antica ascunzătoare. Reţeaua aceasta de pivniţe are mai departe populaţia ei străveche de rozătoare, mai numeroasă ca oricând; uneori un şobolan veteran îndrăzneşte să-şi scoată capul prin fereastra canalului şi se uită la parizieni; spurcăciunile acestea se domesticesc şi ele, încântate de palatul lor subpământean. Cloaca nu mai are nimic din grozăvia ei dintru început. Ploaia, care murdărea altădată canalul, astăzi îl spală. Totuşi, să nu vă bizuiţi pe asta. E încă plin de duhori. E mai degrabă ipocrit decât nevinovat. Zadarnic se străduiesc prefectura poliţiei şi comisia de salubritate. În ciuda tuturor procedeelor de asanare, canalul răspândeşte un vag miros suspect, ca Tartuffe după spovedanie.

Să ne înţelegem. La urma urmei, curăţenia este un omagiu pe care canalul îl adresează civilizaţiei şi, după cum, din punctul acesta de vedere, conştiinţa lui Tartuffe e un progres faţă de staulul lui Augias[46], fără îndoială, canalul Parisului a fost îmbunătăţit.

Dar e mai mult decât un progres; e o schimbare. Între vechiul canal şi cel de astăzi s-a întâmplat o revoluţie. Cine a făcut-o?

Bruneseau, omul pe care toată lumea îl uită şi despre care am vorbit.

VI – Progresul viitor

Săparea canalului de scurgere al Parisului n-a fost treabă uşoară.

---

[46] Rege legendar din Grecia antică; staulele lui cu trei mii de boi nu fuseseră curăţate de zeci de ani; Heracles le-a spălat abătând peste ele apele râurilor Alfeu şi Peneu. De atunci se zice: „a curăţi staulele (grajdurile) lui Augias” de câte ori o întreprindere pare peste puterile omeneşti şi totuşi un om cu inteligenţă şi perseverenţă izbuteşte să o ducă la bun sfârşit.

Ultimele zece veacuri au lucrat la el fără a-l putea isprăvi, după cum n-au putut isprăvi Parisul. Într-adevăr, canalul răspunde ca un ecou creşterii Parisului. E ca o caracatiță afurisită cu mii de brațe care creşte în pământ pe măsură ce oraşul se întinde deasupra. Ori de câte ori oraşul taie o stradă, canalul întinde un braț. Vechea monarhie nu construise decât douăzeci şi trei de mii de metri de canal; aceasta era situația Parisului la 1 ianuarie 1806. Începând de la acea dată, despre care vom vorbi în curând, lucrarea a fost reluată şi continuată în chip folositor şi energic; Napoleon a construit – cifrele sunt ciudate – patru mii opt sute patru metri; Ludovic al XVIII-lea, cinci mii şapte sute nouă; Carol al X-lea, zece mii opt sute treizeci şi şase; Ludovic-Filip, optzeci de mii douăzeci; republica din 1848, douăzeci şi trei de mii trei sute optzeci şi unu; actualul regim, şaptezeci de mii cinci sute; cu totul în clipa de față, două sute douăzeci şi şase de mii şase sute zece metri; şaizeci de leghe de canaluri de scurgere; măruntaie enorme ale Parisului. Ramificație întunecată mereu în lucru; construcție necunoscută şi imensă.

După cum se vede, labirintul subpământean al Parisului este azi mai mult decât înzecitul a ceea ce era la începutul secolului. Anevoie ne putem închipui câtă stăruință şi sforțări au trebuit pentru a aduce această cloacă la starea de relativă desăvârşire în care se află astăzi. Cu mare greutate au izbutit vechea administrație monarhică şi, în ultimii zece ani ai veacului al XVIII-lea, primăria revoluționară, să sape cele cinci leghe de canaluri de scurgere care existau înainte de 1806. Tot soiul de piedici opreau în loc această lucrare, unele pricinuite de felul solului, altele ivite chiar din prejudecățile populației muncitoare a Parisului. Parisul e ridicat pe un strat peste măsură de îndărătnic la cazma, la târnăcop, la sondă, la mâna omenească. Nimic mai greu de străpuns şi de pătruns ca această întocmire geologică peste care se suprapune minunata întocmire istorică numită Paris; de îndată ce sub o formă oarecare, munca porneşte şi se aventurează în această pătură de aluviuni, forțele subpământene ce se opun apar din belşug. E vorba de argilele lichide, de izvoarele neastâmpărate, de rocile tari, de acele nămoluri moi şi adânci pe care ştiința de specialitate le numeşte muştaruri. Târnăcopul răzbeşte greu prin straturile calcaroase întretăiate de fâşii de humă foarte subțiri şi de pături chistoase ale căror foi sunt încrustate cu cochiliile stridiilor ce trăiau în oceanele de odinioară. Câteodată, un pârâiaş sparge bolta începută şi se revarsă asupra muncitorilor; sau un şuvoi de marnă țâşneşte şi se prăvale cu furia unei cataracte,

sfărâmând ca pe nişte bucăţi de sticlă cele mai groase grinzi de susţinere. Nu demult, când a trebuit să se sape canalul colector la Villette pe sub canalul Saint-Martin, fără ca să se întrerupă navigaţia şi fără ca acest canal să fie golit, s-a produs o spărtură în albia lui, şi apa a năvălit dintr-odată în şantierul subteran, depăşind capacitatea de absorbţie a pompelor; a trebuit ca un scafandru să caute spărtura produsă în deschizătura strâmtă a marelui bazin şi s-o astupe cu mare greutate. Prin alte părţi, în apropierea Senei şi chiar destul de departe de fluviu ca, de pildă, la Belleville, la Grande-Rue, în pasajul Lunière, întâlnim nisipuri fără fund în care te împotmoleşti şi în care un om se poate scufunda văzând cu ochii. Adăugaţi asfixia produsă de miasme, îngropările în surpături, prăbuşirile neaşteptate. Adăugaţi tifosul de care muncitorii sunt cuprinşi încetul cu încetul. În zilele noastre, după ce a săpat galeria de la Clichy, cu o ridicătură pentru a susţine o conductă principală cu apă de la Ourcq, lucrare executată într-un şanţ, la zece metri adâncime, după ce a boltit pârâul Bièvre de la bulevardul l'Hôpital până la Sena, după o serie de surpături, cu ajutorul unor săpături, adeseori fără rezultat, şi al unor lucrări de zăgăzuire, după ce a construit linia de canale de scurgere de la bariera Blanche la calea Aubervilliers, în decurs de patru luni, zi şi noapte, la o adâncime de unsprezece metri, pentru a apăra Parisul de apele torenţiale din Montmartre şi pentru a crea o scurgere acestei bălţi fluviale de nouă hectare, care stagna în apropierea barierei Martyrs, şi, lucru nemaivăzut încă, după ce a executat sub pământ un canal de scurgere în strada Barre-du-Bec, fără să sape un şanţ, la şase metri adâncime, conductorul Monnot a murit. După ce a boltit trei mii de metri de canaluri în toate punctele oraşului, din strada Traversière-Saint-Antoine, până în strada l'Ourcine; după ce a degajat de inundaţiile fluviale răspântia Censier Mouffetard prin branşamentul Arbalète; după ce a construit canalul Saint-Georges pe temelii de piatră şi beton în nisipuri curgătoare; după ce a condus înfricoşătoarea scoborâre de temelie a stăvilarului branşamentului Notre-Dame-de-Nazareth, inginerul Duleau a murit. Nu există buletine pentru astfel de acte de curaj, oricum mai folositoare ca măcelurile prosteşti de pe câmpurile de luptă.

În 1832 canalele Parisului erau departe de ceea ce sunt astăzi. Bruneseau dăduse imboldul, a trebuit însă ca holera să determine vasta construcţie care s-a efectuat de atunci încoace. E surprinzător să spunem, de pildă, că în 1821 o parte din canalul de centură, zis Marele Canal, stagna încă tocmai ca la Veneţia, sub cerul liber, în

strada Gourdes. Abia în 1823 a găsit oraşul Paris în caseta lui cele două sute şaizeci şi şase de mii optzeci de franci şi şase centime necesare pentru acoperirea acestei ruşini. Cele trei puțuri absorbante de la Combat, de la Cunette şi de la Saint-Mandé, cu jgheaburile lor de scurgere, cu aparatele, cu şanțurile lor colectoare şi cu branşamentele lor purificatoare, nu datează decât din 1836. Rețeaua de canale mărunte a Parisului a fost cu totul dublată şi, aşa cum am mai spus, mai mult decât înzecită de un sfert de veac încoace.

Acum treizeci de ani, pe vremea răscoalei din 5 şi 6 iunie, mai exista încă în multe locuri vechiul canal aproape în întregime. Un foarte mare număr de străzi, astăzi bombate, erau pe atunci şosele cu rigole. Se vedeau foarte adesea, la marginile de pantă spre care duceau povârnişurile unor străzi sau ale unor răspântii nişte mari grătare pătrate cu zăbrele groase, a căror fierărie strălucea de frecuşul paşilor mulțimii, periculoasă şi alunecoasă pentru trăsuri şi care poate să nenorocească caii. Limbajul oficial la poduri şi şosele dădea acestor margini de pantă şi acestor grătare denumirea expresivă de *cassis*[47]. În 1832, într-o mulțime de străzi, pe strada Étoile, pe strada Saint-Louis, pe strada Temple, pe strada Vieille-du-Temple, pe strada Notre-Dame-de-Nazareth, pe strada Folie-Méricourt, pe cheiul Fleurs, pe strada Petit-Musc, pe strada Normandie, pe strada Pont-au-Biches, pe strada Marais, în mahalaua Saint-Marais, pe strada Notre-Dame-des-Victoires, în cartierul Montmartre, pe strada Grange-Batelière, pe Champs-Élysées, pe strada Iacob, pe strada Tournon, bătrâna cloacă gotică îşi mai arăta încă cinic gurile ei. Erau nişte leneşe căscături enorme de piatră, câteodată înconjurate cu stâlpi, cu o neruşinare monumentală.

În 1806 Parisul mai era încă aproape la cifra constatată în mai 1663: cinci mii trei sute douăzeci şi opt toaze[48] de canal. După Bruneseau, la 1 ianuarie 1832 erau patruzeci de mii trei sute de metri. Din 1806 până în 1831 s-au construit anual, în medie, şapte sute cincizeci de metri; de atunci s-au construit în fiecare an opt şi chiar zece mii de metri de galerii, din zidărie de materiale mărunte prinse în var hidraulic, pe temelie de beton. La două sute de franci metrul, cele şaizeci de leghe de canale de scurgere ale Parisului de

---

[47] Trimitere forțată la unul dintre înțelesurile verbului *casser*: a fractura un os, picioare, mâini, etc.

[48] Veche măsură de lungime echivalentă cu 1,949 m.

astăzi reprezintă patruzeci şi opt de milioane.

În afara progresului economic pe care l-am indicat, probleme grave de igienă obştească se leagă de această chestiune nemăsurat de mare: canalul Parisului.

Parisul se află între două pături; o pătură de apă şi o pătură de aer. Pătura de apă, zăcând la o destul de mare adâncime sub pământ, însă cercetată până acum cu două foraje, este străbătută de un strat de gresie verde situat între creta şi calcarul jurasic; acest strat poate fi reprezentat printr-un disc cu raza de douăzeci şi cinci de leghe; o mulţime de râuri şi de pâraie se preling în el; într-un pahar de apă din fântâna de la Grenelle bem Sena, Marna, Yonne, Oise, Aisne, Cher, Vienne şi Loire. Pătura de apă este salubră, ea vine mai întâi din cer şi apoi din pământ; pătura de aer este nesănătoasă, ea vine din canal. Toate miasmele cloacei se amestecă în respiraţia oraşului; de aci mirosul acela urât. S-a constatat ştiinţific că aerul captat deasupra unei gunoişti este mai curat decât aerul captat deasupra Parisului. Într-un timp dat, cu ajutorul progresului, perfecţionându-se mecanismele şi făcându-se lumină, se va întrebuinţa pătura de apă pentru curăţirea păturii de aer, adică la spălarea canalului. Se ştie că prin spălarea canalului înţelegem: noroiul să fie înapoiat pământului, gunoiul să fie reîntors solului şi îngrăşămintele câmpiilor. Prin acest simplu fapt se va produce pentru întreaga comunitate socială o micşorare a mizeriei şi o creştere a sănătăţii. În ceasul de faţă bolile Parisului se întind pe o rază de cincizeci de leghe în jurul Luvrului, considerat ca centru al acestei roţi pestilenţiale.

S-ar putea zice că, de zece veacuri, cloaca este boala Parisului. Canalul de scurgere este viciul pe care oraşul îl are în sânge. Instinctul popular nu s-a înşelat niciodată asupra acestui lucru. Meseria de curăţitor de canale era altădată tot atât de periculoasă şi poate tot atât de dezgustătoare în ochii poporului ca şi meseria de hingher, atât de multă vreme tratată cu scârbă şi lăsată în seama călăului. Un zidar trebuia gras plătit pentru a-l hotărî să dispară în aceste adâncuri; se spunea proverbial: „A coborî în canal înseamnă a intra în groapă”; şi tot felul de legende hidoase, după cum am mai spus, acopereau de spaimă acest colosal jgheab de scurgere; temut receptacol de lături, care poartă urmele revoluţiilor globului, ca şi ale revoluţiilor oamenilor, şi în care se găsesc rămăşiţele tuturor cataclismelor, de la scoicile potopului până la zdreanţa lui Marat.

CARTEA A TREIA

ÎNTRE SUFLET ŞI MOCIRLĂ

I – Cloaca şi surprizele ei

Jean Valjean se afla în canalul Parisului.

Încă o asemănare a Parisului cu marea. Ca şi în ocean, cel ce se scufundă poate să dispară în el.

Trecerea aceasta de la o stare la alta era nemaipomenită. Deşi în mijlocul oraşului, Jean Valjean ieşise din oraş; şi cât ai clipi din ochi, numai cât ai ridica un capac şi l-ai pune la loc, trecuse din plină lumină în întuneric complet, din mijlocul zilei în miezul nopţii, de la vuietul asurzitor la linişte, din vârtejul tunetelor în încremenirea mormântului şi, printr-o întâmplare mai fericită decât cea din strada Polonceau, din primejdia cea mai mare în cea mai desăvârşită siguranţă.

Să cazi pe neaşteptate într-o pivniţă, să te faci nevăzut în temniţa subterană a Parisului, să părăseşti strada unde te pândeşte moartea peste tot ca să intri într-un fel de mormânt unde te aşteaptă viaţa, era ceva puţin obişnuit. Câtva timp rămase ca năucit, ascultând cu uimire. Capcana salvării se deschisese deodată sub el. Bunătatea cerească pusese mâna pe el oarecum prin surprindere. Minunate viclenii ale providenţei! Numai că rănitul nu mişca deloc şi Jean Valjean nu ştia dacă cel pe care îl ducea cu el în această groapă era viu sau mort.

Cea dintâi senzaţie a lui fu aceea de orbire. Deodată nu mai văzu nimic. I se păru de asemenea că într-o clipă asurzise. Nu mai auzea nimic. Năvalnica furtună a morţii, ce se dezlănţuise deasupra capului lui, nu ajungea până la el, cum am spus, din pricina stratului de pământ care îl despărţea de ea, decât aşa, ca un zgomot stins şi nedesluşit, ca un vuiet surd într-o prăpastie. Simţea că are ceva tare sub picioare, nimic mai mult; dar era de ajuns. Întinse un braţ, apoi

pe celălalt şi de amândouă părţile atinse peretele; îşi dădu seama că galeria era îngustă; alunecă şi îşi dădu seama că piatra pe care călca era udă. Temându-se de o gaură, de o groapă pentru lături, de vreo surpătură, întinse cu luare-aminte un picior; îşi dădu seama că pavajul se prelungea. O duhoare respingătoare îl înştiinţă de locul unde se afla.

După câteva clipe nu mai era orb. Puţină lumină se strecura prin deschizătura prin care se strecurase el şi ochii i se deprinseseră în această pivniţă. Începu a desluşi câte ceva. Culoarul în care intrase, ca în pământ – niciun alt cuvânt nu e atât de potrivit – era zidit în spatele lui. Era una din acele înfundături pe care limbajul de specialitate le numeşte branşamente. Înaintea lui se ridica un alt zid, un zid de întuneric. Lumina deschizăturii se pierdea la zece sau doisprezece paşi de locul unde se afla Jean Valjean, făcând o pată alburie numai pe o lungime de câţiva metri din peretele umed al canalului. Mai departe, întunecimea era grea şi deasă; părea îngrozitor să pătrunzi în ea; s-ar fi spus că te înghite. Se putea totuşi trece prin acest perete de întuneric şi trebuia s-o facă. Trebuia chiar să se grăbească. Jean Valjean se gândi că grătarul zărit de el sub pietrele de caldarâm putea fi văzut şi de soldaţi şi că totul atârna de această întâmplare. Şi ei puteau coborî în puţul acesta şi-l puteau cerceta. Nu era nicio clipă de pierdut. Pe Marius îl aşezase pe pământ; îl culese de pe jos – acesta e cuvântul potrivit – îl luă din nou în spinare şi porni. Intră hotărât în beznă.

Adevărul este că ei nu scăpaseră încă de primejdie, cum credea Jean Valjean. Primejdii de alt soi, dar tot atât de mari, îi pândeau poate. După vârtejul năprasnic al luptei, hruba miasmelor şi a capcanelor; după haos, cloaca. Jean Valjean căzuse dintr-un cerc al infernului în altul.

După ce făcu cincizeci de paşi, trebui să se oprească. Se punea o întrebare. Culoarul se sfârşea într-o altă galerie, pe care o întâlnea de-a curmezişul. Acolo se deschideau două drumuri. Pe care să apuce? S-o ia la stânga sau la dreapta? Cum să se orienteze în acest negru labirint? Labirintul acesta, după cum am spus-o, are un fir: panta lui. Urmându-i panta, ajungi la râu.

Jean Valjean înţelese îndată acest lucru.

Îşi spuse că se afla pesemne în canalul halelor; că dacă ar lua-o la stânga şi ar urma panta, ar ajunge în mai puţin de un sfert de oră la vreo gură pe Sena între Pont-de-Change şi Pont-Neuf, s-ar arăta deci ziua-n amiaza mare în locul cel mai umblat al Parisului. Ar ajunge

poate la gura de canal al vreunei răspântii. Uimirea trecătorilor, văzând cum ies din pământ, de sub picioarele lor, doi oameni plini de sânge. Ivirea sergenţilor de stradă, alarma corpului de gardă vecin. Ar fi fost arestat înainte de-a ieşi. Mai bine să se afunde în labirint, să aibă încredere în întunericul acesta, iar cât despre ieşire, să se lase în voia soartei.

Urcă panta înapoi şi o luă la dreapta.

După ce trecu de colţul galeriei, lumina depărtată a ferestruicii pieri, perdeaua de întuneric se lăsă iar peste el şi orbi din nou. Înaintă, totuşi, cât putu mai repede. Braţele lui Marius erau petrecute în jurul gâtului său, iar picioarele lui îi atârnau în spate. Cu o mână ţinea braţele lui Marius, cu cealaltă pipăia peretele. Obrazul lui Marius îl atingea pe al său şi însângerat cum era, se lipea de el. Simţea curgând pe el şi pătrunzându-l sub haine un pârâiaş călduţ care venea de la Marius. Totuşi, căldura umedă pe care o simţea la urechea lui care se atingea de gura rănitului, însemna răsuflare, deci viaţă. Culoarul pe care mergea acum Jean Valjean era mai puţin îngust decât cel dintâi. Jean Valjean înainta destul de greu. Ploile din ajun nu se scurseseră încă şi făceau un mic şuvoi în mijlocul canalului, aşa încât era silit să meargă lipit de perete ca să nu intre cu picioarele în apă. Mergea astfel în beznă. Semăna cu făpturile nopţii pipăind în invizibil, pierdut sub pământ, în vinele întunericului.

Cu toate acestea, fie că nişte guri de canal îndepărtate trimiteau puţină lumină ce plutea în această ceaţă deasă, fie că ochii i se deprinseseră cu întunericul, începu să vadă din nou desluşit şi să-şi dea seama când de zidul pe care îl atingea, când de bolta pe sub care trecea. Pupila se măreşte noaptea şi ajunge să întrezărească puţină lumină, după cum sufletul se măreşte în nenorocire şi ajunge să dea acolo peste Dumnezeu.

Era greu să-şi găsească drumul.

Reţeaua canalelor răsfrânge, ca să zicem aşa, reţeaua suprapusă a străzilor. În Parisul de atunci erau două mii două sute de străzi. Închipuiţi-vă, sub ele, pădurea de ramuri de întuneric care se numeşte canalul. Totalitatea canalelor aflate la acea epocă, puse cap la cap, ar fi dat o lungime de unsprezece leghe. Am spus mai sus că reţeaua actuală, mulţumită activităţii deosebite a ultimilor treizeci de ani, nu are mai puţin de şaizeci de leghe. Jean Valjean mai întâi se înşelă. Crezu că se află sub strada Saint-Denis şi, spre nenorocul lui, nu era acolo. Sub strada Saint-Denis se găseşte un vechi canal de

piatră, de pe vremea lui Ludovic al XIII-lea, care duce drept la canalul colector numit Marele Canal, făcând un singur cot, spre dreapta, în partea vechii Curți a Miracolelor şi având o singură ramificare, canalul Saint-Martin, cu cele patru brațe ale sale ce se întretaie în cruce. Dar galeria de la Petite-Truanderie, a cărei intrare era lângă cârciuma *Corint* nu a dat niciodată în subterana străzii Saint-Denis; ea ajungea la canalul Montmartre, şi pe el apucase Jean Valjean. Şi aici te puteai pierde la tot pasul. Canalul Montmartre e unul din cele mai întortocheate canale ale vechii rețele. Din fericire, Jean Valjean lăsase în urma sa canalul Halelor, al cărui plan geometric semăna cu o pădure de catarge încâlcite între ele; dar avea să întâlnească încă multe lucruri care să-l pună în încurcătură şi destule colțuri de stradă – căci străzi sunt şi acelea – aveau să-i iasă în cale ca nişte puncte de întrebare în întuneric; în primul rând, la stânga lui, largul canal Plâtrière, un fel de joc chinezesc, întinzându-se cu vălmăşagul său haotic, de T-uri şi Z-uri pe sub palatul poştelor şi sub rotonda halei de grâne până la Sena, unde se sfârşeşte în formă de Y; în al doilea rând, la dreapta sa, coridorul adus al străzii Cadran cu cei trei dinți ai săi care sunt tot atâtea înfundături; în al treilea, la stânga sa, ramificația Mail, despărțită chiar de la intrare într-un fel de furcă şi ajungând din zigzag în zigzag la marea criptă e scurgere a Luvrului, trunchiată şi despicată în toate părțile; în sfârşit, la dreapta, culoarul-fundătură al străzii Jeuneurs, fără a mai socoti unele mici încăperi înşirate ici şi colo, toate acestea înainte de a ajunge la canalul de centură, care, singur, îl putea duce la vreo ieşire destul de îndepărtată ca să fie sigură.

Dacă Jean Valjean ar fi ştiut ceva din ceea ce povestim noi aici, şi-ar fi dat repede seama, numai pipăind peretele, că nu se afla în galeria subterană a străzii Saint-Denis. În locul vechii pietre de construcție, în locul arhitecturii de altădată, trufaşă şi regească până şi în canal, cu temelia şi podeaua de granit şi tencuială de var gras, care costa opt sute de livre stânjenul, ar fi simțit sub degete ieftinătatea vremurilor de acum, expedientul economic, piatra proastă cu baie de mortar hidraulic peste baza de beton, care costă două sute de franci metrul, zidăria burgheză numită „cu materiale ieftine"; dar el nu ştia nimic din toate acestea.

Mergea drept înainte, cu neliniştea în suflet, însă calm, fără să vadă nimic, fără să ştie nimic, la voia întâmplării, adică în mâna providenței.

Încet-încet, trebuie s-o spunem, un fel de groază punea stăpânire

pe el. Întunericul care îl învăluia îi intra în suflet. Mergea în necunoscut. De acest apeduct al cloacei trebuia să te temi; încrucişările lui te ameţesc. E înfiorător lucru să te simţi prins în acest Paris al beznei. Jean Valjean era silit să-şi găsească, să-şi inventeze aproape, drumul fără să-l vadă. În necunoscutul acesta, fiecare pas pe care îndrăznea să-l facă, putea fi cel din urmă. Cum va ieşi de aici? Va găsi o ieşire? O va găsi la timp? Acest uriaş burete subteran cu firide de piatră se va lăsa pătruns şi străpuns? Va întâlni vreun neaşteptat nod de întuneric? Va ajunge la un loc dincolo de care va putea trece? Marius va muri din pricina hemoragiei, iar el va muri de foame? Vor pieri aici amândoi şi vor ajunge două schelete într-un colţ al acestei bezne? Nu ştia nimic. Îşi punea toate aceste întrebări dar nu-şi putea răspunde. Măruntaiele Parisului sunt o prăpastie. Ca şi profetul, se afla în pântecele dihaniei[1].

Deodată, rămase uimit. Când se aştepta mai puţin, mergând mereu în linie dreaptă, băgă de seamă că nu mai urcă. Apa îi uda călcâiele în loc să-i vină peste vârful picioarelor. Canalul cobora acum. De ce? Va ajunge pe neaşteptate la Sena? Primejdia era mare dar ar fi fost şi mai mare dacă s-ar fi întors din drum. Aşa că merse înainte.

Nu mergea spre Sena. Spinarea pe care o face solul Parisului pe malul drept îşi varsă apele de o parte în Sena şi de cealaltă în Marele Canal. Muchea de pe care se face această împărţire a apelor închipuie o linie foarte întortocheată. Punctul cel mai înalt, care e punctul de despărţire al scurgerilor, e în canalul Saint-Avoye, dincolo de strada Michel-le-Comte, în canalul Luvrului, lângă bulevarde, şi în canalul Montmartre, lângă Hale. În acest punct ajunsese Jean Valjean. Se îndrepta spre canalul de centură: era pe drumul cel bun. Dar el n-avea de unde să ştie.

De câte ori întâlnea câte o ramificaţie, îi pipăia colţurile, şi dacă deschiderea ce-i ieşise în cale era mai strâmtă decât coridorul în care se găsea, nu intra în ea, ci îşi urma drumul mai departe, socotind pe bună dreptate că orice drum mai îngust trebuie să ajungă la o înfundătură şi nu putea decât să-l îndepărteze de ţintă, adică de ieşire. El se feri astfel de împătrita cursă întinsă de cele patru labirinturi pe care le-am enumerat.

De la o vreme, îşi dădu seama că ieşise de sub Parisul împietrit de

---

[1] Aluzie la legenda biblică a profetului Iona, aruncat în mare în timpul unei călătorii şi înghiţit de o balenă, în pântecele căreia ar fi stat trei zile.

răscoală, unde baricadele opriseră circulația, şi că se întorcea sub Parisul viu şi normal. Auzi deodată deasupra capului un zgomot ca de tunet, depărtat dar continuu. Erau roțile trăsurilor.

Mergea de aproape o jumătate de oră, cel puțin după socoteala ce şi-o făcea în minte, şi nu se gândise încă să se odihnească. Schimbase numai mâna care-l ținea pe Marius. Întunericul era mai adânc ca oricând, dar adâncimea aceasta îl liniştea.

Deodată, îşi văzu umbra înaintea sa. Se profila pe o lumină roşie slabă, nedesluşită, care înroşea puțin podeaua de la picioarele lui şi bolta de deasupra capului şi care aluneca la dreapta şi la stânga sa pe cei doi pereți lipicioşi ai coridorului. Uimit se întoarse.

În spatele lui, în partea de coridor prin care trecuse, la o depărtare ce i se păru nesfârşită, strălucea, brăzda întunericul un fel de astru îngrozitor, care părea că-l priveşte.

Întunecata stea a poliției răsărea în canal.

Înapoia acestei stele se mişcau, nelămurit, opt sau zece umbre negre, drepte, nedesluşite, îngrozitoare.

II – Lămurire

În ziua de 6 iunie fusese ordonată o razie a canalelor, de teama ca ele să nu fi fost luate drept adăpost de către învinşi; şi prefectul Gisquet trebui să cerceteze Parisul cel nevăzut, în timp ce generalul Bugeaud mătura Parisul vizibil; aceste două lucrări strâns unite cereau o îndoită strategie a forței publice, reprezentată sus de armată şi jos de poliție. Trei plutoane de agenți şi de canalagii răscoliră rețeaua subterană a Parisului: primul – malul drept, al doilea – malul stâng şi al treilea – la Cité.

Agenții erau înarmați cu carabine, cu măciuci, cu săbii şi pumnale.

Ceea ce îndreptau ei acum spre Jean Valjean era lanterna patrulei de pe malul drept.

Patrula aceasta tocmai sfârşise de cercetat galeria curbă şi cele trei fundături de sub strada Cadran. În timp ce-şi purtau felinarul prin ungherele lor, Jean Valjean dăduse în drumul lui peste intrarea galeriei, văzuse că e mai strâmtă decât coridorul principal şi nu intrase în ea. Trecuse mai departe. Oamenilor poliției li se păru, ieşind din galeria Cadran, că aud un zgomot de paşi înspre canalul de centură. Erau în adevăr paşii lui Jean Valjean. Sergentul şef al rondului îşi ridicase lanterna şi toți îşi îndreptaseră privirile spre

locul de unde, din negură, venise zgomotul.

Pentru Jean Valjean fu o clipă care nu se putea descrie.

Din fericire, pe când el vedea bine lanterna, lanterna îl vedea prost pe el. Ea era lumina şi el era umbra. Era foarte departe şi topit în întunericul ce stăpânea locul.

Se lipi de perete şi se opri.

De altfel, nu-şi da seama de ceea ce se mişca acolo, în spatele lui. Lipsa de somn, de hrană, emoțiile îl făceau să aibă vedenii. Vedea o văpaie şi în jurul ei nişte stafii. Ce era? Nu înțelegea.

Jean Valjean oprindu-se, zgomotul încetase.

Oamenii poliției ascultau şi nu auzeau nimic, priveau şi nu vedeau nimic. Se sfătuiră.

Pe vremea aceea, în acest punct al canalului Montmartre era un fel de răspântie aşa-zisă „de serviciu", care a fost desființată de atunci, din pricina micului lac interior pe care îl făcea acolo puhoiul apelor de ploaie care năvăleau în timpul furtunilor mari. Oamenii care făceau rondul se adunară în această răspântie.

Jean Valjean văzu cum stafiile se adună roată. Capetele acelea de zăvozi se apropiară şi începură a vorbi pe şoptite.

Încheierea la care ajunse acest sfat, ținut de câinii de pază, fu că se înşelaseră, că nu se auzise niciun zgomot, că nu era nimeni, că zadarnic ar fi pornit pe canalul de centură, că ar fi numai pierdere de timp, dar că trebuiau să se grăbească să meargă spre Saint-Mery, că dacă era ceva de făcut, de descoperit vreun bousingot[2], în cartierul acela trebuia căutat.

Din când în când, partidele îşi înnoiesc vorbele de ocară învechite. În 1832 cuvântul „bousingot" făcea trecerea de la cuvântul „iacobin", care se învechise, şi cuvântul „demagog", pe vremea aceea aproape neîntrebuințat şi care a slujit minunat de atunci încoace.

Sergentul dădu ordin să se pornească la stânga spre povârnişul Senei. Dacă le-ar fi venit în minte să se împartă în două patrule şi să meargă în amândouă părțile, Jean Valjean ar fi fost prins. Atârnase de acest fir. Pesemne că instrucțiunile prefecturii, prevăzând cazul unei lupte cu un număr mare de răsculați, interzicea risipirea oamenilor din pluton. Plutonul porni din nou, lăsând pe Jean Valjean în urma lui. Din toată această mişcare, Jean Valjean nu prinse decât eclipsa lanternei, care se întoarse dintr-odată. Înainte de a pleca, pentru ca poliția să aibă conştiința împăcată, sergentul îşi descărcă

[2] Tânăr romantic (după numele pălăriei ce se purta la acea epocă).

puşca spre partea pe care o părăseau, către Jean Valjean. Detunătura se rostogoli în criptă, din ecou în ecou, ca o bolboroseală a acestui intestin uriaş. O bucată de tencuială care căzu în apă, făcând-o să unduiască la câțiva paşi de Jean Valjean îi dădu de ştire că glonțul nimerise bolta deasupra capului său.

Paşi măsurați şi rari răsunară câtva timp pe pavajul canalului, din ce în ce mai stins, pe măsură ce se depărtau; grupul de umbre negre se afundă în beznă, o lumină se clătină şi pluti, înroşind slab creştetul bolții, descrescu şi apoi pieri. Liniştea adâncă se lăsă din nou, întunericul fu iarăşi de nepătruns, vederea şi auzul nu mai desluşeau nimic în beznă, şi Jean Valjean, neîndrăznind încă să se mişte rămase mult timp lipit de perete cu auzul ațintit, cu ochii mari deschişi, privind cum piere patrula de stafii.

III – Omul „Filat”

Trebuie să recunoaştem poliției de atunci această însuşire că, şi în cele mai grele împrejurări ale vieții publice, îşi împlinea, fără să se clintească, datoria de supraveghere a căilor publice. O răscoală nu era pentru ea un pretext de a lăsa frâu liber răufăcătorilor şi de a nu mai avea grija societății, sub cuvânt că guvernul se afla în primejdie. Slujba de toate zilele se făcea, ca de obicei, printre celelalte însărcinări neprevăzute, fără a fi stingherită de ele. În timpul unui eveniment politic, ale cărui urmări nu se puteau prevedea, sub amenințarea unei revoluții, un agent, fără a se lăsa sustras de răscoală şi de baricadă, „fila” un hoț.

Tocmai un lucru de acest fel se petrecea în după-amiaza zilei de 6 iunie, la marginea Senei, pe povârnişul malului drept, ceva mai departe de podul Invalizilor.

Astăzi nu mai există acolo niciun povârniş. Înfățişarea locurilor s-a schimbat.

Pe povârnişul acesta, doi oameni, la o anumită distanță unul de altul, păreau că se pândesc, fiecare ferindu-se de celălalt. Cel care mergea înainte încerca să se depărteze, cel care venea în urmă încerca să se apropie.

Era ca o partidă de şah ce se juca de departe şi în tăcere. Niciunul, nici altul nu păreau că se grăbesc, amândoi mergeau încet, ca şi când fiecare s-ar fi temut să nu mărească, prin prea mare grabă, pasul partenerului său.

S-ar fi spus că e o poftă care urmăreşte, o pradă, fără să pară că o

face anume. Prada era vicleană şi se apăra.

Distanța dintre dihorul urmărit şi copoiul care-l urmărea rămânea mereu aceeaşi. Cel care încerca să scape era slăbănog şi avea o față gălbejită; cel care încerca să-l prindă era un vlăjgan înalt, cu o înfățişare aspră, şi o întâlnire cu el trebuie să fi fost de temut.

Cel dintâi, simțindu-se mai slab, se ferea de cel de-al doilea, dar se ferea cu furie; cine l-ar fi putut privi ar fi văzut în ochii lui vrăjmăşia întunecată a fugii şi toată amenințarea care e cuprinsă în teamă.

Malul era pustiu; nici urmă de trecător; nici măcar vreun luntraş sau hamal în şlepurile legate la mal ici şi colo.

Aceşti doi oameni nu puteau fi văzuți bine decât de pe cheiul din față, şi, pentru cine i-ar fi privit de la această depărtare, omul care mergea înainte ar fi avut înfățişarea unei ființe zbârcite, zdrențăroase, prefăcute şi neliniştite, tremurând într-o bluză de lucrător ruptă, iar celălalt, al unei făpturi impunătoare şi oficiale, purtând redingota stăpânirii, încheiată până în gât.

Cititorul ar recunoaşte, poate, pe aceşti doi oameni dacă i-ar vedea mai îndeaproape.

Care era ținta celui din urmă?

Pesemne să izbutească a-l îmbrăca pe cel dintâi în haine mai călduroase.

Când un om care poartă hainele statului urmăreşte pe unul în zdrențe, vrea să facă şi din el un om îmbrăcat în hainele statului. Deosebirea stă numai în culoare. E lucru de cinste să fii îmbrăcat în albastru; să fii îmbrăcat în roşu e neplăcut…

Există o purpură a săracului.

Se vede că cel dintâi dorea să scape de o neplăcere şi de o purpură de acest fel.

Dacă celălalt îl lăsa să meargă înaintea lui şi nu punea încă mâna pe el, o făcea, după cât se pare, cu nădejdea de a-l vedea ajungând la vreo întâlnire cu tâlc şi la vreo gaşcă întreagă bună de înhățat. Această lucrare gingaşă se numeşte „filare”.

Ceea ce ne întăreşte bănuiala este faptul că omul cu haina încheiată până la gât, zărind de pe povârniş o birjă goală ce trecea pe chei, făcu semn birjarului: birjarul înțelese; îşi dădu seama, fără doar şi poate, cu cine are de-a face, întoarse şi se luă la pas, de pe înălțimea cheiului, după cei doi oameni. Acest lucru nu fu văzut de insul suspect şi zdrențăros, care mergea înainte.

Birja huruia de-a lungul şirului de copaci de pe Champs-Élysées. Se vedea trecând, pe deasupra parapetului, bustul birjarului, cu

biciul în mână.

Una din instrucțiunile secrete, date de poliție agenților săi, cuprinde acest articol: „A se avea totdeauna la îndemână o trăsură de piață, pentru orice împrejurare”.

Manevrând, fiecare de partea lui, cu o strategie desăvârşită, cei doi oameni se apropiau de o pantă ce cobora de pe chei până la apă şi care îngăduia birjarilor care veneau dinspre Passy să-şi adape caii la râu. Pentru simetrie, panta aceasta a fost desființată, şi de atunci încoace caii crapă de sete, dar ochiul se desfată. Oricine s-ar fi aşteptat ca omul cu bluză de lucrător să se urce pe rampa aceasta, pentru a încerca să scape de Champs-Élysées, loc împodobit cu copaci, dar în schimb foarte cercetat de agenții poliției, şi unde celălalt ar fi avut cu uşurință ajutor.

Acest punct al cheiului e foarte aproape de casa adusă de la Moret la Paris în 1824 de către colonelul Brack, aşa-numită casa lui Francisc I[3]. Un corp de gardă se afla şi el aproape de tot.

Spre marea uimire a celui ce pândea, omul urmărit nu o luă pe rampa adăpătoarei. El înaintă mai departe pe povârniş, de-a lungul cheiului.

Poziția sa devenea vădit primejdioasă.

Dacă nu cumva voia să se arunce în Sena, ce avea să facă?

De-acum înainte nu mai avea niciun mijloc de a se urca pe chei, nicio altă rampă şi nici vreo scară; şi se aflau aproape de tot de locul unde Sena coteşte spre podul Iéna, şi unde povârnişul, din ce în ce mai îngust, se sfârşeşte într-o limbă subțire, pierzându-se sub apă. Acolo se va pomeni prins între parapet la dreapta, râu la stânga şi în față, iar înapoia sa, la un pas, autoritatea.

E adevărat că acest capăt al povârnişului era ascuns de o movilă înaltă de şase, şapte picioare, provenind din vreo dărâmare oarecare. Spera cumva omul acesta să se pituleze cu folos după grămada de moloz pe care n-avea decât s-o ocolească? Ar fi fost o încercare copilărească. Sigur că nici nu se gândea la asta. Naivitatea hoților nu merge până acolo.

Grămada de dărâmături forma la marginea apei un fel de înălțime, care se prelungea cu o limbă de pământ până la parapetul

---

[3] Moret, orăşel la sud de Fontainebleau. Localitatea poseda în secolul trecut multe case din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, foarte admirate în perioada romantică împreună cu tot ce era medieval. Se răspândise chiar moda pe atunci ca acele case să fie cumpărate, dărâmate şi reconstruite întocmai la Paris.

cheiului.

Omul urmărit ajunse la această colină mică şi trecu după ea, aşa că celălalt nu-l mai văzu.

Urmăritorul, pentru că nu vedea, nu era nici el văzut; se folosi de acest lucru pentru a lăsa deoparte orice prefăcătorie şi începu să meargă foarte repede. În câteva clipe ajunse la grămada de dărâmături şi o ocoli. Se opri uimit. Omul pe care îl vâna nu mai era acolo.

Omul cu bluză dispăruse fără urmă.

Dincolo de mormanul de moloz, povârnişul malului nu mai avea decât o lungime de vreo treizeci de paşi, apoi se scufunda în apa care lovea în zidul cheiului.

Fugarul n-ar fi putut nici să se arunce în Sena, nici să sară peste parapet, fără a fi văzut de cel care îl urmărea. Ce se făcuse cu el?

Omul cu redingota încheiată sub bărbie merse până la capătul povârnişului şi rămase acolo o clipă pe gânduri, cu pumnii strânşi, cu ochi iscoditori. Deodată se lovi peste frunte. Văzuse, în locul unde se sfârşea pământul şi începea apa, un grilaj de fier lat şi scund, boltit, cu o broască zdravănă şi trei balamale trainice. Acest grilaj, un fel de poartă străpunsă în partea de jos a cheiului, se deschidea atât în apă, cât şi pe povârniş. Un pârâiaş negricios se vărsa în Sena. Dincolo de drugii grei şi ruginiți ai grilajului se zărea un fel de coridor boltit şi întunecos.

Omul încrucişă brațele şi privi grilajul cu mustrare. Privirea aceasta nefiind de ajuns, încercă să-l împingă; îl zgudui dar el rămase neclintit. Pesemne că fusese deschis de curând, cu toate că nu se auzise niciun zgomot, lucru ciudat la un grilaj atât de ruginit. Dar era sigur că fusese închis la loc. Însemna deci că cel dinaintea căruia se deschisese această poartă avea nu un cârlig, ci o cheie.

Acest lucru limpede ca ziua, lumină dintr-odată mintea omului care se ostenea să clatine grilajul şi îi smulse o exclamație indignată:

— Asta e culmea! O cheie de-a stăpânirii! Apoi, liniştindu-se îndată, cuprinse o lume întreagă de gânduri lăuntrice într-o năvală de monosilabe accentuate aproape în batjocură: Ei! ei! ei! ei!

După aceea, nădăjduind ceva, fie să vadă pe omul dispărut ieşind, fie să vadă pe alții intrând, se puse la pândă în dosul grămezii de moloz, cu furia răbdătoare a copoiului.

La rândul ei, birja care îşi potrivea pasul după mersul lui, se opri şi ea sus, lângă parapet. Birjarul, prevăzând o oprire lungă, vârî botul cailor în sacul cu ovăz umed la fund, atât de cunoscut

parizienilor, cărora – fie spus în treacăt – stăpânirea li-l pune şi lor uneori. Puținii trecători de pe podul Iéna întorceau capul înainte de a se depărta pentru a privi o clipă aceste două amănunte neclintite ale priveliştii: omul pe povârnişul malului, birja pe chei.

IV – Şi el îşi poartă crucea

Jean Valjean pornise din nou şi nu se mai oprise.

Drumul era din ce în ce mai greu. Nivelul bolților nu e peste tot la fel; înălțimea lor medie e de circa cinci picioare şi şase degete[4] şi a fost socotită după înălțimea unui om. Jean Valjean era nevoit să se aplece pentru a nu-l izbi pe Marius de boltă; la fiecare clipă trebuia să se îndoaie, apoi să se ridice, să pipăie mereu peretele. Pietrele jilave şi pavajul lipicios erau proaste puncte de sprijin, fie pentru mână fie pentru picior. Se poticnea în gunoiul groaznic al oraşului. Lumina întreruptă a deschizăturilor nu se arăta decât foarte rar şi era atât de slabă, încât strălucirea puternică a soarelui părea abia o rază de lună. Încolo, totul era ceață, duhoare, întunecime de nestrăbătut, noapte.

Lui Jean Valjean îi era foame şi sete; mai cu seamă sete; şi acolo era, ca la mare, un loc plin de apă din care nu poți bea. Puterea sa, care era, după cum ştim, uimitoare şi foarte puțin scăzută cu vârsta, datorită vieții sale curate şi cumpătate, începea totuşi să slăbească. Oboseala îl ajungea, şi puterea în descreştere făcea să crească greutatea poverii. Marius, mort poate, atârna cum atârnă trupurile neînsuflețite. Jean Valjean îl sprijinea în aşa fel, încât pieptul să-i fie slobod şi respirația să se poată face cât mai bine cu putință. Simțea şobolanii care îi alunecau repede printre picioare. Unul dintre ei se sperie atât de tare, încât îl muşcă. Prin capacele gurilor de canal îi venea din când în când câte o boare de aer proaspăt, care îl înviora.

Era, poate, ora trei după-amiază când ajunse la canalul de centură.

În primul rând fu mirat de lărgimea aceasta neaşteptată. Se găsi deodată într-o galerie căreia nu-i mai putea atinge cei doi pereți dacă întindea amândouă brațele, şi sub o boltă pe care capul său nu o mai ajungea. Marele Canal are într-adevăr o lărgime de opt picioare şi o înălțime de şapte.

[4] *Pied* (picior), măsură veche de 0,3248 m. Împărțită în 12 *pouces* (degete).

În punctul unde canalul Montmartre ajunge la Marele Canal, alte două galerii subterane, cea a străzii Provence şi a Abatorului, vin şi ele să facă o răspântie. Între aceste patru drumuri o minte mai puţin ageră ar fi stat la îndoială. Jean Valjean apucă pe cel mai larg, adică pe canalul de centură. Dar aici se punea iar întrebarea: să coboare sau să urce? El se gândi că situaţia nu mai suferă întârziere şi că trebuie, cu orice risc, să ajungă acuma la Sena. Cu alte cuvinte, să coboare. O luă spre stânga şi bine făcu. Căci ar fi o greşeală să se creadă că, aşa cum îi arată numele, canalul de centură e într-adevăr centura subterană a Parisului de pe malul drept, şi că are două ieşiri, una spre Bercy, cealaltă spre Passy. Marele Canal, care, trebuie să ne amintim, nu e decât vechiul pârâu Ménilmontant, ajunge, dacă o iei în susul lui, la o fundătură, adică la vechiul punct de plecare, care a fost izvorul lui, de la poalele colinei Ménilmontant. El nu are nicio legătură directă cu ramificaţia care adună apele Parisului, începând cu cartierul Popincourt, şi care se varsă în Sena prin canalul Amelot, mai sus de vechea insulă Louviers. Această ramificaţie, care întregeşte canalul colector, e despărţită de el, chiar sub strada Ménilmontant, printr-o construcţie ce hotărniceşte locul de despărţire a apelor, în sus sau în jos. Dacă Jean Valjean ar fi luat-o pe galerie în sus, ar fi ajuns, după mii de sforţări, sfârşit de oboseală, aproape mort în întuneric, la un zid. Ar fi fost pierdut.

La nevoie, întorcându-se puţin înapoi şi intrând în coridorul Filles-du-Calvaire, cu condiţia să nu fi şovăit la laba de gâscă subterană a răspântiei Boucherat, luând-o pe coridorul Saint-Louis, apoi la stânga pe canalul Saint-Gilles, pe urmă cotind la dreapta şi lăsând în urmă galeria Saint-Sébastien, ar fi putut ajunge la canalul Amelot, şi de acolo, dacă nu s-ar fi rătăcit într-un fel de F de sub Bastilia, ar fi ajuns la ieşirea pe Sena, lângă Arsenal. Pentru asta ar fi trebuit să cunoască în amănunt, în toate ramificaţiile şi în toate deschiderile lui, buretele uriaş al canalului. Dar, trebuie să stăruim asupra acestui lucru, el nu ştia nimic despre înspăimântătoarea reţea de drumuri pe care o străbătea şi, dacă l-ar fi întrebat cineva unde se afla, ar fi răspuns: în întuneric.

Instinctul îi sluji bine. Într-adevăr, singura scăpare cu putinţă era să coboare.

Lasă la dreapta cele două coridoare care se despart în formă de gheară sub strada Laffitte şi strada Saint-Georges şi coridorul lung şi bifurcat al şoselei d'Antin.

După ce trecu de un afluent, care era pesemne ramificaţia

Madeleinei, se opri. Era foarte obosit. Pe o ferestruică destul de largă, probabil gura de canal din strada Anjou, venea o lumină aproape vie. Jean Valjean, cu mişcările blajine ale unui frate pentru fratele său rănit, îl aşeză pe Marius pe marginea canalului. Chipul însângerat ai lui Marius părea, în lumina albă a ferestruicii, ca în fundul unui mormânt. Avea ochii închişi, şuvițele de păr lipite de tâmple ca nişte pensule uscate în vopsea roşie, mâinile atârnând fără viață, brațele şi picioarele reci, sânge închegat la colțul buzelor. Un cheag de sânge se strânsese în nodul cravatei; cămaşa intra în răni, postavul hainei zgâria tăieturile largi făcute în carne vie.

Jean Valjean, dându-i la o parte, cu vârful degetelor, haina, îi puse mâna pe piept; inima bătea încă. Îşi sfâşie cămaşa, legă rănile cât putu mai bine şi opri sângele care curgea; apoi, aplecându-se în acest semiîntuneric asupra lui Marius, care zăcea tot fără cunoştință şi aproape fără suflare, îl privi cu o ură nespusă.

Dând la o parte hainele lui Marius, găsise în buzunare două lucruri: pâine uitată din ajun şi carnetul lui Marius. Mâncă pâinea şi deschise carnetul. Pe prima pagină găsi cele patru rânduri scrise de Marius. Ne amintim:

„Mă numesc Marius Pontmercy.
Duceți-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand,
strada Filles-du-Calvaire nr. 6,
cartierul Marais.”

Jean Valjean citi, la lumina ferestruicii, aceste patru rânduri şi rămase o clipă dus pe gânduri, repetând încet: „Strada Filles-du-Calvaire, numărul 6, domnul Gillenormand. Puse carnetul la loc, în buzunarul lui Marius. Mâncase, puterea îi revenise; îl luă iar pe Marius în cârcă, îi sprijini cu grijă capul pe umărul său drept şi porni să coboare canalul.

Marele Canal, care urmează povârnişul văii Ménilmontant, are o lungime de aproape două leghe. Pe o bună parte din parcursul său e pavat.

Făclia aceasta cu numele străzilor Parisului, cu ajutorul căreia noi luminăm pentru cititor drumul pe sub pământ al lui Jean Valjean, el nu o avea. Nimic nu-i spunea nici ce parte a oraşului străbătea, nici drumul făcut. Numai slăbirea treptată a petelor de lumină pe care le întâlnea din când în când, îi arăta că soarele se culca şi că lumina se va stinge în curând; din huruitul trăsurilor deasupra capului, care se

auzea din ce în ce mai rar şi apoi încetă aproape cu totul, el înțelese că nu se mai afla sub centrul Parisului şi că se apropia de vreun cartier singuratic, în vecinătatea bulevardelor exterioare sau a cheiurilor de la marginea oraşului. Acolo unde sunt mai puține case şi mai puține străzi, canalul are mai puține guri de lumină. Întunericul se îngroşa în jurul lui Jean Valjean. El înainta însă mereu, pipăind în beznă.

Bezna aceasta se făcu deodată înspăimântătoare.

V – Nisipul, ca şi femeia, e viclean

Simți că intra în apă şi că sub picioare nu mai avea pavaj, ci nămol.

Se întâmplă uneori, pe anumite coaste ale Bretaniei sau ale Scoției, ca un om, un călător sau un pescar, mergând în timpul refluxului pe nisipul mării, departe de țărm, să-şi dea seama deodată că de câteva clipe merge cu oarecare greutate. Plaja parcă ar fi smoală sub picioarele sale; talpa se lipeşte de ea; nu mai e nisip, ci clei. Locul e cu desăvârşire uscat, dar la fiecare pas pe care îl faci, îndată ce ridici piciorul, urma lăsată de el se umple de apă. Ochiul de altfel, nu a observat nicio schimbare; plaja nemărginită e netedă şi liniştită; nisipul are aceeaşi înfățişare peste tot, nimic nu deosebeşte pământul sănătos de cel care nu mai e; norişorul vesel al puricilor de mare sare zgomotos pe picioarele trecătorului. Omul îşi urmează drumul, merge drept înainte, o ia spre uscat, încearcă să se apropie de coastă. Nu e neliniştit. De ce ar fi neliniştit? Numai că simte ceva, ca şi cum greutatea picioarelor i-ar creşte cu fiecare pas pe care îl face. Pe neaşteptate, se scufundă. Se scufundă de două-trei degete. Cu siguranță că nu se află pe drumul bun. Se opreşte pentru a se orienta. Deodată priveşte spre picioare. Picioarele i-au dispărut. Nisipul i le acoperă. Îşi scoate picioarele din nisip, vrea să se întoarcă din drum, porneşte înapoi; se scufundă şi mai adânc. Nisipul îi ajunge la gleznă, se smulge din el, se aruncă spre stânga, nisipul îi vine la pulpe, se aruncă spre dreapta, nisipul îi vine la genunchi. Atunci îşi dă seama cuprins de o spaimă nespusă, că a intrat în nisipul mişcător şi că se află în locul acela groaznic unde nici omul nu poate merge, nici peştele nu poate înota. Îşi azvârle povara, dacă poartă vreuna, aşa cum o corabie în primejdie îşi aruncă, în valuri, încărcătura; e prea târziu, nisipul i-a trecut de genunchi.

Strigă, face semn cu pălăria sau cu batista; nisipul îl soarbe din ce

în ce mai mult; dacă plaja e pustie, dacă uscatul e prea departe, dacă bancul de nisip are faimă prea rea, e osândit să se înece în acest nisip. E condamnat la acea îngropare cumplită, înceată, sigură, neîndurătoare, cu neputinţă de întârziat sau de grăbit, ce ţine ore întregi, ce nu se mai sfârşeşte, ce te prinde în picioare, liber şi sănătos, ce te trage în jos, te trage tot mai mult la fiecare sforţare pe care o încerci, la fiecare strigăt pe care îl scoţi, ce pare că vrea să-ţi pedepsească împotrivirea printr-o îmbrăţişare şi mai strânsă, şi-l face pe bietul om să se întoarcă încet în pământ, dându-i răgaz să privească zarea, copacii, câmpurile verzi, fumurile satelor din câmpie, pânzele corăbiilor de pe mare, păsările care zboară şi cântă, soarele, cerul. Înecul în nisip e mormântul care se preface maree şi în care se ridică din străfundul pământului spre un om în viaţă. Fiecare minut e un cioclu necruţător. Nenorocitul încearcă să se aşeze, să se culce, să se târască; orice mişcare pe care o face îl înmormântează; se ridică, se scufundă; se simte înghiţit, urlă, se roagă, strigă spre cer, îşi frânge mâinile, e desperat. Iată-l în nisip până la pântece; nisipul îi ajunge la piept; nu mai e decât un trunchi. Ridică mâinile, scoate gemete cumplite, zgârie nisipul cu unghiile, vrea să se ţină de această cenuşă, se sprijină în coate pentru a se smulge din învelişul acesta moale, plânge cu hohote; nisipul urcă. Nisipul îi ajunge la umeri, la gât, numai faţa i se mai vede acum. Gura strigă, nisipul i-o umple; tăcere. Ochii încă mai privesc, nisipul îi închide; noapte. Apoi fruntea descreşte, câteva şuviţe flutură pe deasupra nisipului; o mână iese, găurind faţa plajei, se mişcă, se zbate şi se face nevăzută. Groaznică pieire a unui om.

Uneori se împotmoleşte călăreţul cu cal cu tot, alteori se împotmoleşte căruţaşul cu căruţa; totul se scufundă sub nisip. E alt soi de naufragiu decât în apă. Uscatul îl îneacă pe om. Uscatul, pătruns de ocean, se face capcană. Se arată ca o câmpie şi se deschide ca un val. Adâncul are asemenea perfidii.

O astfel de întâmplare funebră, posibilă oricând pe cutare sau cutare plajă, era posibilă de asemenea acum treizeci de ani şi în canalul Parisului.

Înaintea marilor lucrări începute în 1833, reţeaua subterană a Parisului era supusă prăbuşirilor neaşteptate.

Apa se infiltra în anumite straturi de dedesubt mai sfărâmicioase; fie că era de piatră, ca în canalele vechi, fie că era de var hidraulic pe beton, ca fundul în galeriile cele noi, nemaiavând niciun punct de sprijin se lăsa. O cută într-un planşeu de acest fel e o spărtură;

spărtura înseamnă surparea. Fundul se prăbuşea pe o lungime oarecare. Această crăpătură, gura unei prăpăstii de nămol, se numea în limbajul de specialitate *fontis.* Ce este un fontis? E nisipul mişcător al țărmurilor de mare întâlnit deodată sub pământ; e plaja muntelui Saint-Michel într-un canal. Pământul îmbuibat de apă e parcă topit; toate moleculele sale sunt în suspensie într-un mediu moale; nu e nici uscat, nici apă. Adâncimea, uneori, e foarte mare. Nimic mai cumplit decât să dai peste el în drum. Dacă predomină apa, moartea vine repede, apa te înghite dintr-odată; dacă predomină pământul, moartea e lentă, nisipul te înghite pe-ncetul.

Îşi poate cineva închipui o astfel de moarte? Dacă înecul în nisip e groaznic pe o plajă de mare, ce poate fi în cloacă? În locul aerului liber, ziua, pe lumină, în locul zorilor limpezi, al vuietului nemărginit, în locul norilor plutitori din care plouă belşugul, în locul bărcilor zărite în depărtare, în locul nădejdii sub felurite chipuri, al drumeților întâmplători, al ajutorului cu putință până în ultima clipă, în locul tuturor acestora, să fii orb şi surd sub o boltă neagră, înlăuntrul unui mormânt gata făcut, să te aştepte moartea în nămol, sub un capac, înăbuşirea înceată în murdărie, o cutie de piatră în care asfixia îşi deschide gheara în noroi şi te strânge de gât; duhoarea amestecată cu horcăitul; nămolul în locul nisipului, hidrogenul sulfurat în locul uraganului, murdăria în locul oceanului! Şi să strigi, să scrâşneşti din dinți, să te zvârcoleşti, să te zbați, să-ți dai sufletul, având deasupra capului oraşul, care habar n-are de toate astea.

Groaza de a muri astfel e de nedescris. Moartea îşi răscumpără uneori cruzimea printr-un fel de măreție cumplită. Pe rug sau într-un naufragiu poți fi mare; în mijlocul flăcărilor, ca şi în mijlocul valurilor, semeția e cu putință; te înalți pierind în ele. Aici, însă, nimic din toate acestea. Moartea e murdară. E umilitor să-ți dai sufletul. Cele din urmă privelişti ce-ți plutesc înaintea ochilor sunt josnice. Noroiul e sinonim cu ocara. E meschin, urât, ruşinos. Să mori într-un butoi cu vin, ca Clarence[5] fie! Dar în groapa cu lături, ca d'Escoubleau[6], e îngrozitor. E dezgustător să te zbați acolo; în timp

---

[5] Aluzie la un fapt din războiul celor două roze (a doua jumătate a secolului al XV-lea): ducele George de Clarence, fratele regelui, acuzat de trădare față de acesta, fu condamnat la moarte, dar i se acordă alegerea supliciului. Osânditul obținu să fie înecat într-un butoi cu vin.

[6] Autorul însuşi relatează puțin mai departe amănuntele acestui sfârşit tragic.

ce-ți dai sufletul, te bălăceşti. E atât de întuneric, încât ar putea fi iadul, şi atâta noroi, încât ar putea să nu fie decât o mocirlă, iar cel ce trage să moară nu ştie dacă va ajunge strigoi sau broască.

Oriunde în altă parte mormântul e groaznic; aici e respingător.

Adâncimea, lungimea şi grosimea fontisurilor era felurită, după starea mai mult sau mai puțin proastă a subsolului. Uneori un fontis avea o adâncime de trei sau patru picioare, alteori de opt sau zece, şi câteodată era fără fund. Nămolul era aici sleit, dincolo aproape lichid, în fontisul Luniére i-ar fi trebuit unui om o zi ca să piară, pe când mocirla Phélippeaux l-ar fi înghițit în circa cinci minute. Nămolul te ține mai mult sau mai puțin, cum e de vârtos. Un copil scapă acolo unde un om mare piere. Prima lege a salvării e să te dezbari de orice fel de povară. Orice canalagiu care simțea suindu-se pământul sub el, îşi arunca mai întâi sacul cu unelte, sau coşul, sau vasul pentru ciment.

Fontisurile aveau felurite cauze: pământul fărâmicios, vreo prăbuşire la o adâncime pe care nu o putea ajunge omul, ploile repezi de vară, apele ce se scurg neîncetat în timpul iernii, ploile mărunte şi de lungă durată. Câteodată, greutatea caselor dimprejur, clădite pe vreun teren din calcar şi argilă sau numai din nisip, se lăsa pe bolțile galeriilor subterane şi le făcea să se năruie, ori se întâmpla ca pavajul să crape şi să se desfacă sub apăsarea aceasta zdrobitoare. Lăsarea Panthéonului a astupat în acest fel, acum o sută de ani, o parte din pivnițele de pe dealul Sainte-Geneviève. Când un canal se dărâma sub greutatea caselor, stricăciunea se arăta sus, în stradă, printr-un fel de crăpături, ca dinții de ferestrău, în pavaj; spărtura aceasta şerpuia pe toată lungimea bolții crăpate şi atunci, cum răul era la vedere el putea fi numaidecât lecuit. Dar se întâmplă altădată ca stricăciunea dinăuntru să nu se arate prin nicio rană în afară. Şi atunci, vai de canalagii! Intrând fără grijă în canalul surpat, puteau pieri acolo. Condicile vechi vorbesc de câțiva săpători de canale îngropați în astfel de fontisuri. Ele dau mai multe nume; între altele, cel al canalagiului care s-a scufundat într-o surpătură sub gura din strada Caréme-Prenant, un anume Blaise Poutrain; Blaise Poutrain era fratele lui Nicolas Poutrain, care a fost cel din urmă gropar al cimitirului zis Cripta Nevinovaților, din 1765, dată la care pieri acest cimitir.

A mai fost şi tânărul şi chipeşul viconte d'Escoubleau, despre care am vorbit, unul dintre eroii asediului oraşului Lérida, unde asaltul s-a dat în ciorapi de mătase, cu muzica în frunte. D'Escoubleau,

surprins într-o noapte la verişoara sa, ducesa de Sourdis, se înecă într-o surpătură a canalului Beautreillis, unde se ascunsese ca să scape de duce. Când i se povesti moartea aceasta, doamna de Sourdis ceru să i se dea flaconul ei de săruri şi, tot trăgând pe nas, uită să mai plângă. În astfel de împrejurări nu poate fi iubire care să dăinuiască; cloaca o stinge. Hero refuză sa spele cadavrul lui Leandru. Thisbé îşi astupă nasul şi zice: „Puah"! în fața lui Pyram[7].

VI – Fontisul

Jean Valjean se afla în fața unui fontis.

Surpări de acest fel se întâmplau adesea pe atunci în straturile de pământ de sub Champs-Élysées, straturi care din pricina fluidității prea mari îngreunau mersul lucrărilor hidraulice şi primejduiau construcțiile subterane. Această fluiditate întrece chiar lipsa de consistență a nisipurilor de sub cartierul Saint-Georges, care n-a putut fi învinsă decât prin temelii de beton, şi pe cea a straturilor argiloase, infectate de tot felul de emanații, din cartierul Martyrs, atât de moi, încât trecerea pe sub galeria Martyrs nu s-a putut face decât cu ajutorul unui tub de fontă. În 1836, când vechiul canal de piatră, în care-l vedem intrând acum pe Jean Valjean, a fost dărâmat pentru a fi reclădit, nisipul mişcător, din care e alcătuit stratul de sub Champs-Élysées până la Sena a împiedicat atât de mult lucrarea, încât ea a ținut aproape şase luni, stârnind indignarea locuitorilor şi mai cu seamă a locuitorilor cu palate şi caleşti. Lucrările au fost mai mult decât grele, au fost primejdioase. E adevărat că ploile au ținut şi ele patru luni şi jumătate şi Sena a crescut de trei ori în acest timp.

Fontisul întâlnit de Jean Valjean fusese pricinuit de ploaia repede din ajun. O scufundare a fundului slab sprijinit de nisipul de sub el, făcuse ca apa de ploaie să pătrundă în canal. Infiltrația odată făcută urmase surparea. Pavajul desfundat intrase în nămol. Pe ce distanță? Cine ar fi putut spune? Bezna era acolo mai adâncă decât oriunde în altă parte. Era o gaură de noroi într-o peşteră de întuneric.

Jean Valjean simți că pavajul îi fuge de sub picioare. Intră în nămol. Deasupra era apă; pe fund noroi. Trebuia să treacă. Să se întoarcă din drum era cu neputință. Marius era pe moarte şi Jean

---

[7] *Hero* şi *Leandru*, *Thisbé* şi *Pyram* – perechi de îndrăgostiți din literatura greacă şi latină.

Valjean sleit de puteri. De altfel, unde să se ducă? Jean Valjean înaintă. La primii paşi surpătura nici nu păru prea adâncă. Dar, cu cât înainta, cu atât picioarele i se scufundau. Curând, noroiul îi ajunse până la pulpe şi apa îi trecu de genunchi. Mergea ridicându-l cu amândouă brațele pe Marius, cât putea mai sus deasupra apei. Acum noroiul îi venea până la genunchi şi apa până la brâu. Nu mai putea da înapoi. Se scufunda din ce în ce mai mult. Nămolul, destul de vârtos pentru greutatea unui om, nu putea, fără îndoială, să țină doi. Şi Marius şi Jean Valjean ar fi putut scăpa, fiecare în parte. Jean Valjean înainta mereu, sprijinind muribundul care era poate un cadavru.

Apa îi ajunsese până la subsuori; simțea că se duce la fund, abia se mai putea mişca în adâncimea mlaştinii în care se afla. Grosimea noroiului care îl ținea era în acelaşi timp şi o piedică. Sprijinindu-l mereu pe Marius, cu o sforțare nemaipomenită, înainta; dar se scufunda. Îi rămăsese numai capul afară din apă şi brațele care-l ridicau pe Marius. În picturile vechi, care zugrăvesc potopul, se vede o mamă ridicându-şi astfel pruncul.

Se scufundă mai adânc, dădu capul pe spate ca să se ferească de apă şi să poată răsufla; cine l-ar fi putut vedea în bezna aceea ar fi crezut că vede o mască plutind în întuneric; nedesluşit, zărea deasupra lui atârnând fața vânătă a lui Marius; făcu o sforțare deznădăjduită, îşi aruncă piciorul înainte; piciorul se izbi de ceva tare. Un punct de sprijin. Era şi vremea.

Se ridică, se suci şi se prinse cu un fel de furie de acest punct de sprijin. I se părea că e prima treaptă a unei scări ce urcă din nou spre viață.

Punctul acesta de sprijin întâlnit în noroi, în clipa din urmă, era începutul celeilalte pante a pavajului, pantă care se lăsase fără să se năruie şi care, sub apă, se îndoise ca o scândură dintr-o singură bucată. Pavajele bine construite fac o boltă şi sunt uneori foarte trainice. Această parte a pavajului, acoperită de apă, dar tare, era o adevărată rampă şi, odată ajuns pe rampa aceasta, erai scăpat. Jean Valjean se urcă pe acest povârniş şi ajunse de cealaltă parte a surpăturii.

Ieşind din apă, se izbi de o piatră şi căzu în genunchi. Găsi că era drept şi rămase astfel câteva clipe, cu sufletul şi cu gândul la Dumnezeu.

Se ridică tremurând, înghețat, respingător, încovoiat sub greutatea muribundului pe care îl târa, cu noroiul şiroind pe el, cu sufletul

plin de o lumină ciudată.

VII – Uneori te împotmoleşti chiar la mal

Porni iar la drum.

De altfel, dacă nu-şi lăsase viața în fontis, părea că-şi lăsase acolo puterea. Sforțarea aceasta din urmă îl sleise. Era atât de obosit, încât la fiecare trei paşi era silit să se oprească, să răsufle, sprijinindu-se de perete. O dată trebui să se aşeze pe jos ca să schimbe poziția lui Marius şi crezu că acolo va rămâne. Dar dacă puterea îi era sleită, energia îi era încă întreagă. Se ridică iarăşi.

Merse cu deznădejde, aproape repede; făcu astfel vreo sută de paşi fără să ridice capul, aproape fără să răsufle, şi deodată se lovi de perete. Ajunsese la un cot al canalului şi, rezemându-se în el cu capul plecat, dăduse de zid. Ridică ochii şi la capătul subteranei, în fund, în fața lui, departe, foarte departe, zări o lumină. De astă dată nu mai era lumina înspăimântătoare, era lumina cea bună şi albă. Era lumina de zi.

Jean Valjean vedea ieşirea.

Un suflet blestemat, care din mijlocul flăcărilor ar zări deodată poarta de ieşire a iadului, ar simți ceea ce simțea Jean Valjean. Ar zbura din răsputeri cu cioturile aripilor arse spre poarta de lumină. Jean Valjean nu mai simți oboseală, nu mai simți greutatea lui Marius, îşi regăsi pulpele de oțel; mai mult alerga decât mergea. Cu cât se apropia, ieşirea se vedea din ce în ce mai bine. Era o arcadă boltită, mai joasă decât bolta canalului care se lăsa pe nesimțite şi mai puțin lată decât galeria care îşi apropia şi ea pereții odată cu bolta care cobora. Tunelul se sfârşea în formă de pâlnie; îngustare greşită, asemănătoare porților de temniță, potrivite cu o închisoare nu cu un canal, şi care a fost îndreptată de atunci încoace.

Jean Valjean ajunse la ieşire.

Acolo se opri.

Era ieşirea, dar nu se putea ieşi.

Arcada era închisă cu un grilaj puternic şi grilajul, care după înfățişare se mişca rar în Țâțânile lui ruginite, era prins în pervazul de piatră cu o broască zdravănă, roşie de rugină, care părea o cărămidă uriaşă. Se vedea gaura cheii şi zăvorul puternic vârât adânc în scoaba lui de fier. Cheia se vedea că e întoarsă de două ori. Era una din acele broaşte de cetate, de care era plin Parisul de altădată.

Dincolo de grilaj, aer, lumină, râul, poteca de pe mal foarte îngustă, dar de ajuns de lată ca să poți pleca. Mai departe cheiurile, Parisul, abisul acesta unde te poți ascunde atât de uşor, zarea largă, libertatea. La dreapta, în josul apei, se vedea podul Iéna, la stânga, în susul ei, podul Invalizilor; locul ar fi fost prielnic să aştepți acolo noaptea şi apoi să evadezi. Era unul din locurile cele mai pustii ale Parisului: malul din fața lui Gros-Caillou. Muştele intrau şi ieşeau printre drugii grilajului.

Putea fi ora opt şi jumătate seara. Se întuneca.

Jean Valjean îl întinse pe Marius de-a lungul peretelui de partea uscată a pavajului, apoi se duse la grilaj şi-şi încleştă pumnii de drugii de fier. Îi zgudui din răsputeri, dar fără să-l clintească. Grilajul nu se mişcă. Jean Valjean încercă drugii unul după altul, nădăjduind să poată smulge vreunul mai şubred şi să-şi facă din el o pârghie ca să ridice poarta sau să fărâme broasca. Niciun drug nu se clinti. Nici dinții unui tigru nu sunt mai trainici în alveolele lor. Fără pârghie nu putea face nimic, piedica era de neînvins. Niciun mijloc de a deschide poarta.

Trebuia, aşadar, să-şi aştepte aci sfârşitul? Ce era de făcut? Ce avea să se întâmple? Nu mai avea putere să se întoarcă, să înceapă din nou drumul înspăimântător pe care îl făcuse. De altfel, cum ar fi străbătut iarăşi mocirla de unde abia scăpase ca prin minune? Şi după mocirlă, nu era oare rondul poliției de care cu siguranță nu putea scăpa de două ori? Şi apoi, unde să se ducă? Încotro s-o ia? Urmând panta, nu-şi putea atinge ținta. Chiar dacă ar ajunge la altă ieşire, ar găsi-o închisă cu vreun capac, sau cu vreun grilaj. De bună seamă, toate ieşirile erau încuiate în felul acesta. Întâmplarea făcuse să fie descuiat grilajul prin care intrase, dar toate celelalte guri ale canalului erau, fără îndoială, închise. Nu izbutise decât să evadeze într-o temniță.

Se sfârşise. Tot ce făcuse Jean Valjean era zadarnic. Toată lupta lui istovitoare se încheia printr-o înfrângere. Dumnezeu nu voia să-l mântuie.

Erau prinşi, şi unul şi altul, în întuneric şi nemărginita pânză a morții, şi Jean Valjean simțea cum aleargă păianjenul înspăimântător pe firele negre ce tremurau în beznă.

Se întoarse cu spatele la grilaj şi căzu pe pavaj, lângă Marius, care era tot în nesimțire; cu capul între genunchi, părea mai curând prăbuşit la pământ decât aşezat.

Nicio ieşire. Era picătura cea din urmă a suferinței lui.

La cine se gândea în clipa aceasta de adâncă deznădejde? Nici la el însuşi, nici la Marius. Se gândea la Cosette.

VIII – O bucată de haină sfâşiată

În nenorocirea aceasta, o mână i se puse pe umăr şi un glas îi spusese în şoaptă:

— Pe din două!

Era cineva în noaptea aceasta? Nimic nu seamănă mai mult cu visul decât deznădejdea. Jean Valjean crezu că visează. Nu auzise niciun zgomot de paşi. Era cu putinţă? Ridică ochii.

În faţa lui se afla un bărbat.

Acest bărbat purta o bluză de lucrător; avea picioarele goale; în mâna stângă îşi ţinea pantofii; se vedea că îi scosese ca să poată ajunge la Jean Valjean fără a fi auzit.

Jean Valjean nu avu nicio clipă de îndoială. Oricât de neaşteptată ar fi fost întâmplarea, omul acesta îi era cunoscut. Era Thénardier. Deşi sărise din somn, ca să spunem aşa, Jean Valjean, obişnuit cu spaima, deprins cu loviturile neaşteptate la care trebuie să răspunzi repede, nu-şi pierdu cumpătul. De altfel, starea în care se afla nu se mai putea înrăutăţi; o anumită treaptă a deznădejdii nu mai poate fi depăşită şi nici măcar Thénardier nu putea face mai neagră noaptea aceasta.

Urmă o clipă de aşteptare.

Thénardier, ridicându-şi mâna dreaptă la înălţimea frunţii, îşi făcu din ea streaşină ochilor, apoi clipi încruntând din sprâncene, clipi mărunt, strânse din buze, ca un om care îşi încordează toată atenţia ca să recunoască pe altul. Nu izbuti deloc. Jean Valjean, după cum am spus, se afla cu spatele la lumină şi era, de altfel, atât de schimbat, atât de plin de noroi şi de sânge, încât şi în plină zi ar fi fost de nerecunoscut. Dimpotrivă, Thénardier, cu faţa spre lumina ce venea prin grilaj, lumină de pivniţă e adevărat, dar, oricât de slabă, destul de limpede, sări îndată cum spune o metaforă banală dar puternică, în ochii lui Jean Valjean. Această inegalitate de poziţii era de ajuns pentru a-i asigura oarecum întâietatea lui Jean Valjean în lupta ascunsă ce avea să se încingă între cei doi oameni şi între cele două situaţii. Ciocnirea avea loc între Jean Valjean cu masca pe faţă şi Thénardier cu faţa descoperită. Jean Valjean înţelese numaidecât că Thénardier nu-l recunoscuse. Se uitară o clipă lung unul la altul, măsurându-se în umbră. Thénardier rupse cel dintâi tăcerea:

— Cum ai să faci ca să ieşi?

Jean Valjean nu răspunse.

Thénardier urmă:

— Broasca asta nu se poate forța. Şi trebuie totuşi să pleci de aici.

— Adevărat, zise Jean Valjean.

— Atunci, pe din două.

— Ce vrei să spui?

— Tu l-ai ucis; treaba ta. Eu am cheia. Thénardier arătă cu degetul spre Marius. Apoi urmă: Nu te cunosc, dar vreau să te ajut. Trebuie să fii de-ai noştri.

Jean Valjean începu să înțeleagă. Thénardier îl lua drept un ucigaş.

Thénardier urmă:

— Ascultă, prietene. Nu l-ai omorât tu p-ăsta fără să-l scotoceşti prin buzunare. Dă-mi partea mea. Eu îți deschid poarta. Şi scoțând pe jumătate o cheie mare de sub bluza ferfeniță, adăugă: Vrei să vezi cum e făcută cheia raiului[8]? Uite!

Jean Valjean „rămase ca prostul" – cuvântul e al bătrânului Corneille – până într-atât nu-i venea să-şi creadă ochilor. Era providența sub o înfățişare dezgustătoare, îngerul păzitor ieşind din pământ cu chipul lui Thénardier.

Thénardier îşi vârî mâna într-un buzunar mare ascuns sub bluză, scoase din el o frânghie şi o întinse lui Jean Valjean.

— Ține, zise el, îți dau şi frânghie pe deasupra.

— Ce să fac cu frânghia?

— Îți trebuie şi un bolovan dar ai să-l găseşti afară. E colo un morman întreg de moloz.

— Ce să fac cu bolovanul?

— Dobitocule, ai să-ți arunci doar parizianul[9] în râu. Pentru asta îți trebuie o piatră şi o frânghie, altfel iese deasupra.

Jean Valjean luă frânghia. Nu e om care să nu fi primit în viață ceva, aşa, fără să se gândească.

Thénardier pocni din degete, cum faci când îți vine deodată în minte ceva neaşteptat:

— Ascultă, prietene, cum ai făcut să ieşi de-acolo, din surpătură? Eu n-am îndrăznit să intru în ea. Tii! Da urât miroşi! După o clipă

[8] În original: *la clef des champs. Prendre la clef des champs* – a o şterge, a fugi.

[9] În original *pantre* (burghez sau om onest – numai bun de a fi fraierit, jefuit sau asasinat). Traducătorii îi dau înțelesul de *pantinois* – parizian.

adăugă: Eu te tot întreb, dar bine faci că nu-mi răspunzi. Te pregăteşti pentru afurisitul de minut din fața judecătorului de instrucție. Şi pe urmă, dacă nu vorbeşti deloc, nu eşti în primejdie să vorbeşti prea tare. N-are a face, dacă nu-ți văd mutra şi nu-ți ştiu numele, să nu crezi că nu ştiu cine eşti şi ce vrei. Am fumat noi de-astea. L-ai cam şifonat pe domnişorul ăsta; acum ai vrea să-l pui la păstrare. Ai nevoie de râu, cel mai bun ascunziş pentru toate prostiile. Te scot eu din încurcătură. Îmi place să dau o mână de ajutor unui băiat bun la ananghie.

Tot dându-i dreptate lui Jean Valjean că tace, se vedea că ar fi vrut să-l facă să vorbească. Îl împinse de umăr, încercând să-l vadă dintr-o parte, şi exclamă fără a ridica totuşi glasul mai mult decât până atunci:

— Fiindcă veni vorba de surpătură, mare dobitoc ai fost! De ce nu l-ai aruncat acolo?

Jean Valjean tăcea mereu.

Thénardier urmă ridicându-şi până la gâtlej zdreanța care-i ținea loc de cravată, gest ce măreşte ifosul unui om cu greutate:

— La drept vorbind, a fost poate mai cuminte aşa. Lucrătorii care au să vină mâine să astupe gaura ar fi dat cu siguranță peste parizianul tău uitat acolo şi, fir cu fir, dintr-una într-alta, ți s-ar fi putut lua urma şi s-ar fi ajuns până la tine. A trecut cineva prin canal. Cine? Pe unde a ieşit? A fost văzut ieşind? Poliția e dibace. Canalul e o caiafă, te vinde. O descoperire ca asta e lucru rar, atrage atenția, puțini folosesc canalul pentru afacerile lor, pe când râul e al tuturor. Râul e mormântul adevărat. Peste o lună ți-l pescuieşte la Saint-Cloud. Ei, şi? Un stârv, acolo! Cine l-a ucis? Parisul. Şi justiția nici măcar nu deschide anchetă. Ai făcut bine.

Cu cât Thénardier era mai vorbăreț cu atât Jean Valjean era mai tăcut. Thénardier îl scutură iarăşi de umăr:

— Acum să încheiem târgul. Să împărțim! Tu mi-ai văzut cheia, să-ți văd şi eu banii.

Thénardier avea o înfățişare rătăcită, sălbatică, în doi peri, amenințătoare şi totuşi prietenoasă.

Un lucru era ciudat: purtarea lui nu era firească; nu avea aerul că se simte chiar la largul lui; fără a părea că tăinuieşte ceva, vorbea încet; din când în când îşi ducea degetul la buze şi şoptea: „St”! Era greu de ghicit de ce. Nu erau decât ei doi. Jean Valjean se gândi că alți tâlhari erau ascunşi poate în vreun ungher şi că Thénardier n-ar fi vrut deloc să împartă cu ei.

Thénardier zise iar:
— Să isprăvim! Cât avea cetățeanul prin buzunare?
Jean Valjean se scotoci.
Ne amintim că obişnuia să aibă totdeauna bani la el. Viața grea (în care orice mijloc e bun ca să scapi din încurcătură) la care fusese osândit îl silise să facă din asta o lege. Acum, totuşi, fusese luat pe nepregătite. Îmbrăcându-se în seara din ajun cu uniforma de guard național, uitase, muncit de gândurile lui întunecate, să-şi ia portofelul. N-avea decât puțin mărunțiş în buzunarul de la vestă. Erau cam treizeci de franci. Îşi întoarse pe dos buzunarul plin de noroi şi înşiră pe marginea pavajului o monedă de aur, două piese de cinci franci şi cinci sau şase gologani de câte zece centime.
Thénardier îşi răsfrânse buza de jos şi-şi suci gâtul cu înțeles:
— L-ai omorât cam ieftin, zise el.
Începu să pipăie fără nicio sfială buzunarele lui Jean Valjean şi pe ale lui Marius. Jean Valjean, cu grijă, mai cu seamă, să rămână cu spatele la lumină, nu se împotrivea. Umblând cu haina lui Marius, Thénardier, cu o îndemânare de scamator, găsi mijlocul să smulgă din ea, fără ca Jean Valjean să bage de seamă, un petic pe care îl ascunse sub bluză, gândindu-se probabil că bucata asta de stofă i-ar putea folosi mai târziu să recunoască pe cel ucis şi pe ucigaş. De altfel, afară de cei treizeci de franci, nu mai găsi nimic altceva:
— Adevărat, spuse el, amândoi la un loc nu aveți decât atât.
Şi uitându-şi vorba „pe din două”, luă tot.
Stătu puțin la îndoială în fața gologanilor. După ce se gândi, îi luă şi pe ăştia, bombănind:
— Oricum! Să faci de petrecanie omului, aşa, pentru o nimica toată! Apoi scoase din nou cheia de sub bluză. Acum, prietene, trebuie să ieşi. Aici e ca la bâlci, plăteşti la ieşire. Ai plătit, ieşi.
Şi începu să râdă.
Dând cu cheia aceasta ajutor unui necunoscut şi făcând să iasă pe poartă pe un altul decât el, n-avea oare decât gândul curat şi dezinteresat de a scăpa un ucigaş? Suntem îndreptățiți să ne îndoim.
Thénardier îl ajută pe Jean Valjean să-l ia din nou pe Marius în spinare, apoi se îndreptă, în vârful picioarelor lui desculțe, spre grilaj, făcând lui Jean Valjean semn să-l urmeze, se uită afară, puse degetul pe buze şi rămase câteva clipe parcă nehotărât; după ce-şi sfârşi cercetarea, vârî cheia în broască. Zăvorul lunecă şi poarta se deschise. Nici nu trosni, nici nu scârțâi. Treaba se făcu foarte uşor. Se cunoştea că grilajul şi balamalele astea, unse cu grijă, se

deschideau mai des decât şi-ar fi închipuit cineva. Lipsa aceasta de zgomot era înfiorătoare; simțeai cum se strecoară pe furiş, cum intră şi ies pe tăcute oamenii nopții şi auzeai paşii de fiară ai crimei. Canalul era, se vedea bine, părtaşul vreunei bande misterioase. Grilajul acesta tăcut era o gazdă de hoți.

Thénardier întredeschise poarta, atât numai cât să treacă Jean Valjean, închise grilajul la loc, întoarse de două ori cheia în broască şi se scufundă iarăşi în întuneric, nefăcând mai mult zgomot decât o adiere uşoară. Părea că merge pe tălpi catifelate de tigru. După o clipă, această providență hâdă pierise iarăşi în întuneric.

Jean Valjean era afară.

IX – Marius luat drept mort de unul care se pricepe la d-astea

Dădu încet drumul lui Marius pe poteca de la poalele malului.

Erau afară!

Miasmele, întunericul, groaza se aflau în spatele lui. Aerul curat, sănătos, proaspăt şi înviorător pe care-l poți respira în voie, se revărsa asupra lui. Peste tot în jurul lui, tăcere; tăcerea fermecătoare a soarelui asfințit în plin senin. Amurgul se lăsase, venise noaptea, marea eliberatoare, prietena tuturor celor ce au nevoie de un văl de întuneric ca să se poată dezbăra de chinuri. Cerul se dăruia pretutindeni ca o pace nemărginită. Râul îi ungea la picioare cu zgomotul unui sărut. Se auzea dialogul aerian al cuiburilor ce-şi spuneau „bună seara" în ulmii de pe Champs-Élysées. Câteva stele, înțepând uşor albastrul şters al cerului, văzute doar de cei deprinşi să viseze, de abia se zăreau ca nişte puncte scânteietoare pe întinsul nesfârşit. Seara desfăşura deasupra capului lui Jean Valjean toată liniştea necuprinsului.

Era ora aceea nehotărâtă şi minunată, care nu-ți spune nici da, nici nu. Se făcuse destul de întuneric ca să te poți pierde la o mică depărtare şi era încă lumină destulă ca să te poți recunoaşte de aproape.

Câteva clipe, Jean Valjean fu cu totul covârşit de această seninătate măreață şi mângâietoare. Sunt pe lume clipe de uitare ca acestea; suferința nu se mai ține scai de cel nenorocit; totul se şterge din minte; pacea se lasă ca noaptea peste cel ce visează, şi în amurgul plin de, raze, la fel cu cerul care se luminează, sufletul se umple de stele. Jean Valjean nu se putea împiedica să ridice ochii

spre umbra întinsă şi străvezie de deasupra lui; îngândurat, plin de extaz şi rugăciune se cufundă în marea tăcere a cerului veşnic. Apoi, ca şi cum simțământul unei datorii i s-ar fi deşteptat în suflet, se plecă repede spre Marius şi, luând apă în pumni, îi aruncă cu grijă câteva picături pe față. Pleoapele lui Marius rămaseră închise; totuşi gura, întredeschisă, respira. Jean Valjean se pregătea să-şi vâre încă o dată mâna în apa râului, când deodată simți un fel de nelinişte, ca atunci când ai pe cineva, fără să-l vezi, în spatele tău.

Am mai vorbit în altă parte de această impresie pe care o cunoaşte oricine.

Se întoarse.

Ca şi adineauri, cineva era, într-adevăr, în spatele lui. Un bărbat înalt, îmbrăcat într-o redingotă lungă, cu brațele încrucişate, ținând în mâna dreaptă un baston cu măciulie de plumb, sta în picioare la câțiva paşi în spatele lui Jean Valjean, care era ghemuit lângă Marius.

Era, în întuneric, un fel de vedenie. Unui om sărac cu duhul i-ar fi fost frică de ea din pricina amurgului; unui om chibzuit, din pricina măciucii.

Jean Valjean îl recunoscu pe Javert.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, că cel ce îl urmărea pe Thénardier nu era altul decât Javert. Acesta, după ieşirea lui neaşteptată din baricadă, se dusese la prefectura poliției; într-o scurtă audiență raportase verbal prefectului în persoană, apoi îşi reluase neîntârziat serviciul, care era, ne aducem aminte de nota găsită asupra lui, o anumită supraveghere a malului drept până la Champs-Élysées, punct care, de câtva timp, ținea încordată atenția poliției. Acolo îl zărise pe Thénardier şi se luase după el. Ce a urmat se ştie.

Înțelegem, de asemenea, că grilajul deschis cu atâta bunăvoință înaintea lui Jean Valjean era o dovadă de dibăcie din partea lui Thénardier. Thénardier îşi da seama că Javert era tot acolo; omul pândit are un simț care nu-l înşală; trebuia să arunce copoiului un os. Un ucigaş, ce noroc! Era jertfa menită focului şi care nu poate fi cruțată. Thénardier trimițându-l afară pe Jean Valjean în locul lui, da poliției o pradă, o făcea să-i piardă urma, să-l uite din pricina unei isprăvi mai mari, îl răsplătea pe Javert pentru aşteptarea sa, ceea ce măguleşte totdeauna un spion, câştiga treizeci de franci şi socotea că el însuşi va putea scăpa cu ajutorul acestei noi întâmplări.

Jean Valjean căzuse din lac în puț.

Aceste două întâlniri una după alta, după Thénardier, Javert, nu

erau uşor de suportat.

Javert nu-l recunoscu pe Jean Valjean, care, cum am spus, nu mai semăna cu el însuşi. Rămase cu brațele încrucişate, cu o mişcare nesimțită strânse mai bine măciuca în mână şi zise scurt şi liniştit:

— Cine eşti dumneata?

— Eu.

— Cine, eu?

— Jean Valjean.

Javert îşi luă măciuca între dinți, îndoi genunchii, se aplecă, îşi puse amândouă mâinile puternice pe umerii lui Jean Valjean, îi prinse ca într-un cleşte, se uită bine la el şi îl recunoscu. Fețele lor aproape se atingeau. Privirea lui Javert era înspăimântătoare.

Jean Valjean rămase nemişcat sub strânsoarea lui Javert, ca un leu ce s-ar împăca cu gheara unui linx.

— Inspectore Javert, spuse el, ai pus mâna pe mine! De altfel, de azi dimineață mă socotesc prizonierul dumitale. Nu ți-am dat adresa mea ca să încerc să fug. Ia-mă! Numai îngăduie-mi un lucru.

Javert părea că nu aude. Se uita cu ochii țintă la Jean Valjean. Bărbia lui încrețită îi ridica buzele spre nas, ceea ce era un semn că îl stăpâneau gânduri crâncene. În sfârşit, dădu drumul lui Jean Valjean, se ridică dintr-odată, apucă iarăşi strâns în mână măciuca şi, ca într-un vis, şoptit mai mult decât vorbind, îl întrebă:

— Ce faci dumneata aici şi ce e cu omul ăsta?

Nici acum nu-l tutuia pe Jean Valjean.

Jean Valjean răspunse, şi sunetul glasului său păru că îl trezeşte din somn pe Javert:

— Tocmai de el voiam să-ți vorbesc. Fă cu mine ce vrei, dar ajută-mă întâi să-l ducem acasă. Atâta îți cer.

Chipul lui Javert se zgârci, cum i se întâmpla de câte ori cineva părea că îl crede în stare să îngăduie ceva. Totuşi nu spuse nu.

Se aplecă din nou, scoase din buzunar o batistă pe care o muie în apă şi şterse fruntea însângerată a lui Marius.

— Omul ăsta a fost la baricadă, zise el cu vocea pe jumătate, vorbind ca pentru sine. E cel căruia îi spuneau Marius.

Spion de mâna întâi, care privise, ascultase, auzise şi prinsese totul, pe când credea că îl aşteaptă moartea; care pândise chiar în agonie şi care îşi făcuse însemnările, cu cotul pe prima treaptă a mormântului...

Apucă mâna lui Marius şi-i cercetă pulsul.

— E rănit, zise Jean Valjean.

— E mort, spuse Javert.

Jean Valjean răspunse:

— Nu, încă nu.

— L-ai adus aici de la baricadă? întrebă Javert.

Trebuia să fi fost foarte adâncit în gândurile lui ca să nu stăruie asupra acestei dramatice salvări prin canal şi nici să bage de seamă tăcerea lui Jean Valjean, după întrebarea sa.

Jean Valjean, la rândul său, părea că nu are decât un singur gând. Reluă:

— Locuieşte în cartierul Marais, strada Filles-du-Calvaire, la bunicul său… Nu mai ştiu cum îl cheamă.

Jean Valjean scotoci în haină, scoase carnetul, îl deschise la pagina scrisă cu creionul de Marius şi îl întinse lui Javert.

Plutea în aer încă destulă lumină ca să se poată citi, Javert, de altfel, avea în ochi fosforescenţa felină a păsărilor de noapte. El desluşi cele câteva rânduri scrise de Marius şi mormăi:

— Gillenormand, strada Filles-du-Galvaire, numărul 6. Apoi strigă: Birjar!

Ne-aducem aminte de trăsura care aştepta acolo, pentru orice întâmplare.

Javert luă la el carnetul lui Marius.

După o clipă, trăsura coborâtă pe rampa adăpătoare se afla lângă apă. Marius era culcat pe bancheta din fund, şi Javert se aşeză lângă Jean Valjean pe bancheta din faţă.

Cum închiseră uşa, trăsura se depărtă repede, luând-o pe chei, înspre Bastilia.

Părăsiră cheiul şi o luară pe străzi. Birjarul, o umbră neagră pe capră, îşi biciuia caii slabi. În trăsură, o tăcere de gheaţă. Marius, nemişcat, cu trupul rezemat de colţul din fund, cu capul în piept, cu braţele atârnând şi picioarele ţepene, părea că nu aşteaptă decât sicriul; Jean Valjean părea plămădit din întuneric, şi Javert din piatră; şi în trăsura aceasta înecată în beznă şi care ori de câte ori trecea prin faţa unui felinar era scăldată într-o lumină palâ de fulger întrerupt, întâmplarea adunase şi pusese parcă faţă în faţă, într-un chip înfiorător, cele trei încremeniri tragice: cadavrul, spectrul şi statuia.

X – Întoarcerea fiului risipitor cu viaţa sa

La fiecare hurducătură de caldarâm, o picătură de sânge cădea

din părul lui Marius.

Se făcuse noapte de-a binelea, când trăsura ajunse la numărul 6 pe strada Filles-du-Calvaire.

Javert coborî cel dintâi, se asigură dintr-o ochire de numărul de deasupra porții şi, ridicând ciocanul greu de fier, împodobit, după moda veche, cu un satir şi un țap ce stau față în față, lovi cu putere. Un canat se întredeschise şi Javert îl împinse. Portarul scoase capul pe jumătate, căscând, abia trezit din somn, cu o lumânare în mână.

Toată casa dormea. În cartierul Marais lumea se culcă devreme, mai cu seamă în zilele de răzmeriță. Acest cartier bătrân şi cumsecade, înspăimântat de revoluție, se adăposteşte în somn, aşa cum fac copiii care îşi ascund repede capul sub plapumă când îl aud venind pe bau-bau.

Între timp, Jean Valjean şi birjarul bătrân îl scoteau pe Marius din trăsură, Jean Valjean ținându-l de subsuori şi birjarul de sub genunchi. Pe când îl duceau astfel, Jean Valjean îşi strecură mâna sub hainele sfâşiate, îi pipăi pieptul şi se asigură că inima bătea încă. Bătea chiar ceva mai tărişor, ca şi când mişcarea trăsurii ar fi pricinuit oarecum reîntoarcerea la viață.

Javert se adresă portarului cu tonul ce se cuvine să-l aibă stăpânirea când vorbeşte către portarul unui răsculat.

— Locuieşte aici cineva care se numeşte Gillenormand?

— Da. Aici. Ce aveți cu el?

— Îi aducem fiul înapoi.

— Fiul? zise portarul, năuc.

— E mort.

Jean Valjean, care mergea, zdrențuit şi murdar, după Javert, şi la care portarul se uita cu un amestec de scârbă şi teamă, îi făcu din cap semn că nu.

Portarul păru că n-a înțeles nici vorba lui Javert, nici semnul lui Jean Valjean. Javert urmă:

— A fost pe baricadă, şi uite-l acum.

— Pe baricadă! exclamă portarul.

— Şi-a căutat singur moartea. Du-te şi scoală-l pe taică-său.

Portarul nu se mişca.

— Hai, du-te! reluă Javert. Şi adăugă: Mâine o să aveți o înmormântare.

Pentru Javert întâmplările obişnuite pe drumurile publice erau împărțite pe categorii, ceea ce este începutul prevederii şi al supravegherii, şi orice întâmplare cu putință îşi avea compartimentul ei.

Faptele ce se puteau întâmpla erau aşezate oarecum în sertare, de unde ieşeau după împrejurare, în cantităţi felurite: pe stradă era zarvă, răscoală, carnaval, înmormântare.

Portarul se mărgini să-l trezească din somn pe Basque. Basque o trezi pe Nicolette; Nicolette trezi pe mătuşa Gillenormand. Cât despre bunic, îl lăsară să doarmă, socotind că tot va afla prea devreme pentru el.

Îl urcară pe Marius la primul etaj, fără, de altfel, ca cineva din celelalte părţi ale casei să prindă de veste, îl aşezară pe o canapea veche în săliţa de lângă camera domnului Gillenormand, şi, în timp ce Basque se ducea să caute un doctor şi Nicolette deschidea dulapurile cu rufărie, Jean Valjean simţi că Javert îi atinge umărul, înţelese şi coborî urmat de paşii lui Javert, care venea după el.

Portarul îi privi plecând cum îi privise sosind, înspăimântat şi pe jumătate adormit.

Se urcară din nou în trăsură, şi vizitiul se urcă şi el pe capră.

— Inspectore Javert, zise Valjean, îngăduie-mi încă un lucru.

— Ce? întrebă aspru Javert.

— Lasă-mă să trec o clipă pe-acasă. Pe urmă fă cu mine ce vrei.

Javert rămase tăcut câteva secunde, cu bărbia vârâtă în gulerul redingotei, apoi coborî geamul din faţă.

— Birjar, spuse el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

XI – Se cutremură tăriile

Tot drumul nu mai scoaseră o vorbă.

Ce voia Jean Valjean? Să sfârşească ce începuse; să dea de veste Cosettei, să-i spună unde era Marius, sa-i dea, poate, vreo altă lămurire folositoare, să ia, dacă s-ar fi putut, cele din urmă hotărâri. Cât despre el, despre ceea ce îl privea personal, totul se sfârşise, Javert îl prinsese şi el nu se împotrivea: într-o împrejurare ca asta altul s-ar fi gândit poate, în treacăt, la frânghia pe care i-o dăduse Thénardier şi la zăbrelele primei temniţe în care ar intra; dar, de când cu episcopul, sufletul lui Jean Valjean, stăruim asupra acestui lucru, era stăpânit de o adâncă sfială evlavioasă în faţa oricărei crime, fie ea chiar asupra lui însuşi.

Sinuciderea, această tainică silnicie îndreptată asupra necunoscutului şi care putea cuprinde într-o anumită măsură moartea sufletului, era ceva cu neputinţă pentru Jean Valjean.

La începutul străzii l'Homme-Armé trăsura se opri, strada fiind

prea strâmtă pentru trăsuri. Javert şi Jean Valjean coborâră. Birjarul arătă smerit „domnului inspector” că îmbrăcămintea din catifea de Utrecht a trăsurii sale era toată pătată de sângele omului ucis şi de noroiul ucigaşului. Asta înțelesese el. Adăugă că i se cuvine o despăgubire. Totodată scoțându-şi din buzunar livretul, rugă pe domnul inspector să aibă bunătatea să-i scrie în el „o mică dovadă, cum şi ce fel”.

Javert dădu la o parte livretul pe care i-l întindea birjarul şi zise:

— Cât vrei cu totul şi pentru cursă şi pentru aşteptare?

— Sunt şapte ceasuri şi un sfert şi catifeaua mea era nouă de tot. Optzeci de franci, domnule inspector.

Javert scoase din buzunar patru napoleoni şi dădu drumul birjarului.

Jean Valjean îşi închipui că Javert avea de gând să-l ducă pe jos la postul Blancs-Manteaux sau la cel de la Arhive, care amândouă sunt foarte aproape. O porniră pe stradă. Ca de obicei, era pustiu. Javert mergea după Jean Valjean. Ajunseră la numărul 7. Jean Valjean bătu. Uşa se deschise.

— Bine, zise Javert. Urcă-te! Cu o expresie ciudată pe față şi ca şi când i-ar fi fost greu să vorbească astfel, adăugă: Te aştept aici.

Jean Valjean se uită la Javert. Acest fel de a se purta nu-i era obişnuit. Totuşi, hotărât cum era să se predea şi să sfârşească odată, pe Jean Valjean nu-l putea mira prea mult acest fel de încredere dispretuitoare pe care i-o arăta acum Javert, încrederea pisicii care acordă şoarecelui o libertate pe măsura ghearei ei.

Împinse uşa, intră în casă, strigă portarului, care se culcase şi care-i deschisese trăgând cordonul din pat: „Eu sunt!” şi urcă scara.

Ajuns la primul etaj, se opri. Orice calvar îşi are popasurile lui. Fereastra scării era deschisă. Ca în multe case vechi, scara se lumina printr-o fereastră cu vedere la stradă. Felinarul străzii, aşezat tocmai în față, arunca astfel puțină lumină pe trepte, economisind luminatul ei.

Ca să respire, sau fără să-şi dea seama, Jean Valjean scoase capul pe această fereastră. Se aplecă spre stradă. Scurtă cum e, felinarul o lumina de la un capăt la altul. Jean Valjean rămase năuc; nu mai era nimeni.

Javert plecase.

XII – Bunicul

Basque şi portarul îl duseseră în salon pe Marius, care zăcea tot nemişcat, pe canapeaua unde îl aşezaseră la sosire. Medicul chemat alergase în goană. Mătuşa Gillenormand se sculase.

Mătuşa Gillenormand umbla încoace şi încolo, înspăimântată, frângându-şi mâinile şi fără a fi în stare să facă altceva decât să spună într-una: „Doamne, cum e cu putință?” Din când în când adăuga: „O să se umple tot de sânge!” După ce prima spaimă trecu, oarecare înțelegere a situației pătrunse până la mintea ei, făcând-o să exclame: „Trebuia să sfârşească aşa!” Nu merse însă până la: „Am spus-o eu!” cum se obişnuia în astfel de împrejurări.

La porunca medicului, un pat de campanie fusese aşezat lângă canapea. Medicul îl cercetă pe Marius şi, după ce văzu că pulsul bătea, că bolnavul nu avea nicio rană adâncă la piept şi că sângele de la colțul buzelor se scursese din nări, îl întinse pe pat, fără pernă, cu capul la acelaşi nivel cu trupul şi chiar ceva mai jos, gol până la brâu, ca să poată respira mai uşor. Domnişoara Gillenormand văzând că-l dezbrăcă pe Marius, ieşi din odaie. Se duse în camera ei şi începu să-şi înşire rugăciunile. Nicio leziune internă nu atinsese trunchiul; un glonț, oprit de portofel, îşi schimbase drumul şi trecuse pe lângă coaste, pricinuind o rană groaznică la vedere, dar nu prea adâncă, şi, deci, neprimejdioasă. Drumul lung pe sub pământ ajutase şi el la ieşirea claviculei rupte de la locul ei şi asta era ceva îngrijorător. Brațele îi erau pline de tăieturi de sabie. Niciuna nu îi slutise însă fața. Dar țeasta îi era parcă brăzdată; cum erau oare rănile astea de la cap? Se opreau la piele? Ajunseseră la țeastă? Nu se putea spune încă nimic. Un simptom grav era faptul că ele pricinuiseră leşinul, şi din leşinuri de acestea nu te trezeşti totdeauna. Pierderea de sânge îl sleise şi ea. De la brâu în jos, trupul îi fusese apărat de baricadă.

Basque şi Nicolette sfâşiau rufe şi pregăteau bandaje. Nicolette le cosea şi Basque le înfăşură. Cum nu aveau la îndemână scamă, doctorul oprise deocamdată sângele din răni cu bucățile de bumbac. Lângă pat, pe o masă pe care era cutia de instrumente deschisă, ardeau trei lumânări. Medicul spălă cu apă rece fața şi părul lui Marius. O găleată întreagă se înroşi într-o clipă. Portarul, cu lumânarea în mână, lumina.

Medicul părea adâncit în gânduri negre. Din când în când, făcea din cap semn că nu, ca şi când ar fi răspuns la vreo întrebare ce şi-ar fi pus-o singur. Semn rău pentru bolnav aceste tainice convorbiri ale medicului cu el însuşi.

În clipa în care medicul îi ştergea fața şi îi atingea uşor cu degetele, pleoapele închise, o uşă se deschise în fundul salonului şi o arătare înaltă şi palidă se ivi.

Era bunicul.

De două zile, răscoala neliniştise, supărase şi tulburase pe domnul Gillenormand. Nu putuse dormi toată noaptea din ajun şi avusese friguri toată ziua. Seara se culcase foarte devreme, poruncind să se zăvorască toată casa şi de oboseală ațipise.

Bătrânii au somnul uşor; camera domnului Gillenormand era lângă salon şi, cu toată grija de a nu-l trezi, zgomotul îl deşteptase. Foarte mirat de dunga de lumină de la uşa sa, se dăduse jos din pat şi venise bâjbâind.

Sta uimit în pragul uşii întredeschise, cu o mână pe clanță, cu capul tremurând şi puțin aplecat înainte, cu trupul strâns într-un halat alb, drept şi fără cute, ca un giulgiu; părea o stafie ce priveşte într-un mormânt.

Zări patul şi pe saltea pe tânărul însângerat, galben ca ceara, cu ochii închişi şi gura deschisă, cu buzele vinete, gol până la brâu şi plin de răni purpurii, nemişcat sub lumină.

Bunicul se înfioră din cap până în picioare, aşa cum se mai poate înfiora un trup uscat. Albul ochilor lui, îngălbenit de bătrânețe, căpătă un fel de luciu sticlos, fața îi luă într-o clipă forma colțuroasă şi pământie a unei hârci de schelet, brațele îi căzură şi rămaseră atârnate ca şi cum un arc s-ar fi rupt în ele; îşi arătă uimirea răşchirând degetele mâinilor lui bătrâne şi tremurătoare, genunchii i se îndoiră, lăsând să se vadă, prin deschizătura halatului, bietele lui picioare goale, pline de peri albi şi şopti:

— Marius!

— Domnule, zise Basque, l-au adus pe domnişorul. A fost la baricadă şi…

— A murit! strigă bătrânul cu o voce înspăimântătoare. Ah! Tâlharul! Apoi, ca înviat din morți, bătrânul acesta de o sută de ani, se înălță deodată, drept ca un tânăr. Domnule, zise el, dumneata eşti medicul. Spune-mi întâi un lucru. A murit, nu-i aşa?

Doctorul, în culmea neliniştii, tăcu.

Domnul Gillenormand îşi frânse mâinile, izbucnind într-un hohot de râs înfiorător:

— A murit! A murit! S-a dus să moară pe baricade! Din ură pentru mine! Ca să mă lovească pe mine a făcut asta! Ah! Vampirul! Aşa se întoarce! Nenorocirea vieții mele! A murit!

Se duse la fereastră, o deschise în lături ca şi când s-ar fi înăbuşit, şi, în picioare, în faţa întunericului, începu să vorbească nopţii din stradă.

— Străpuns de gloanţe, tăiat cu sabia, gâtuit, ucis, sfârtecat, făcut bucăţi! Uitaţi-vă la el, ticălosul! Ştia bine că-l aştept, că îi pregătisem odaia şi că la căpătâiul patului îmi pusesem portretul lui de când era copil mititel. Ştia bine că n-avea decât să se întoarcă, că de ani întregi îl chemam şi că seara şedeam lângă foc, cu mâinile pe genunchi, neputând să fac nimic, prostit! Ştiai bine că n-aveai decât să vii acasă şi să spui: „Eu sunt”, şi ai fi fost stăpânul casei; şi că aş fi ascultat de tine, că ai fi făcut ce vrei din bunicu-tău ăsta, bătrân şi zaharisit! Ştiai bine, şi ai spus: „Nu, e regalist, n-am să mă duc!” Şi din răutate te-ai dus să mori pe baricade. Ca să te răzbuni de ce-ţi spusesem despre domnul duce de Berry! Asta e mişelie! Culcă-te şi dormi liniştit dacă poţi! A murit! Iată ce mă aştepta la sculare!

Medicul, care începea să fie îngrijorat şi pentru celălalt, îl lăsă o clipă pe Marius, se apropie de domnul Gillenormand şi îl apucă de braţ. Bunicul se întoarse, se uită la el cu ochi ce păreau mai mari şi injectaţi, şi îi spuse cu nepăsare:

— Domnule, îţi mulţumesc. Sunt liniştit, sunt un bărbat, am văzut moartea lui Ludovic al XVI-lea, împrejurările grele nu mă doboară. Un lucru e îngrozitor: când te gândeşti că tot răul îl fac jurnalele voastre. Veţi fi având voi mulţi care să scrie, să vorbească, avocaţi, oratori, tribune, discuţii, progres, lumină, drepturile omului, libertatea presei, dar iată cum vin copiii acasă. Ah! Marius! E cumplit! Ucis! Mort înaintea mea! O baricadă! Ah, tâlharul! Doctore, locuieşti pe-aproape, mi se pare! Te cunosc bine. De la fereastră îţi văd trăsurica trecând. Ascultă, să nu crezi că sunt supărat. Nu te poţi supăra pe un mort. Ar fi o prostie. E un copil pe care eu l-am crescut. Eram bătrân de mult când el era încă mic de tot. Se juca în grădina Tuileriilor cu lopăţica şi cu scăunaşul lui şi, ca să nu bombăne paznicii, astupam cu bastonul, una după alta, găurile pe care le făcea în pământ cu lopăţica lui. Într-o zi a strigat: „Jos Ludovic al XVIII-lea!” şi a fugit. Nu e vina mea. Era rumen şi bălai. Maică-sa e moartă. Ai băgat de seamă că toţi copiii mici sunt bălai? De ce? E fiul unuia din tâlharii aceia din Loire. Dar copiii nu sunt vinovaţi de mişeliile părinţilor. Mi-aduc aminte de el când era numai atâta. Nu izbutea să spună pe „d”. Vorba lui era aşa de dulce şi de neînţeleasă, ai fi crezut că e o păsărică. Mi-aduc aminte că odată, în faţa statuii lui Hercule

din Farnèse[10], toată lumea se strânsese să-l vadă şi să se minuneze, aşa era de frumos acest copil. Avea un cap de parcă era zugrăvit. Îmi îngroşam glasul, îl speriam cu bastonul, dar ştia bine că era în glumă. Dimineața, când intra la mine în odaie, ce e drept bombăneam eu, dar mi se părea că intră soarele. De puştii ăştia nu te poți feri. Te prind, pun stăpânire pe tine, nu-ți mai dau drumul. Adevărul e că nu era pe lume copil mai drăguț decât el. Şi acum ce zici de toți aceşti Lafayette, Benjamin Constant şi Tirecuir de Corcelles[11]-ii voştri, care mi-l ucid? Aşa ceva nu-i de îndurat!

Se apropie de Marius, care zăcea tot palid şi nemişcat, şi de medic care se întorsese lângă el, şi începu a-şi frânge mâinile. Buzele palide ale bătrânului se mişcau în neştire, scoțând, ca o suflare slabă în agonie, cuvinte nedesluşite ce abia se auzeau:

— Ah! Inimă de piatră! Ah! Clubistule! Ah! Nelegiuitule! Ah! Septembristule!

Dojana înceată făcută de un muribund unui cadavru.

Puțin câte puțin, cum orice izbucnire lăuntrică trebuie să-şi facă loc în afară, şirul cuvintelor prindea iar înțeles, dar bunicul părea că nu mai are putere în glas; vocea lui era atât de înăbuşită şi de stinsă, de parca ar fi venit de pe cealaltă margine a unei prăpăstii.

— Acum mi-e totuna, am să mor şi eu. Când te gândeşti că nu e fetişcană din Paris care n-ar fi fost gata să-l fericească pe ticălosul ăsta! Un ticălos care, în loc să petreacă şi să se bucure de viață, s-a dus, ca un dobitoc, să se bată şi să fie împuşcat! Şi pentru cine? Pentru ce? Pentru republică! În loc să se ducă să dănțuiască la Chaumière[12], cum se cuvine tineretului! Degeaba ai douăzeci de ani! Republica, ce mai prostie gogonată! Vai de voi, biete mame! Mai faceți băieți frumoşi! Gata, a murit! Or să treacă două sicrie pe sub poarta cea mare. Pentru ochii frumoşi ai generalului Lamarque te-ai ferchezuit aşa? Cu ce te fermecase acest general Lamarque? Un lăudăros! Un flecar! Să fii ucis pentru un mort! Să nu înnebuneşti! Gândiți-vă! La douăzeci de ani! Şi fără să întoarcă măcar capul să vadă de nu lasă ceva în urma lui! Uite acum că bieții bătrâni trebuie să moară singuri. Crapă în colțul tău, bufniță ce eşti! Ei, la urma urmei, cu atât mai bine, asta nădăjduiam şi eu, o să mă omoare

---

[10] Statuie din parcul Tuilerii din Paris, o copie după o operă celebră a sculpturii greceşti, dăltuită în marmură de atenianul Glicon.

[11] *Tirecuy de Corcelles* (1768–1843) – om politic francez, căruia Gillenormand îi schimonoseşte numele intenționat.

[12] Local de petrecere vestit din cartierul Montparnasse (Paris).

dintr-odată. Sunt prea bătrân, am o sută de ani, am o sută de mii de ani, de mult am dreptul să fiu mort. De astă dată s-a făcut. S-a sfârşit, ce fericire! La ce să-i mai dați să miroase amoniac şi toată mulțimea aceea de doctorii? Îți pierzi vremea, medic tâmpit! Haideți, a murit, a murit de-a binelea! Mă pricep eu la asta, pentru că şi eu sunt mort! Nu a făcut el lucrul pe jumătate. Da, vremurile astea sunt nemernice, nemernice, nemernice, asta cred eu despre voi, despre ideile, despre blestemele, despre învățătorii voştri, despre profeții, despre doctorii voştri, despre ticăloşii voştri de scriitori, despre afurisiții voştri de filosofi şi despre toate revoluțiile care înspăimântă de şaizeci de ani încoace stolurile de corbi de la Tuilerii! Şi fiindcă ai fost fără milă şi te-ai dus să te ucidă aşa, nici n-o să-mi pese de moartea ta, auzi tu, ucigaşule?

În această clipă, Marius ridică încet pleoapele şi privirea lui, tulbure încă şi buimăcită după somnul acela de moarte, se opri asupra domnului Gillenormand.

— Marius! strigă bătrânul. Marius! Marius, micuțul meu! Copilul meu, fiul meu iubit! Deschizi ochii, te uiți la mine, trăieşti, îți mulțumesc!

Şi căzu în nesimțire.

CARTEA A PATRA

JAVERT O IA RAZNA

I – Javert o ia razna

Javert se depărtase încet de strada l'Homme-Armé .

Mergea cu capul plecat, pentru prima oară în viaţa lui, şi, tot pentru prima oară în viaţa lui, cu mâinile la spate.

Din cele două înfăţişări ale lui Napoleon, Javert nu luase până atunci decât pe cea care întruchipează hotărârea, braţele încrucişate pe piept; cea care arăta nesiguranţa, mâinile la spate, îi era necunoscută. Acum se făcuse în el o schimbare: întreaga sa fiinţă, domoală şi întunecată, era plină de nelinişte.

O luă înainte pe străzile tăcute.

Avea o anumită ţintă, totuşi. Tăie pe drumul cel mai scurt spre Sena, ajunse la cheiul Ormes, o luă de-a lungul lui, trecu de Piaţa Grève şi se opri la oarecare depărtare de postul din Piaţa Châtelet, la colţul podului Notre-Dame. Acolo, între podul Notre-Dame şi podul Change, pe de o parte, şi pe de altă parte între cheiul Mégisserie şi cheiul Florilor, Sena formează un fel de lac pătrat, străbătut de un curent repede.

Marinarii se tem de locul acesta. Nimic mai primejdios decât acest curent, gâtuit pe atunci şi întărâtat de piloţii morii de la pod, moară azi dărâmată. Cele două poduri, atât de apropiate unul de altul, măresc pericolul; apa se repede cu putere pe sub bolţile lor, se rostogoleşte în valuri mari, se adună, se strânge acolo, se opinteşte în stâlpii podurilor ca şi când ar vrea să-i smulgă cu groase odgoane lichide. Cine cade aici nu mai iese deasupra; cei mai buni înotători se îneacă.

Javert îşi sprijini coatele pe parapetul podului şi, cu bărbia în mâini, cu unghiile înfipte în favoriţii stufoşi, se adânci în gânduri.

Ceva nou, o răsturnare, o prăbuşire se petrecuse în sufletul lui;

trebuia să se cerceteze.

Javert suferea groaznic.

De câteva ore sufletul lui nu mai era cristalin. Era tulburat; creierul acesta, atât de limpede în orbirea sa, îşi pierduse transparența; în cristalul acesta se ivise un nor. Javert simțea că, în conştiința sa, datoria nu mai era una singură, şi acest lucru nu şi-l putea ascunde. Când întâlnise în chip atât de neaşteptat, pe malul Senei, pe Jean Valjean, fusese în el ceva şi din lupul care îşi înhață din nou prada, şi din câinele care îşi găseşte stăpânul.

Acum vedea în fața lui două drumuri, la fel de drepte amândouă, dar vedea două, şi asta îl înspăimânta, pe el, care nu cunoscuse în viața sa, niciodată, decât o linie dreaptă. Şi, spaimă sfâşietoare, aceste două drumuri erau potrivnice. Una din aceste linii drepte o înlătura pe cealaltă. Care din amândouă linii era cea adevărată?

Starea asta nu se putea lămuri în cuvinte.

Să datorezi viața unui răufăcător, să recunoşti această datorie şi s-o plăteşti, să fii, împotriva voinței tale, pe acelaşi picior cu un om certat cu legea şi să-i răsplăteşti un bine tot cu un bine; să-l laşi să-ți spună: „Du-te”, şi la rândul tău să-i spui şi tu: „Eşti liber”, să sacrifici datoria, această obligație obştească, unor motive personale şi să simți în aceste motive personale ceva de asemenea obştesc şi poate mai înalt; să trădezi societatea ca să rămâi credincios conştiinței tale; faptul că toate aceste absurdități să se împlinească şi să se strângă asupra capului lui, îl doborâse pe Javert.

Un lucru îl uimise: că Jean Valjean îl iertase, dar îl înmărmurea faptul că el, Javert, îl iertase pe Jean Valjean.

Ce se petrecea în el? Se căuta şi nu se mai găsea.

Ce era de făcut acum? Să-l denunțe pe Jean Valjean era rău, să-l lase liber pe Jean Valjean era tot atât de rău. În primul caz, omul legii cădea mai jos decât omul din temniță, în cel de-al doilea, un ocnaş se ridica mai sus decât legea şi o călca în picioare. În amândouă împrejurările, el, Javert, era dezonorat. Orice hotărâre ar fi putut lua ar fi fost o decădere. Soarta are unele căi ce se opresc la o margine cu neputință de trecut; dincolo de ele viața dă în prăpastie. Javert se afla pe una din aceste margini, printre alte griji, era şi aceea că trebuia să cugete. Puterea cu care aceste emoții se înfruntau îl silea la asta. Gândea, lucru neobişnuit pentru el şi foarte dureros.

Gândirea cuprinde întotdeauna o câtime de răzvrătire lăuntrică. Îl scotea din fire să simtă în el lucrul acesta.

Să se gândească la orice altceva în afară de cercul strâmt al îndatoririlor lui ar fi fost pentru el, oricând, un lucru fără folos şi obositor; să se gândească însă la ziua care se scursese era un chin. După astfel de zguduiri, trebuia totuşi, să privească în conştiinţa sa şi să-şi dea socoteală sie însuşi.

Ceea ce făcuse, îi dădea fiori. El, Javert, găsise cu cale să hotărască, împotriva tuturor regulamentelor poliţiei, împotriva orânduirii sociale şi judecătoreşti, împotriva codului întreg, o punere în libertate; i se păruse că aşa e mai bine pentru el însuşi, în locul interesului public pusese interesul său propriu; nu era acesta un lucru incalificabil? De câte ori se gândea la această faptă cumplită pe care o săvârşea, tremura din cap până-n picioare.

Ce hotărâre să ia? Nu-i rămânea decât un singur mijloc de scăpare; să se întoarcă grabnic în strada l'Homme-Armé şi să-l bage în temniţă pe Jean Valjean. Era limpede că asta trebuia să facă. Dar nu putea…

Ceva îl oprea s-o facă.

Ceva? Ce? Mai există oare pe lume şi altceva decât tribunalele, sentinţele executorii, poliţia şi autoritatea? Javert era buimăcit.

Un condamnat la galere de care să nu te poţi atinge! Un ocnaş pe care justiţia să nu poată pune mâna! Şi toate acestea datorită lui, lui Javert.

Nu era oare înspăimântător ca Javert, omul făcut să pedepsească şi Jean Valjean, omul făcut să sufere pedeapsa, ca aceşti doi oameni, care aparţineau amândoi legii, sa se ridice deasupra legii?

— Cum? Să se petreacă astfel de grozăvii şi nimeni sa nu fie pedepsit! Jean Valjean, mai tare decât toată ordinea socială, să fie liber, şi el, Javert, să mănânce mai departe pâinea guvernului!

Gândurile lui deveneau din ce în ce mai cumplite. Printre aceste gânduri şi-ar fi putut găsi o vină şi cu privire la răsculatul dus acasă, în strada Filles-du-Calvaire; dar la asta nu se gândea. Vina mai mică se pierdea în cea mai mare. De altfel, răsculatul acela era, să vedea bine, un mort, şi, din punct de vedere al legii, moartea stinge urmărirea.

Jean Valjean era povara ce-i sta pe suflet.

Jean Valjean îl buimăcea. Toate adevărurile netăgăduite, care fuseseră un reazem pentru întreaga sa viaţă, se năruiau în faţa acestui om. Mărinimia lui Jean Valjean faţă de el, Javert, îl copleşea. Alte fapte, care îi veneau în minte, şi pe care altădată le socotise drept minciuni şi prostii, i se înfăţişau acum ca adevărate. Domnul

Madeleine se ridica în spatele lui Jean Valjean şi cele două figuri se suprapuneau, nemaifăcând decât una singură şi vrednică de respect. Javert simţea că ceva îngrozitor îi pătrunde în suflet: admiraţia pentru un ocnaş. Respect faţă de un condamnat la galere, oare e cu putinţă? Se cutremura, dar nu putea scăpa. Se zbătea în zadar; trebuia să-şi mărturisească în fundul sufletului măreţia acestuia mizerabil. Asta era cumplit.

Un răufăcător care să facă bine, un ocnaş milostiv, blând, gata să-şi ajute aproapele, iertător, răsplătind răul prin bine, ura prin iertare, punând mila în locul răzbunării, primind mai curând pieirea sa decât pe aceea a duşmanului, scăpând din primejdie pe cel ce-l lovise, îngenuncheat pe culmea virtuţii, mai aproape de înger decât de om! Javert era silit să recunoască existenţa unui astfel de monstru.

Asta nu mai putea dăinui.

Desigur, şi stăruim asupra acestui lucru, el nu se lăsase înfrânt fără luptă de acest monstru, de acest înger nemernic, de acest erou respingător, care îl scotea din fire aproape în aceeaşi măsură în care îl şi uimea. De zeci de ori, pe când se afla în trăsură faţă-n faţă cu Jean Valjean, tigrul legii răcnise în el. De zeci de ori fusese ispitit să se arunce asupra lui Jean Valjean, să-l înhaţe, să-l sfâşie, adică să-l aresteze. Ce-ar fi fost mai simplu, într-adevăr, decât să strige primei santinele prin faţa căreia treceau: „Iată un condamnat evadat!”, decât să cheme jandarmii şi să le spună: „Unul pentru voi!”, apoi să plece, să-l lase acolo pe blestematul acela, să nu mai vrea să ştie de nimic şi să nu se mai amestece. Omul acesta e prizonierul legii pentru vecie; legea va face din el ce va voi ea. Se poate ceva mai drept? Javert îşi spusese toate acestea, voise să treacă peste piedica din sufletul lui, să facă ceva, să pună mâna pe el, şi, atunci ca şi acum, nu putuse; şi de câte ori ridicase mâna spre gulerul lui Jean Valjean, ea îi căzuse mereu ca sub o greutate uriaşă, şi în fundul sufletului auzise un glas ciudat, care îi striga: „Bravo! Dă-ţi mântuitorul pe seama călăului! Pune apoi să-ţi aducă ligheanul lui Pilat din Pont, să-ţi speli ghearele!”

În cele din urmă, gândul i se întorcea iar la el însuşi şi, lângă Jean Valjean înălţat, se vedea pe sine înjosit. Un ocnaş era binefăcătorul lui!

Dar şi el e de vină; de ce încuviinţase acestui om să-l lase să trăiască? Avea dreptul, în baricadă, să fie ucis. Ar fi trebuit să facă uz de acest drept. Să fi chemat pe ceilalţi răsculaţi în ajutor

împotriva lui Jean Valjean, să-i fi silit să-l împuşte, ar fi fost mai bine.

Chinul cel mai mare era că-i pierise credința. Se simțea dezrădăcinat. Codul nu mai era decât un ciot în mâna sa. Avea de-a face cu unele îndoieli necunoscute lui.

În sufletul lui se ivise ceva nou şi neaşteptat, cu totul deosebit de litera legii, singura lui măsură de până atunci. Să rămână cinstit, cu cinstea de până atunci, nu mai era de ajuns. Un şir întreg de întâmplări neaşteptate se iviseră deodată şi puseseră stăpânire pe el. O lume cu totul nouă apărea în fața sufletului lui; binefacerea primită şi răsplătită, devotamentul, compătimirea, îngăduința, lupta între milă şi străşnicie, prețuirea omului, nicio condamnare definitivă, nicio osândă veşnică, ivirea unei lacrimi în ochii legii, un fel de justiție a lui Dumnezeu, care merge împotriva justiției oamenilor. Zărea în întuneric înspăimântătorul răsărit al unui soare moral, necunoscut. Soarele acesta îl îngrozea şi îl orbea. Se simțea ca o bufniță silită a privi cu ochii unui vultur.

Îşi spunea că era deci adevărat, că existau şi abateri că autoritatea îşi poate pierde şi ea cumpătul, că regula putea amuți în fața unui fapt, că nu totul poate fi cuprins în textul codului, că trebuia să te supui neprevăzutului, că virtutea unui ocnaş putea întinde o cursă virtuții unui funcționar, monstruosul putea fi divin, soarta avea capcane din acestea, şi se gândea cu deznădejde că nici el nu fusese scutit de surprize.

Vrând-nevrând, recunoştea că există în lume bunătate. Ocnaşul acela fusese bun. Şi el însuşi, lucru nemaipomenit, fusese şi el bun acum. Deci se stricase.

Se socotea laş. Îi era groază de el.

Idealul lui Javert nu era să fie uman, să fie mare, să fie sublim, ci să fie fără pată.

Şi greşise.

Cum de ajunsese aici? Cum se întâmplaseră toate astea? Nici el n-ar fi putut-o spune. Îşi lua capul între mâini, dar în zadar; nu izbutea să se lămurească.

Desigur, avusese totdeauna de gând să-l redea pe Jean Valjean legii, al cărei captiv era, şi al cărei rob era el, Javert. Nicio singură clipă nu-şi mărturisise, câtă vreme îl avusese în mână, că i-ar trece prin minte să-l lase să plece. Oarecum fără voia lui, mâna i se deschisese şi-i dăduse drumul.

Tot felul de lucruri noi şi neînțelese se iveau înaintea ochilor lui. Îşi punea întrebări şi îşi da răspunsuri, şi aceste răspunsuri îl

înfricoşau. Se întreba: „Ocnaşul ăsta, nenorocitul ăsta, pe care l-am urmărit până la prigoană, şi care m-a avut sub călcâiul lui, şi care se putea răzbuna, şi care trebuia să o facă atât de ciudă cât şi pentru liniştea lui, ce a făcut lăsându-mi viața şi iertându-mă? Şi-a făcut datoria? Nu. Ceva mai mult. Şi eu, iertându-l, la rândul meu, ce am făcut? Mi-am făcut datoria? Nu. Ceva mai mult. Poate fi, aşadar, ceva deasupra datoriei?” Aici se înspăimântă. Cumpăna i se dezechilibra. Un talger cădea în prăpastie, celălalt se urca în ceruri. Şi spaima lui Javert era tot atât de mare din pricina Celui-de-Sus ca şi a celui de jos. Fără să fie câtuşi de puțin ceea ce se cheamă voltairean, sau filosof, sau necredincios, dimpotrivă, respectuos din fire față de biserica statornicită, ea nu era pentru el decât o frântură măreață a întocmirii sociale; ordinea era credința sa, şi îi era de ajuns; de când ajunsese bărbat şi funcționar, îşi punea în poliție aproape toată evlavia, şi întrebuințăm aici cuvintele fără cea mai mică ironie şi în cel mai serios înțeles al lor, el era, cum spuneam, spion, aşa cum altul ar fi fost preot. Avea un superior, pe domnul Gisquet; până în ziua aceea nu se gândise niciodată la celălalt superior, la Dumnezeu.

Pe acest şef nou îl simțise deodată şi se zăpăcise.

Era încurcat de această prezență neaşteptată; nu ştia cum să se poarte cu superiorul acesta, el, care ştia bine că inferiorul e dator să se plece totdeauna, că nu trebuie nici să se arate nesupus, nici să cârtească, nici să discute, şi că față de un superior care îi dă prea mult de gândit nu e alt mijloc decât să demisioneze.

Dar cum să-ți înaintezi demisia lui Dumnezeu?

Orice ar fi fost, se întorcea mereu acolo; pentru el, un lucru era mai presus de orice; săvârşise o infracțiune îngrozitoare, închisese ochii asupra unui recidivist, condamnat care evadase. Dăduse drumul unui condamnat la galere. Furase legilor pe un om care era al lor. El făcuse lucrul acesta. Nu se mai înțelegea pe sine. Nu mai era sigur de-a fi el însuşi. Nu vedea nici pricina faptei sale, simțea doar amețeala de a o fi făcut. Până în clipa aceea trăise din credința oarbă care dă naştere cinstei posomorâte. Credința aceasta îl părăsea, şi odată cu ea şi cinstea aceea. Tot ce crezuse se risipea. Adevăruri de care voia să scape îl urmăreau fără milă. De acum înainte trebuia să fie alt om. Simțea durerea ciudată a unei conştiințe operate pe neaşteptate de albeață. Vedea ceva de care-i era silă. Se simțea golit, nefolositor, desprins de viața lui trecută, dat afară, topit. Autoritatea murise în el. Nu mai avea nicio rațiune de a exista.

Groaznică stare!

Să fii stâncă şi să te îndoieşti! Să fii statuia pedepsei turnata dintr-o bucată în tiparul legii şi să descoperi deodată că ai în pieptul tău de bronz ceva neascultător şi fără noimă, ce seamănă oarecum cu o inimă! Să ajungi sa plăteşti binele cu bine, cu toate că până atunci ai socotit binele acela drept rău, să fii câine de pază şi să te guduri! Să fii gheață şi să te topeşti! Să fii cleşte şi să te prefaci în mână! Să simți deodată că ai degete care se deschid! Să dai drumul, ce lucru înspăimântător!

Omul-proiectil care nu mai ştie drumul şi dă înapoi!

Să fii silit să recunoşti: că cel ce nu greşeşte niciodată poate greşi, că în credință poate fi rătăcire, că nu s-a spus încă totul atunci când a vorbit legea, că societatea nu e desăvârşită, că autoritatea se poate clătina, că şi ceea ce e neclintit poate fi zdruncinat, că judecătorii sunt oameni, că legea se poate înşela, că tribunalele sunt supuse greşelii! Să vezi o crăpătură pe uriaşul geam albastru al bolții cereşti!

Ceea ce se petrecea în Javert era „Fampoux”-ul unei conştiințe prea rigide[1], abaterea din drum a unui suflet, zdrobirea unei onestități pornite fără oprire în linie dreaptă şi frângându-se în fața dumnezeirii. Acest lucru era, desigur, ciudat. Ca fochistul ordinii, ca mecanicul autorității, călare pe calul orb al drumului de fier, să fie scos din şa de o rază de lumină! Ceea ce e drept nestrămutat, fără cusur, geometric, pasiv, desăvârşit, să se poată mlădia! Până şi pentru locomotivă să fie un drum al Damascului[2]!

Înțelegea oare Javert pe Dumnezeul acesta, care dăinuise întotdeauna în sufletul omului, care e conştiința lui adevărată împotriva celei greşite, care păzeşte scânteia să nu se stingă şi porunceşte razei să-şi amintească de soare – îndemn sufletului de a recunoaşte adevăratul absolut când se ciocneşte cu absolutul fictiv; omenia nepieritoare, inima fără de moarte a omului; această prefacere măreață, cea mai frumoasă poate din toate minunile noastre lăuntrice? O pătrundere? Îşi da Javert seama de ea? Desigur că nu. Dar sub povara acestui lucru de neînțeles, dar de netăgăduit, simțea cum îi plesneşte capul.

---

[1] Înseamnă falimentul, dezastrul acelei conştiințe. Fampoux este o mică localitate din Franța, unde în 1846 s-a întâmplat o teribilă catastrofă de cale ferată, devenită proverbială.

[2] Aluzie la un pasaj din *Biblie*: lui Pavel, care era centurion roman, i se arătă Isus Hristos în drumul său spre Damasc.

Era mai mult îngenuncheat decât înălțat de această minune. I se supunea disperat. În toate acestea el nu vedea decât neputința de a mai trăi. I se părea că de-aici înainte nu va mai putea nici măcar să-şi tragă sufletul. Nu se putea deprinde să aibă veşnic deasupra capului necunoscutul acesta.

Până acum tot ce era deasupra lui fusese pentru el ca o întindere netedă, simplă, limpede; nimic necunoscut, întunecat; nimic din ce n-ar fi fost hotărât, bine întocmit, înlănțuit, precis, exact, circumscris, mărginit, închis, prevăzut dinainte; autoritatea era ceva neted, fără lunecuşuri în fața cărora să te prindă amețeala. Javert nu văzuse niciodată ceva necunoscut decât privind în jos. Neorânduiala, întâmplările neaşteptate, căscarea dezordonată a haosului, alunecarea oricând cu putință într-o prăpastie, astea sunt lucruri pentru lumea de jos, pentru răzvrătiți, pentru răi şi mizerabili. Acum Javert se prăbuşea pe spate, şi spaima îl cuprindea deodată în fața acestei vedenii de necrezut; o prăpastie deasupra lui.

Cum? Să te simți surpat pe de-a-ntregul, să fii buimăcit cu desăvârşire! În ce să mai ai încredere? Toate lucrurile de care erai convins, se năruiau.

— Cum? Un mizerabil mărinimos să poată găsi o spărtură în platoşa societății! Cum? Un cinstit slujitor al legii se putea găsi deodată prins între două crime, crima de a lăsa să-i scape un om şi crima de a-l aresta? În consemnul dat de stat funcționarului nu era totul sigur! Şi datoria te putea pune în încurcătură. Cum oare? Acestea toate erau adevărate? Adevărat era că un vechi tâlhar copleşit de nenumărate osânde se putea ridica iarăşi, pentru ca până la urmă să aibă dreptate? Se putea crede aşa ceva? Aşadar, sunt împrejurări în care legea este nevoită să dea înapoi în fața crimei transfigurate, bâlbâind scuze?

Da, toate erau în adevăr aşa! Javert le vedea! Javert le pipăia! Şi nu numai că nu le putea tăgădui, ci lua chiar parte la ele. Acestea erau realități. Era groaznic ca faptele reale să se poată sluți până într-atât.

Dacă faptele şi-ar face datoria, s-ar mărgini să fie dovezile legii; faptele sunt trimise de Dumnezeu. Oare acum anarhia avea să coboare din cer?

Astfel, şi în exagerarea spaimei, şi în amăgirea pricinuită de deznădejdea lui, tot ce i-ar fi putut micşora şi îndrepta impresia se ştergea, iar societatea, şi neamul omenesc, şi universul întreg se mărgineau de acum înainte pentru el la câteva linii ce formau un

desen simplu şi respingător; astfel, de pildă, pedeapsa, lucrul judecat, forța legală, hotărârile curților suverane, magistratura, guvernul, prevenția şi represiunea, înțelepciunea oficială, infailibilitatea legală, principiul autorității, toate dogmele pe care se sprijină siguranța politică şi civilă, suveranitatea, justiția, logica decurgând din cod, absolutul social, adevărul politic, toate acestea, mormane de dărâmături, haos! El însuşi, Javert, păzitorul ordinii, incoruptibilitatea în slujba poliției, dulăul providențial al societății, învins şi pus la pământ, şi deasupra acestei ruine un om în picioare, cu boneta verde pe cap şi cu aureolă pe frunte! Iată la ce zdruncinare ajunsese, iată vedenia înspăimântătoare pe care o avea în suflet!

Toate acestea pot fi îndurate? Nu!

Stare mai cumplită nu se poate închipui. Numai în două feluri se putea ieşi din ea. Una, să se ducă hotărât la Jean Valjean, să-i dea ocnei înapoi ocnaşul. Cealaltă…

Javert se depărtă de parapet şi, cu capul sus de astă dată, se îndreptă cu paşi siguri spre postul însemnat cu un felinar, la unul din colțurile Pieței Châtelet.

Ajuns acolo, zări pe geam un gardian şi intră. Numai după felul cum deschid uşa unui post de pază, oamenii poliției se recunosc între ei. Javert îşi spuse numele, îşi arătă legitimația şi se aşeză la masa pe care ardea o lumânare. Pe masă se aflau o pană, o călimară de plumb şi hârtie pregătită pentru procese-verbale întâmplătoare şi pentru rapoartele rondurilor de noapte.

Masa aceasta, totdeauna cu un scaun de paie lângă ea, e o adevărată instituție; o găseşti în toate posturile de poliție; neschimbată, ea e împodobită cu o farfurioară de lemn plină cu rumeguş şi alta de carton cu buline roşii, şi reprezintă etajul de jos al stilului oficial. La ea începe literatura statului.

Javert luă tocul, o foaie de hârtie şi începu să scrie. Iată ce scrise:

„Câteva observații pentru bunul mers al serviciului.

Întâi: rog pe domnul prefect să citească.

Al doilea: deținuții care vin de la instrucție îşi scot încălțămintea şi rămân cu picioarele goale pe piatră, în timp ce sunt scotociți. Unii dintre ei tuşesc când se întorc la închisoare. Aceasta aduce cheltuieli de infirmerie.

Al treilea: urmărirea e bună când se face cu schimburi de agenți, din loc în loc, dar ar trebui ca, în cazurile importante, cel puțin doi agenți să nu se piardă din ochi unul pe altul, un agent nu-şi mai înde-

plineşte serviciul cum trebuie, celălalt să-l supravegheze şi să-l înlocuiască.

Al patrulea: e de neînțeles de ce regulamentul special al închisorii Madelonnettes interzice deținuților să aibă un scaun, chiar plătindu-l.

Al cincilea: la Madelonnettes nu sunt decât două zăbrele la cantină, ceea ce îngăduie deținuților să poată atinge mâna cantinierei.

Al şaselea: deținuții, numiți lătrători, care cheamă la vorbitor pe ceilalți, iau câte zece bani pentru a le striga desluşit numele. E un furt.

Al şaptelea: în atelierul de țesătorie se opresc deținuților câte cincizeci de cenți pentru fiecare fir neregulat; acesta e un abuz al antreprenorului, deoarece calitatea pânzei e aceeaşi.

Al optulea: e neplăcut că vizitatorii închisorii La Force sunt nevoiți să treacă prin curtea copiilor ca să ajungă la vorbitorul Sfânta Maria Egipteanca.

Al nouălea: e sigur că în fiecare zi jandarmii sunt auziți povestind în curtea prefecturii interogatorii luate preveniților de către magistrați. Un jandarm, care ar trebui să fie ca un sfânt, când repetă cele auzite în cabinetul de instrucție, e un semn de gravă dezordine.

Al zecelea: doamna Henry e o femeie cumsecade; cantina ei e foarte curată; dar nu e bine ca o femeie să ție localul acolo unde agenții serviciului secret pândesc pe răufăcători. Acest lucru e mai prejos de Conciergeria[3] *unei mari civilizații.”*

Javert scrise aceste rânduri cu cel mai îngrijit şi mai corect scris al său, neuitând nicio virgulă şi făcând să scârțâie zdravăn hârtia sub pană. Sub ultimul rând se iscăli:

„JAVERT,
Inspector clasa I
La postul din Piața Châtelet.
7 iunie 1832, aproximativ ora 1 după miezul nopții.”

Uscă cerneala, împături hârtia ca pe o scrisoare, o închise, scrise pe dos: *„Notă pentru administrație”*, o lăsă pe masă şi ieşi din post. Uşa cu geamuri şi zăbrele se închise în urma lui.

Trecu din nou de-a curmezişul Pieței Châtelet, ajunse pe chei şi se întoarse cu o precizie de automat tocmai în locul pe care îl părăsise cu un sfert de oră mai înainte; îşi puse din nou coatele pe marginea

---

[3] Închisoarea din interiorul palatului de justiție.

parapetului, luând aceeaşi poziţie pe aceeaşi piatră. Părea că nici nu s-ar fi clintit de acolo.

Întuneric de nepătruns. Era clipa înfiorătoare de după miezul nopţii. Un tavan de nori ascundea stelele. Cerul nu era decât o negură sinistră. La casele de pe Cité nu se mai vedea nicio singură lumină, niciun trecător; cât cuprindeai cu ochii, jur împrejur, străzile, cheiurile erau pustii. Notre-Dame şi turnurile Palatului de justiţie păreau un desen în întuneric. Un felinar arunca o lumină roşietică pe parapetul cheiului. Umbrele podurilor se alungeau în ceaţă unele îndărătul celorlalte. Ploile sporiseră apele râului.

Javert înclină capul şi privi. Totul era negru. Nu se desluşea nimic. Se auzea apa spumegând, dar râul nu se vedea. Câte o clipă, în adâncul ameţitor se ivea o licărire care şerpuia nesigur, pentru că apa are puterea, în noaptea cea mai neagră, să prindă, nici nu ştii de unde, o rază de lumină şi s-o prefacă în şopârlă. Licărirea pierea şi totul devenea din nou nedesluşit.

Părea că acolo se cască un hău nemărginit. Ce era dedesubt nu era apă, ci prăpastie. Zidul cheiului, abrupt, nedesluşit, plutind în aburi, repede ascuns, se înfăţişa ca o râpă a nesfârşirii.

Nu se vedea nimic, dar se simţea răceala duşmănoasă a apei şi mirosul searbăd al pietrelor ude. O răsuflare sălbatică se ridica din hăul acela. Apele umflate ale râului, mai mult ghicite decât văzute, şoapta şi zbuciumul valurilor, mărimea înfiorătoare a arcadelor podului, căderea închipuită în golul acela întunecat, toată această beznă era plină de groază.

Javert rămase câteva clipe nemişcat, uitându-se la gura de întuneric; privea în gol cu ochii ţintă, parcă ar fi luat seama la ceva. Apa vâjâia. Deodată, îşi scoase pălăria şi o puse pe marginea parapetului. După o clipă, o umbră înaltă şi neagră, pe care un trecător întârziat ar fi putut-o lua drept o stafie, se ivi în picioare, pe parapet, se aplecă spre apă, apoi se înălţă iarăşi şi căzu, dreaptă, în întuneric; se auzi un plescăit înfundat şi noaptea singură fu martoră la cele din urmă zvârcoliri ale acelei forme întunecate, pierite în apă.

CARTEA A CINCEA

NEPOTUL ŞI BUNICUL

I – În care vedem din nou copacul cu plasture de zinc

Câtăva vreme după întâmplările pe care le-am povestit, jupân Boulatruelle trecu printr-o puternică emoţie.

Jupân Boulatruelle e cantonierul acela din Montfermeil care a mai fost întâlnit în treacăt în părţile întunecate ale acestei cărţi.

Cititorul îşi aminteşte, poate, că acest Boulatruelle se îndeletnicea cu lucruri diferite şi nu prea curate. Spărgea pietre şi păgubea călătorii de pe drumul mare. Lucrător de terasamente şi hoţ, avea şi el un vis: credea în comorile îngropate în pădurea Montfermeil. Nădăjduia să găsească într-o zi, în pământ, bani îngropaţi la rădăcina unui copac. Până atunci îi căuta cu plăcere prin buzunarele trecătorilor.

Totuşi, deocamdată era prudent. Abia scăpase de primejdie. După cum ştim, fusese şi el ridicat odată cu ceilalţi tâlhari din cocioaba lui Jondrette. Uneori şi viciul poate fi bun la ceva: beţia îl salvase. Nu s-a putut limpezi niciodată chestiunea dacă el se afla acolo ca hoţ sau ca păgubaş. O ordonanţă de neurmărire, întemeiată pe starea de beţie constatată în seara cursei pregătite, îl pusese în libertate. Luase iar calea codrului. Se întorsese la drumul lui dintre Gagny şi Lagny, să lucreze sub supravegherea administrativă la pietruirea şoselei pe seama statului, cam plouat, foarte îngândurat, puţin dezamăgit de hoţie, care era cât pe-aci să-l piardă, dar îndreptându-se cu şi mai multă duioşie către vinul care îl scăpase de primejdie.

Cât despre emoţia puternică prin care trecu puţină vreme după întoarcerea sa sub acoperişul de iarbă al bordeiului lui de cantonier, iat-o:

Într-o dimineaţă, ieşind ca de obicei la lucru şi poate şi la pândă, puţin înainte de a se crăpa de ziuă, Boulatruelle zări printre crengi

un om pe care nu-l văzu decât din spate, dar a cărui înfăţişare, de departe şi în lumina slabă a zorilor, nu-i era cu totul necunoscută. Beţiv cum era, Boulatruelle avea totuşi o memorie bună şi limpede, armă de apărare negreşit trebuincioasă pentru oricine e puţin certat cu legile.

„Unde dracu l-am mai văzut eu pe ăsta?” se întrebă el.

Dar nu-şi putu răspunde nimic decât că-l asemuia cu cineva de care parcă şi-ar aduce aminte.

Boulatruelle, în afară de identitatea pe care nu i-o putu stabili, făcu însă anumite socoteli şi aprecieri în legătură cu acest om. Nu era de pe acolo. Abia sosise. Pe jos, se vedea bine. Niciun vehicul public nu trece la ora aceea pe la Montfermeil. Mersese pe jos toată noaptea. De unde venea? Nu de departe. Căci nu avea nici traistă, nici pachet. Desigur de la Paris. Ce căuta în pădure? Ce căuta la ora aceea? De ce venise?

Boulatruelle se gândi la comoară. Tot căznindu-se să-şi aducă aminte, i se păru că mai avusese el o astfel de tulburare, cu câţiva ani mai înainte, iscată de un bărbat care ar putea fi chiar acesta.

Tot gândindu-se, plecase capul în pământ, sub povara chiar a acestor gânduri, lucru firesc, dar nu prea dibaci. Când îl ridică, nu mai era nimeni. Omul pierise în pădure şi în ceaţă.

„Să fiu al dracului, zise Boulatruelle, dacă nu o să-i dau eu de urmă. Am să găsesc eu parohia acestui enoriaş. Hoinarul ăsta din zorii zilei e cam deocheat, am să văd eu ce-i cu el. În pădurea mea n-are nimeni secrete pe care să nu le ştiu şi eu. Îşi luă hârleţul, care era foarte ascuţit. Iată, bombăni el, ceva bun, cu care poţi scotoci pământul şi omul.”

Şi cum legi un fir de altul, luând, pe cât putea, drumul pe care trebuie să-l fi urmat celălalt, porni prin desiş.

După ce făcu vreo sută de paşi, zorile care începeau a se ivi îi veniră în ajutor. Urme de tălpi lăsate ici şi colo în nisip, ierburi călcate în picioare, buruieni strivite, care se ridicau cu o gingaşă încetineală, ca braţele unei femei frumoase ce se întinde când se trezeşte din somn, îi arătară calea. La început o urmă, apoi o pierdu. Timpul trecea. Pătrunse mai adânc în pădure şi ajunse pe un fel de înălţime. Ascultând un vânător pornit dis-de-dimineaţă, ce trecea pe o potecă în depărtare şi fluiera aria lui Guillery[1], îi veni în gând să se urce într-un copac. Deşi bătrân, era încă sprinten. Se afla lângă un

[1] Cântec popular francez din secolul al XVIII-lea.

fag înalt, vrednic de Tityr[2], ca şi de Boulatruelle. Se urcă în el cât putu mai sus.

Ideea fusese bună. Cercetând pustietatea în partea unde pădurea e încâlcită şi sălbatică, Boulatruelle îl zări deodată pe cel căutat.

Dar abia îl zărise, când îl şi pierdu iarăşi.

Omul intră, sau mai curând se strecură, într-o poiană destul de îndepărtată, ascunsă de nişte copaci mari, dar pe care Boulatruelle o cunoştea foarte bine, pentru că văzuse acolo, lângă un morman de pietroaie, un castan bolnav, pansat cu un plasture de zinc, bătut în cuie pe scoarță. Era poiana căreia altădată îi ziceau Pământul lui Blaru. Mormanul de pietre adus cine ştie pentru ce, care se afla acolo acum treizeci de ani, este fără îndoială şi astăzi tot în acelaşi loc. Nimic n-are o viață atât de lungă ca un morman de pietroaie, poate numai un gard de scânduri. E ceva provizoriu. Un motiv mai mult ca să dăinuiască.

Boulatruelle, în graba bucuriei lui, se lăsă să cadă mai mult decât coborî din copac. Aflase culcuşul, mai rămăsese numai să pună mâna pe fiară. Pesemne că acolo era faimoasa comoară visată.

Nu era treabă uşoară să ajungi la poiană. Pe cărările bătute, care te sâcâie cu miile lor de cotituri, i-ar fi trebuit un sfert de ceas şi mai bine. De-a dreptul, prin desişul care acolo e foarte încâlcit şi plin de spini ce se agață de tine, avea nevoie de mai mult de jumătate de oră. Boulatruelle făcu greşeala să nu înțeleagă asta. Avu încredere în linia dreaptă; iluzie optică vrednică de respect, dar care duce pe mulți la pierzanie. Desişul, oricât era el de încâlcit, îi păru calea cea mai bună.

„S-o luăm pe strada Rivoli a lupilor”, zise el.

Boulatruelle, deprins să meargă pieziş, greşi de astă dată şi merse drept. Se aruncă, plin de hotărâre, în lupta cu mărăcinii.

Până să răzbată printre ilice, urzici, răsuri, păducei, mărăcini şi spini foarte arțăgoşi, avu mult de furcă. Fu zgâriat zdravăn. La poalele râpei găsi o apă pe care trebui s-o treacă. După patruzeci de minute ajunse, în sfârşit, la poiana Blaru, năduşit, ud leoarcă, abia răsuflând, însângerat şi furios.

În poiană nimeni.

Boulatruelle alergă la mormanul de pietre. Era la locul lui. Nu fusese mişcat din loc. Cât despre om, pierise în pădure. Fugise.

---

[2] Tityr, păstor din ecloga I a lui Vergiliu; cu nume comun „un tityr” înseamnă un visător, un sentimental, îndrăgostit de viața tihnită de la țară. La Vergiliu îşi deapănă gândurile aşezat sub un fag impunător.

Unde? Încotro? În ce desiş? Cu neputinţă de ghicit.

Şi, lucru sfâşietor, îndărătul mormanului de pietroaie, în faţa copacului cu placa de zinc, se vedea pământ proaspăt răscolit, un hârleţ uitat sau lăsat şi o groapă.

Groapa era goală.

„Tâlharule!" strigă Boulatruelle, ridicând pumnii spre zare.

II – Ieşit din războiul civil, Marius se pregăteşte pentru cel de-acasă

Marius zăcu multă vreme între viaţă şi moarte. Timp de câteva săptămâni avu febră cu delir şi destul de grave simptome cerebrale, pricinuite mai mult de zguduirile suferite decât de rănile de la cap.

Nopţi întregi repetă numele Cosettei cu acea cumplită limbuţie pricinuită de febră şi cu întunecata încăpăţânare a agoniei. Întinderea anumitor leziuni era o primejdie de temut, pentru că supuraţia plăgilor mai mari se poate totdeauna resorbi şi, prin urmare, poate să-l ucidă pe bolnav sub înrâurirea unor anumite stări atmosferice; la orice schimbare a vremii, la cea mai mică furtună, medicul era îngrijorat. „Mai cu seamă nicio emoţie pentru rănit", spunea mereu. Pansamentele erau complicate şi grele, fixarea aparatelor şi feşelor prin plasture aglutinant nefiind încă născocită pe-atunci. Nicolette prăpădi pentru scamă un cearşaf „mare cât tavanul", după cum spunea ea. Loţiunile clorurate şi nitratul de argint izbutiră destul de greu să înlăture cangrena. În tot timpul primejdiei, domnul Gillenormand, deznădăjduit la căpătâiul nepotului său, fu ca şi Marius: între viaţă şi moarte. În fiecare zi şi uneori de două ori pe zi, un domn cu părul alb, foarte bine îmbrăcat, după descrierea amănunţită a portarului, venea să afle veşti despre bolnav şi lăsa un pachet mare de scamă pentru pansamente.

În ziua de 7 septembrie, în sfârşit, patru luni după noaptea dureroasă în care îl aduseseră, pe moarte, în casa bunicului său, medicul declară că era salvat. Marius intră în convalescenţă. Trebui totuşi să mai stea încă două luni întins pe un şezlong, din pricina neajunsurilor produse de fractura claviculei. Totdeauna există o ultimă rană care nu vrea să se închidă şi care, spre deznădejdea bolnavului, face ca pansamentele să nu se mai sfârşească.

De altfel, această boală lungă şi această lungă convalescenţă îl scăpară de urmărire. În Franţa nu există mânie, fie şi publică, pe care şase luni să nu o stingă. Răscoalele, în actuala stare a societăţii,

sunt atât de mult greşeala lumii întregi, încât sunt urmate de o anumită nevoie de a închide ochii.

Să adăugăm că acea nemaipomenită ordonanță Gisquet, care-i silea pe medici să-i denunțe pe răniți, indignase în asemenea măsură opinia publică, şi nu numai opinia publică, ci şi pe rege în primul rând, încât rănițiii fură acoperiți şi ocrotiți de această indignare; şi în afară de cei care fuseseră făcuți prizonieri chiar în timpul luptei, consiliile de război nu mai îndrăzniră să supere pe niciunul.

Îl lăsară deci pe Marius în pace.

Domnul Gillenormand trecu mai întâi prin toate spaimele şi apoi prin toate fericirile. Cu mare greutate îl împiedicară să-şi petreacă toate nopțile lângă rănit; puse să i se aducă fotoliul mare lângă patul lui Marius; vru ca fiica sa să ia pentru comprese şi feşi cea mai frumoasă rufărie a casei. Domnişoara Gillenormand, ca o femeie înțeleaptă şi vârstnică, găsi mijlocul să cruțe rufăria frumoasă, lăsând pe bunic a creadă că e ascultat. Domnul Gillenormand nici nu vru să audă când încercă să-i explice că pentru scamă e mai bună pânză groasă decât batistul şi pânza veche decât cea nouă. Sta de față de câte ori se schimbau pansamentele, în timp ce domnişoara Gillenormand, ruşinată, ieşea din odaie. Când medicul tăia cărnurile moarte cu foarfeca, zicea: „Ai! ai!” Nimic nu era mai înduioşător decât să-l vezi întinzând rănitului o ceaşcă cu ceai, cu mâna lui tremurând uşor de bătrânețe. Îl copleşea pe doctor cu întrebările, fără să-şi dea seama că erau mereu aceleaşi.

În ziua în care medicul îi dădu vestea că Marius e în afară de orice primejdie, bătrânul aiură de bucurie. Dădu portarului trei galbeni bacşiş. Seara, intrând în camera sa, dansă o gavotă, pocnindu-şi degetele ca nişte castaniete, şi cântă un cântec pe care îl transcriem:

Jeanne e născută la Fougère, un sat
De păstorițe, cuib adevărat;
Privesc cu drag veşmintele-i uşoare,
Tulburătoare.

Dragoste, trăieşti acum în ea;
Tu faci să aibă azi privirea grea,
Tu faci să aibă printre grele gene
Căutături viclene!

Mi-e dragă Jeanne şi de-asta eu o cânt
Mai mult ca orişicine pe pământ.
Mi-e dragă Jeanne cu sânul ei cel tare
De fată mare.

Apoi se aşeză în genunchi pe un scaun, şi Basque, uitându-se la el prin crăpătura uşii, spuse că era sigur că se ruga. Până atunci nu crezuse în Dumnezeu.

Cu cât Marius se întrema, bunicul parcă îşi ieşea din minți de bucurie. Făcea o mulțime de isprăvi care de care mai şugubețe, urca şi cobora scările fără să ştie de ce. O vecină, drăguță de altfel, rămase încremenită când primi într-o dimineață un buchet mare de flori; i-l trimitea domnul Gillenormand. Soțul îi făcu o scenă de gelozie. Domnul Gillenormand încerca s-o ia pe Nicolette pe genunchi. Lui Marius îi spunea: „Domnule baron”. Striga: „Trăiască republica!”

În fiecare clipă întreba pe medic: „Nu-i aşa că nu mai e niciun pericol?” Se uita la Marius cu ochii unei bunicuțe. Când mânca, îl pierdea din ochi. Nu mai voia să ştie de el însuşi, el nu mai însemna nimic. Marius era stăpânul casei, bucuria lui cuprindea o renunțare, domnul Gillenormand era nepotul nepotului său.

În voioşia lui părea un copil, cel mai respectabil dintre copii. De teamă să nu-l obosească sau să-l supere pe convalescent, se aşeza în spatele lui când voia să-i zâmbească. Era mulțumit, vesel, încântat, fermecător, întinerit. Părul alb îi sporea cu o blajină măreție lumina veselă de pe față. Când gingăşia se amestecă cu zbârciturile, e fermecătoare. Se revarsă un fel de auroră în bătrânețea asta plină de voie bună.

Cât despre Marius, în timp ce se lăsa pansat şi îngrijit, nu avea decât un singur gând: Cosette.

De când scăpase de febră şi delir nu-i mai rostea numele, şi ai fi putut crede că nu se mai gândea la ea. Tăcea tocmai pentru că sufletul lui era acolo.

Nu ştia ce se făcuse Cosette: toată întâmplarea din strada Chanvrerie era ca un nor în amintirea lui; umbre nedesluşite îi pluteau în minte: Éponine, Gavroche, Mabeuf, Thénardier, toți prietenii săi înecați în fumul groaznic al baricadei; trecerea ciudată a domnului Fauchelevent în această aventură sângeroasă i se părea o enigmă într-o furtună, nu mai înțelegea nimic din ce se întâmplase cu el însuşi, nu ştia nici cum, nici cine îl salvase şi nu era nimeni în jurul lui care să ştie; tot ce putuseră să-i spună e că fusese adus în strada

Filles-du-Calvaire, noaptea, într-o trăsură; trecutul, prezentul şi viitorul nu mai erau în el decât pâcla unei amintiri nedesluşite, dar în negura aceasta exista un punct neschimbat, o schiță limpede şi lămurită, ceva tare ca granitul, o hotărâre, o voință: s-o regăsească pe Cosette. Pentru el, viața însemna Cosette; în inima lui îşi făgăduise că nu o va primi pe una fără alta, şi era neclintit în hotărârea sa de a cere de la oricine ar vrea să-l silească să trăiască – de la bunicul său, de la soartă, de la iad – să-i dea înapoi raiul pierdut.

Nu-şi ascundea piedicile.

Să subliniem aici un amănunt. Marius nu fusese deloc câştigat şi nici prea înduioşat de toată această grijă şi dragoste a bunicului său. Mai întâi nici nu o cunoştea în toate tainele ei; apoi în mintea lui de bolnav, tulburată poate încă de febră, se temea de toate aceste alintări, ca de un lucru ciudat şi nou, menit numai să-l îmblânzească. Şi rămânea rece. Bunicul îşi cheltuia în zadar bietul lui surâs de bătrân. Marius îşi spunea că toate merg bine atâta vreme cât el, Marius, nu spunea nimic şi-i lăsa să facă ce vor; dacă ar fi însă vorba de Cosette, bunicul ar lua o altă înfățişare şi adevăratul lui gând s-ar da pe față. Atunci ar începe lupta grea; ar izbucni din nou neînțelegerile şi toate piedicile la un loc. Fauchelevent, Coupelevent, bogăția, sărăcia, mizeria, piatra de gât, viitorul. Împotrivire aspră; în încheiere: refuz. Marius se încorda dinainte.

Şi pe urmă, pe măsură ce prindea puteri, amintirea nedreptăților de mai înainte, rănile vechi ale sufletului său se redeschideau; se gândea iar la trecut, colonelul Pontmercy se ridica iar între domnul Gillenormand şi el, şi Marius îşi spunea că nu putea nădăjdui într-o bunătate adevărată de la cineva care fusese atât de aspru şi nedrept cu tatăl său. Şi, odată cu sănătatea, îi revenea şi un fel de duritate împotriva bunicului său. Bătrânul suferea în tăcere.

Domnul Gillenormand, fără să arate nimic de altfel, băgase de seamă că, de când se întorsese acasă şi îşi venise în fire, Marius nu-i spusese „tată” nici măcar o dată. Nu-i spunea nici „domnule”, e adevărat, dar găsea mijlocul, printr-un anumit fel de a vorbi, să nu spună niciuna, nici alta.

Era vădit că se apropia criza.

Cum se întâmplă aproape totdeauna în astfel de împrejurări, Marius, pentru a-şi încerca puterea, se luă la harță înainte de a începe lupta. Asta se numeşte a sonda terenul. Se întâmplă că într-o dimineață, în legătură cu în ziar ce-i căzuse în mână, domnul Gillenormand vorbi cam batjocoritor despre Convențiune şi aruncă

un cuvânt de ocară lui Danton, Saint-Just şi Robespierre, ca din partea unui regalist. „Oamenii de la ’93 au fost nişte giganți”, zise Marius sever. Bătrânul tăcu şi nu mai scoase o vorbă toată ziua.

Marius, care avea totdeauna în minte pe bunicul neînduplecat al copilăriei sale, văzu în tăcerea asta o mânie mare înăbuşită, prevăzu o luptă înverşunată şi în fundul sufletului îşi întări pregătirile de război.

Luă hotărârea ca, în caz de refuz, să-şi smulgă pansamentele, să-şi scoată din loc clavicula, să-şi zgândărească rănile ce-i mai rămăseseră şi să nu mai primească niciun fel de hrană. Rănile erau munițiile lui. S-o dobândească pe Cosette sau să moară.

Aşteptă clipa potrivită cu răbdarea vicleană o bolnavului.

Această clipă sosi.

III – Marius atacă

Într-o zi, pe când fiica sa orânduia sticluțele şi ceştile pe marmura scrinului, domnul Gillenormand sta aplecat asupra lui Marius şi îi spunea plin de dragoste:

— Vezi, dragă Marius, eu în locul tău acum aş mânca mai bine carne decât peşte. Un peşte fript e o mâncare cum nu se poate mai bună pentru un început de convalescență, dar ca să pui un bolnav pe picioare trebuie un cotlet zdravăn.

Marius îşi adună puterile pe care şi le recăpătase aproape în întregime şi, ridicându-se în capul oaselor, îşi propti pe cearşaf pumnii strânşi, îşi privi bunicul drept în ochi, luă o înfățişare fioroasă şi zise:

— Asta mă face să-ți spun un lucru.

— Care?

— Că vreau să mă însor.

— Lucrul e prevăzut, zise bunicul.

Şi izbucni în râs.

— Cum, prevăzut?

— Da, e prevăzut. Fetița va fi a ta.

Marius uimit şi copleşit de o bucurie neaşteptată, tremura tot.

Domnul Gillenormand urmă:

— Da, a ta să fie fetița aceea drăgălaşă! Vine în fiecare zi sub înfățişarea unui domn bătrân să afle veşti despre tine. De când ai căzut rănit, îşi petrece tot timpul plângând şi făcând scamă. Am iscodit eu. Locuieşte în strada l’Homme-Armé, numărul 7. Ah! Aici

am ajuns! Ah! O vrei! Ei bine, o să fie a ta! Aşa îți trebuie. Pregătiseşi un mic complot. Îți ziseşi: o să-i spun verde bunicului, acestei momâi de pe vremea regenței şi directoratului, acestui fante de altădată, acestui Dorante ajuns Géronte[3]; şi el a fost uşuratic, şi-a avut şi el midinetele şi Cosettele lui; şi el a zburat, şi el a avut aripi şi a gustat, din merindea primăverii; va trebui să-şi aducă aminte. O să vedem noi. Care pe care! Ah! Iei taurul de coarne. Bine. Eu îți ofer un cotlet şi tu îmi răspunzi: „Bine că mi-ai adus aminte, vreau să mă însor". Aşa tranziție zic şi eu! Ah! Te aşteptai la scandal! Nu ştiai că sunt un laş bătrân. Ei, acum ce mai spui? Ți-e necaz! Nu te aşteptai ca bunicul să fie mai prost decât tine; ți-ai uitat discursul pe care trebuia să mi-l ții, domnule avocat, şi asta te sâcâie. Hai, strigă, urlă, n-ai decât! Fac ce vrei tu. Ai amuțit de tot, nătărăule! Ascultă! Am iscodit şi eu, sunt şiret. E încântătoare, e cuminte, nu e adevărată istoria cu lăncierul, a făcut mormane întregi de scamă, e o comoară, te adoră. Dacă ai fi murit, am fi fost trei; sicriul ei l-ar fi întovărăşit pe al meu. Mi-a venit în gând, cum te-ai făcut mai bine, să ți-o aduc pur şi simplu la căpătâi, dar numai în romane se aduc aşa, deodată, fetele tinere lângă patul unor răniți frumoşi care le plac. Asta nu se face. Ce-ar fi spus mătuşa ta? Mai toată vremea erai gol, băiete. Întreab-o pe Nicolette, care nu te-a părăsit o clipă, dacă se putea să fie o femeie aici. Şi apoi, ce-ar fi spus medicul? O fată frumoasă nu te vindecă de friguri. În sfârşit, bine, să nu mai vorbim de asta, am zis, s-a făcut, s-a hotărât, ia-o! Uite, asta e răutatea mea! Vezi, am văzut că nu mă iubeşti şi atunci mi-am spus: Ce-aş putea face pentru ca dobitocul ăsta să mă iubească? Uite, am pe micuța mea Cosette la îndemână, o să i-o dau, atunci va trebui să mă iubească puțin sau să spună de ce nu mă iubeşte. Ah! Credeai că bătrânul o să tune şi o să fulgere, o să-şi îngroaşe glasul, o să strige „nu" şi o să ridice bastonul asupra acestor zori de fericire! Deloc. Fie şi Cosette, fie şi dragoste! Nici nu vreau altceva. Domnule, binevoiți a vă însura. Fii fericit, iubitul meu copil!

Odată spuse acestea, bătrânul izbucni în plâns.

Luă capul lui Marius, îl strânse cu amândouă brațele la pieptul lui bătrân. Şi amândoi începură să plângă. Aceasta e una din formele celei mai mari fericiri.

— Tată! strigă Marius.

---

[3] Prim-amorez devenit moşneag; nume de personaje din comedia clasică franceză.

— Ah! atunci mă iubeşti! zise bătrânul.

Fu o clipă de nedescris. Se înăbuşeau şi nu puteau vorbi.

În sfârşit, bătrânul gângăvi:

— Hai, şi-a dat drumul! Mi-a spus „tată”.

Marius îşi trase capul din braţele bunicului şi zise încet:

— Dar, tată, acum dacă m-am făcut bine, cred că aş putea s-o văd.

— Am prevăzut şi asta, o s-o vezi mâine.

— Tată!

— Ce e?

— De ce nu astăzi?

— Hai şi astăzi. Fie şi astăzi! Mi-ai spus „tată” de trei ori. Face. Am eu grijă. O să ţi-o aducem! Lucrul a fost prevăzut, îţi spun. A şi fost pus în versuri. E sfârşitul elegiei *Tânărul bolnav* de André Chénier[4], de André Chénier căruia tâlh… giganţii de la ’93 i-au tăiat beregata.

Domnului Gillenormand i se păru că Marius încruntă uşor din sprâncene, dar, de fapt, trebuie s-o spunem, Marius nici nu-l mai asculta, plutind în extaz, cu gândul mai mult la Cosette decât la 1793. Bunicul, tremurând de teamă fiindcă pomenise de André Chénier într-un moment atât de nepotrivit, reluă în grabă:

— Vezi, „i-au tăiat beregata”, nu e chiar cuvântul potrivit. Fapt e că marile genii revoluţionare, care nu erau oameni răi – asta nu se poate tăgădui – care erau eroi ai naibii, găseau că André Chénier îi cam stânjenea şi de-asta l-au ghilo… adică, aceşti oameni mari l-au rugat în ziua de 7 thermidor, în interesul salvării publice, pe André Chénier să binevoiască a se duce…

Domnul Gillenormand, gâtuit de propria sa frază, nu mai putu urma; neputând nici s-o sfârşească, nici s-o înghită, pe când fiica sa îi potrivea lui Marius perna la spate, zăpăcit de atâtea emoţii, bătrânul se năpusti, cu graba pe care i-o mai îngăduia vârsta, afară din odaia de culcare, trânti uşa în urma lui şi, roşu ca racul, înecându-se, spumegând, cu ochii ieşiţi din orbite, dădu peste Basque cel de treabă, care lustruia cizmele în vestibul. Îl luă de guler, şi-i strigă în faţă mânios:

— Mii de draci, tâlharii aceia l-au asasinat!

— Pe cine, domnule?

— Pe André Chénier!

— Da, domnule, zise Basque speriat.

---

[4] Poet francez (1762–1794), autor de elegii şi idile, mort pe eşafod în timpul revoluţiei.

IV – În cele din urmă, domnişoara Gillenormand nu ia în nume de rău că domnul Fauchelevent a venit cu ceva la subsuoară

Cosette şi Marius se revăzură.

Ce a fost întrevederea lor nu mai spunem.

Sunt lucruri pe care nu trebuie să încerci a le zugrăvi; soarele de pildă.

Întreaga familie, cu Basque şi Nicolette, era strânsă în odaia lui Marius când intră Cosette.

Se ivi în prag, înconjurată parcă de un nimb.

Tocmai în acea clipă bunicul se pregătea să-şi şteargă nasul; rămase încremenit, cu el în batistă, şi uitându-se la Cosette pe deasupra batistei:

— Răpitoare! exclamă el.

Apoi îşi suflă nasul cu zgomot.

Cosette era îmbătată, încântată, înspăimântată, într-al nouălea cer. Era speriată, atât cât poți fi speriat de fericire. Abia putea vorbi, se înroşea, se îngălbenea, ar fi vrut să se arunce în brațele lui Marius şi nu îndrăznea. Era ruşinată să-şi arate iubirea în fața tuturor. Oamenii sunt fără milă față de îndrăgostiții fericiți. Stau lângă ei tocmai când aceştia ar dori mai mult să fie singuri, când n-au deloc nevoie de alții.

Odată cu Cosette şi în urma ei intrase un bărbat cu părul alb. Grav, surâzând totuşi, dar cu un surâs vag şi sfâşietor. Era „domnul Fauchelevent”; era Jean Valjean.

— Era „foarte bine îmbrăcat”, cum spusese portarul, din cap până în picioare, în haine negre noi şi cravată albă.

Nici nu i-ar fi trecut prin minte portarului că burghezul acesta îngrijit, vreun notar pesemne, era cioclul înspăimântător, care răsărise la poarta lui, în noaptea de 7 iunie, în zdrențe, slut, plin de glod, cu ochii rătăciți, cu fața mânjită de sânge şi noroi, ținând de subsuori pe Marius leşinat; cu toate astea, nasul lui de portar simțise ceva. Când domnul Fauchelevent sosise cu Cosette, portarul nu se putuse împiedica să şoptească în taină soției sale: „Nu ştiu de ce tot mi se pare că am mai văzut chipul ăsta!”

În camera lui Marius, domnul Fauchelevent sta la o parte, lângă uşă. Avea la subsuoară un pachet învelit în hârtie şi care semăna cu un volum *in-octavo*. Hârtia era verzuie şi părea mucegăită.

— Totdeauna umblă domnul ăsta aşa, cu cărţi la subsuoară? o întrebă încet, pe Nicolette, domnişoara Gillenormand, care nu era deloc iubitoare de cărţi.

— Ce vrei, răspunse tot aşa domnul Gillenormand, care o auzise, e un învăţat. Şi dacă? Ce e el de vină? Domnul Boulard[5], pe care l-am cunoscut, nu ieşea nici el niciodată fără o carte şi totdeauna strângea la piept câte o hârţoagă veche... Şi salutând zise tare: Domnul Trauchelevent...

Bătrânul Gillenormand nu o făcu într-adins, dar neatenţia la numele proprii era la el un fel de-a fi aristocrat.

— Domnule Tranchelevent, am onoarea a vă cere mâna domnişoarei pentru nepotul meu, domnul baron Marius Pontmercy.

Domnul „Tranchelevent” se înclină.

— S-a făcut! zise bunicul.

Apoi, întorcându-se spre Marius şi Cosette, şi binecuvântându-i cu amândouă braţele întinse, exclamă:

— Acum aveţi voie să vă iubiţi!

Nu aşteptară să li se spună de două ori. Nu le mai păsa de nimic. Gunguritul începu. Îşi vorbeau încet. Marius cu coatele sprijinite pe braţele fotoliului pe care era întins, Cosette în picioare lângă el.

— Oh, Doamne! şoptea Cosette. Te văd iarăşi. Eşti chiar tu! Chiar dumneata! Să te duci să lupţi aşa! Pentru ce? E îngrozitor! Timp de patru luni am fost ca moartă. Oh! Rău ai fost că te-ai dus la bătălia aceea! Ce-ţi făcusem? Te iert, dar n-ai să mai faci. Şi adineauri, când au venit să ne cheme, am crezut că o să mor, dar de bucurie. Am fost atât de mâhnită! Nici n-am mai stat să mă îmbrac, trebuie să fiu de speriat. Ce-au să zică ai tăi dacă mă văd cu gulerul mototolit? Dar vorbeşte şi tu! Mă laşi să vorbesc singură. Stăm tot în strada l’Homme-Armé. Se pare că rana de la umăr a fost ceva groaznic. Mi-au spus că puteai vârî pumnul în ea. Şi că-ţi tăiau carnea cu foarfecele. Îngrozitor! Am plâns până n-am mai putut! E de neînţeles cum poţi să suferi atâta! Bunicul tău pare foarte bun. Nu te mişca, nu te sprijini în cot, ia seama, o să te doară. Oh! Ce fericită sunt! Aşadar, s-a sfârşit cu nenorocirile! Sunt o proastă. Voiam să-ţi spun atâtea lucruri şi-acum le-am uitat pe toate. Mă mai iubeşti? Locuim în strada l’Homme-Armé. Fără grădină. Toată vremea am făcut scamă; uite, domnule, vezi; din vina dumitale am o bătătură la deget.

---

[5] Savant şi bibliofil cunoscut la Paris pe timpul revoluţiei şi al imperiului. A adunat o bibliotecă de 500.000 de volume.

— Înger! spunea Marius.

„Înger” e singurul cuvânt din limbaj care nu se uzează. Oricare altul nu ar rezista nemilosului abuz pe care îl fac cu el îndrăgostiții.

Apoi, cum mai erau şi alții de față, se întrerupseră şi nu mai spuseră niciun cuvânt, mărginindu-se să-şi atingă mâinile cu sfială.

Domnul Gillenormand se întoarse către toți ceilalți care mai erau în odaie şi strigă:

— Hai, vorbiți tare, voi ăştilalți! Faceți zgomot între culise! Haideți, puțină gălăgie, ce dracu! Să poată vorbi în linişte copiii ăştia. Şi apropiindu-se de Marius şi Cosette, le spuse încet de tot: Tutuiți-vă. Nu vă sfiiți.

Mătuşa Gillenormand asista năucită la această năvală de lumină în casa ei bătrânească. Uimirea ei nu era arțăgoasă. Nu se uita deloc la ei cu ochii mânioşi pizmaşi, ai bufniței care priveşte doi porumbei. Era privirea prostită a unei biete fete nevinovate, de cincizeci şi şapte de ani; era viața trăită în zadar, privind la acea biruință care era dragostea.

— Domnişoară Gillenormand, îi spuse tatăl ei, ți-am spus eu că aşa o să ți se întâmple. Tăcu o clipă şi adăugă: Priveşte la fericirea celorlalți! Apoi, întorcându-se spre Cosette: Ce drăguță e! Ce drăguță e! E ca un tablou de Greuze. Şi toate astea au să fie numai ale tale, ştrengarule! Ah! Ticălosule, mare noroc ai cu mine! Fii fericit, dacă aş avea cu cincisprezece ani mai puțin, ne-am bate în duel pentru ea. Uite, sunt îndrăgostit de dumneata, domnişoară. E firesc. E dreptul dumitale. Ah! Ce mai nuntă o să fie! Parohia noastră e Saint-Denis du Saint-Sacrement, dar o să obțin dispensă ca să vă căsătoriți la Saint-Paul. Biserica e mai arătoasă. E ridicată de iezuiți. E mai cochetă. E față-n față cu fântâna cardinalului de Biragne. Capodopera arhitecturii iezuite e la Namur. Se cheamă Saint-Loup[6]. Când o să fiți căsătoriți, să vă duceți acolo. Merită să faceți drumul ăsta. Domnişoară, sunt cu totul de partea dumitale, vreau ca fetele să se mărite, de asta sunt făcute. Este o oarecare sfântă Ecaterina, pe care aş vrea să o văd veşnic cu capul gol[7]. Să rămâi fată e frumos, dar e rece. Biblia spune: „Înmulțiți-vă”. Pentru a mântui poporul e nevoie de Jeanne d’Arc dar pentru a înmulți poporul e nevoie de maica Barză.

---

[6] Biserica Saint-Loup din Namur (Belgia) este unul din lăcaşurile iezuite cele mai încărcate de decoruri, îndeosebi basoreliefuri în marmură policromă; datează din secolul al XVII-Iea.

[7] Aluzie la expresia *coiffer Sainte-Catherine* – a face un bonet sfintei Ecaterina (patroana fecioarelor), adică a rămâne nemăritată.

Măritați-vă, deci, frumoaselor! În adevăr, nu văd la ce bun să rămâi fată! Ştiu eu că la biserică ai o capelă anume, că poți face parte din Frăția fecioarei; dar dă-o încolo, un bărbat drăguț, cumsecade, şi după un an, un copilaş bălai şi dolofan care să sugă voiniceşte, cu picioruşele numai pernuțe de grăsime şi care să-ți frământe sânul cu lăbuțele lui trandafirii, râzând ca zorile dimineții, face mai mult decât să ții o lumânare aprinsă la vecernie şi să cânți *Turris Eburnea*[8]!

Bunicul se răsuci pe călcâiele lui de nouăzeci de ani şi începu din nou vorba, ca un resort proaspăt întors:

— *Şi stăvilind visarea ce-a curs tulburător*
E-adevărat, Alcippe, că în curând te-nsori?[9]

Îmi adusei aminte!

— Ce, tată?

— Nu aveai tu un prieten bun?

— Da, Courfeyrac.

— Ce e cu el?

— A murit.

— Asta-i bine.

Se aşeză lângă ei, o sili şi pe Cosette să şadă şi le luă mâinile în mâinile lui zbârcite.

— E încântătoare mititica asta! E o minune această Cosette! E o fetiță foarte mică şi totodată o doamnă mare. Nu va fi decât baroană, e o decădere; e născută marchiză. Ce mai gene are! Băgați-vă bine în cap, copii, cu voi e adevărul. Iubiți-vă! Până la prostie. Iubirea e prostia oamenilor şi duhul lui Dumnezeu. Adorați-vă! Numai, adăugă el întunecându-se deodată, ce nenorocire! Abia acum mă gândesc. Mai mult de jumătate din averea mea e în rentă viageră; cât voi trăi eu, o să meargă, dar după moartea mea, peste vreo douăzeci de ani, ah! sărmanii mei copii, nu veți avea niciun ban! Mâinile dumneavoastră frumoase şi albe, doamnă baroană, vor face diavolului cinstea să-l tragă de coadă.

Se auzi atunci un glas adânc şi liniştit, care spuse:

---

[8] Turnul eburnean sau de fildeş (lat.); începutul unui verset din slujba bisericească de seară la catolici.

[9] Parodia primelor două versuri din Satira a X-a, contra femeilor, a lui Boileau: „Ainsi, bornant le cours de tes rêvasseries, / Alcippe, il est donc vrai, dans peu tu te maries?"

Gillenormand recită o versiune proprie a primului vers, care era de fapt: „Enfin, bornant le cours de tes galanteries”.

— Domnişoara Euphrasie Fauchelevent are şase sute de mii de franci.

Era glasul lui Jean Valjean.

Nu scosese încă niciun cuvânt. Părea că toată lumea îl uitase şi el stătea în picioare, nemişcat, în spatele tuturor oamenilor acestora fericiți.

— Cine e această domnişoară Euphrasie? întrebă uluit bunicul.

— Eu sunt, răspunse Cosette.

— Şase sute de mii de franci! reluă domnul Gillenormand.

— Mai puțin paisprezece sau cincisprezece mii de franci, poate, zise Jean Valjean.

Şi puse pe masă pachetul pe care mătuşa Gillenormand îl luase drept o carte.

Jean Valjean îl dezveli; era un teanc de bancnote. Fură desfăcute şi numărate. Erau cinci sute de bilete de câte o mie de franci şi o sută şaizeci şi opt de câte cinci sute. Cu totul cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

— Bună carte, zise domnul Gillenormand.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci! şopti mătuşa.

— Asta schimbă multe lucruri, nu-i aşa, domnişoară Gillenormand? reluă bătrânul. Diavolul ăsta de Marius a descoperit în copacul cu visuri o fetişcană milionară! Să mai aveți încredere în dragostele băieților! Studenții găsesc studente de şase sute de mii de franci. Chérubin lucrează mai bine decât Rotschild.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci! repeta cu jumătate de glas domnişoara Gillenormand. Cinci sute optzeci şi patru! Poți spune şase sute de mii de franci!

Cât despre Marius şi Cosette, ei se uitau unul la altul; aproape nici nu băgară de seamă acest amănunt.

V – Depuneți-vă banii mai bine în pădure decât la notar

S-a înțeles, nici vorbă, fără să mai fie nevoie de multe desluşiri că după afacerea Champmathieu, mulțumită primei evadări de câteva zile, Jean Valjean putuse veni la Paris să-şi retragă la timp de la Laffitte suma câştigată de el sub numele de domnul Madeleine, la Montreuil-sur-Mer; şi că, temându-se să nu fie prins din nou – ceea ce i s-a şi întâmplat, într-adevăr, după puțină vreme – ascunsese şi îngropase această sumă în pădurea Montfermeil, în locul zis Pământul lui Blaru. Suma, şase sute treizeci de mii de franci, toată în

bancnote, nu ocupa mult loc şi încăpea într-o cutie; numai că, pentru a feri cutia de umezeală, el o pusese într-un cufăraş de stejar plin cu talaj de castan. În acelaşi cufăraş îşi pusese şi cealaltă comoară, sfeşnicele episcopului. Ne amintim că, evadând de la Montreuil-sur-Mer, le luase cu el. Bărbatul zărit într-o seară pentru întâia oară de Boulatruelle fusese Jean Valjean. Mai târziu, de câte ori avea nevoie de bani, Jean Valjean venea să şi-i ia din poiana Blaru. Asta era pricina plecărilor de care am vorbit. Undeva, în buruieni, într-o ascunzătoare cunoscută numai de el, avea un târnăcop. Când îl văzu pe Marius intrat în convalescență, simțind că se apropie ceasul când banii aceştia ar putea fi de folos, se dusese să-i ia; Boulatruelle îl văzuse iar în pădure, de astă dată însă dimineața, nu seara. Târnăcopul rămase moştenire lui Boulatruelle.

Suma întreagă era de cinci sute optzeci şi patru de mii cinci sute de franci. Jean Valjean puse cele cinci sute la o parte pentru el. „Pe urmă, vom mai vedea”, se gândi el. Diferența între această sumă şi cele şase sute treizeci de mii de franci scoşi de la Laffitte reprezenta cheltuiala pe zece ani, de la 1823 la 1833. Cei cinci ani de mânăstire nu costaseră decât cinci mii de franci.

Jean Valjean puse cele două sfeşnice pe cămin, unde străluceau spre marea bucurie a Toussaintei.

De altfel, Jean Valjean se ştia scăpat de Javert. Auzise povestindu-se, şi faptul fusese verificat şi de el în *Monitor*, unde se publicase că un inspector de poliție cu numele Javert fusese găsit înecat sub o luntre de spălătoreasă între podul Change şi Pont-Neuf, şi că un bilet lăsat de acest om, de altfel fără cusur şi foarte prețuit de şefii săi, făcea să se creadă că este vorba de un acces de alienație mintală şi de o sinucidere. „De fapt, se gândi Jean Valjean, sigur că era nebun, dacă atunci când mă avea în mână mi-a dat drumul.”

VI – Cei doi bătrâni fac totul, fiecare în felul lui, pentru fericirea Cosettei

Se făcură toate pregătirile pentru căsătorie. Medicul întrebat, fu de părere că ea ar putea avea loc în februarie. Erau în decembrie. Se scurseră câteva încântătoare săptămâni de fericire deplină. Bunicul nu era nici el mai puțin fericit. Şedea câte un sfert de ceas în contemplație în fața Cosettei.

— Minunată fată! exclamă el. Şi pare atât de blândă şi bună. Fără îndoială, drăguța de ea, e fata cea mai fermecătoare pe care am

văzut-o vreodată. Mai târziu va avea virtuţi de mireasmă de toporaşi. E gingăşia însăşi. Cu o astfel de fiinţă nu poţi duce decât o viaţă de nobil. Marius, băiete, eşti baron, eşti bogat, te rog din suflet nu face pe avocăţelul!

Cosette şi Marius trecuseră deodată din mormânt în paradis. Trecerea se făcuse fără pregătire, şi ei ar fi fost năuciţi dacă n-ar fi fost în culmea fericirii.

— Înţelegi ceva din toate astea? o întreba Marius pe Cosette.

— Nu, răspundea Cosette, dar mi se pare că Dumnezeu se uită spre noi.

Jean Valjean făcu totul, netezi totul, împăcă şi uşură totul. Se îndrepta spre fericirea Cosettei cu tot atâta grabă şi, s-ar fi zis, cu tot atâta bucurie ca şi Cosette însăşi.

Cum fusese primar, ştiu să ducă la bun sfârşit o chestiune gingaşă pe care numai el o cunoştea: starea civilă a Cosettei. Să dea pe faţă originea ei, cine ştie? Asta ar fi împiedicat poate căsătoria. O scoase pe Cosette din toate încurcăturile. Îi născoci o familie de morţi, mijloc sigur să nu aibă vreo reclamaţie. Cosette era tot ce mai rămânea dintr-o familie stinsă; Cosette nu era fiica lui, ci fiica unui alt Fauchelevent. Doi fraţi Fauchelevent fuseseră grădinari la mânăstirea Petit-Picpus. Se duseră la mânăstire; acolo aflară cele mai bune informaţii şi mărturiile cele mai sigure; bietele călugăriţe, nu prea în măsură şi nici prea doritoare să scormonească o chestiune de paternitate, negândindu-se la nimic rău, nu ştiuseră niciodată bine care din cei doi Fauchelevent era tatăl Cosettei. Ele spuseră tot ce li se ceru şi o spuseră cu toată inima. Se întocmi un act de notorietate. Cosette deveni înaintea legii domnişoara Euphrasie Fauchelevent. Fu declarată orfană de tată şi de mamă. Jean Valjean făcu aşa ca să fie numit, sub numele de Fauchelevent, tutore al Cosettei, cu domnul Gillenormand ca tutore supleant.

Cât despre cei cinci sute optzeci şi patru de mii de franci, aceştia erau un legat făcut Cosettei de către o persoană moartă, care dorea să rămână necunoscută. Legatul fusese la început de cinci sute nouăzeci şi patru de mii de franci, dar zece mii fuseseră cheltuiţi pentru educaţia domnişoarei Euphrasie, din care cinci mii plătiţi chiar la mânăstire. Legatul, depus în mâna unei terţe persoane, trebuie să fie remis Cosettei la majoratul ei, sau în clipa căsătoriei. Toată această orânduială nu avea niciun cusur, după cum se vede, mai cu seamă când era sprijinită de mai bine de o jumătate de milion. Ar mai fi fost, ici şi colo, câte o ciudăţenie, dar ele nu fură

văzute; unul din cei interesați avea ochii legați de dragoste, ceilalți, de cele şase sute de mii de franci.

Cosette află că nu era fiica bătrânului căruia atâta vreme îi spusese „tată”. El nu era decât o rudă; un alt Fauchelevent era tatăl ei adevărat. Oricând, altădată, ar fi mâhnit-o adânc. Dar în ceasurile de nespusă fericire pe care le trăia nu fu decât o umbră, o uşoară întunecare; sufletul ei era stăpânit de o bucurie atât de mare, încât norul trecu repede. Îl avea pe Marius. Tânărul se ivise, bătrânul se da la o parte. Aşa e viața.

Şi apoi, Cosette era de mult deprinsă să vadă lucruri neînțelese în jurul ei; orice ființă care a avut o copilărie plină de taine e gata totdeauna să renunțe la anumite lucruri.

Ea îi spunea totuşi, şi mai departe „tată” lui Jean Valjean.

Cosette, într-al nouălea cer, era entuziasmată de tata Gillenormand. E adevărat că el o copleşea cu daruri şi madrigaluri. În timp ce Jean Valjean dădea Cosettei o situație normală în societate şi o stare civilă inatacabilă, domnul Gillenormand se îngrijea de darurile de nuntă. Nimic nu-i făcea mai multă plăcere decât să se arate măreț şi darnic. Dăduse Cosettei o rochie de dantelă de Binche, pe care o moştenise şi el de la bunica lui. „Moda se întoarce, spunea el, lucrurile vechi fac furori, femeile tinere din vremea bătrâneții mele se îmbracă aşa cum se îmbrăcau femeile bătrâne în copilăria mea.”

Îşi golea uriaşele şi pântecoasele scrinuri de lac de Coromandel[10] care nu fuseseră deschise de mulți ani de zile. „Ia să le mai spovedim pe cocoanele astea bătrâne, să vedem ce mai ascund”. Trăgea cu zgomot sertarele încărcate, pline cu rochiile tuturor soțiilor, ale tuturor amantelor şi ale tuturor bunicelor şi străbunicelor lui. Mătăsuri chinezeşti, stofe de Damasc, moaruri pictate, rochii înflorate din mătase, de Tours, batiste din India brodate cu fir de aur ce se poate spăla, bucăți întregi de mătăsuri cu două fețe, dantelă de Gênes şi d’Alençon, garnituri întregi de giuvaeruri vechi, bomboniere de fildeş împodobite cu bătălii minuscule, găteli, panglici, toate le dăruia Cosettei. Uimită şi fericită în fața lor, plină de dragoste pentru Marius şi neştiind cum să-şi arate recunoştința față de domnul Gillenormand, Cosette, îmbrăcată în catifea de mătase, visa la o fericire fără margini. Coşul cu darurile de nuntă îi

[10] Adică de pe coasta orientală a Indiei, unde se lucrau astfel de lădițe din lemn prețios, frumos împodobite cu încrustări de sidef şi metal.

părea purtat de îngeri. Sufletul ei se înălța în albastrul cerului pe aripi de dantelă de Malines.

Încântarea îndrăgostiților nu o egala decât pe aceea a bunicului.

Parcă răsunau fanfarele în strada Filles-du-Calvaire. În fiecare dimineață alte nimicuri de preț, daruri de-ale bunicului pentru Cosette. Toate podoabele cu putință se răsfirau minunate în jurul ei.

Într-o zi, Marius, căruia chiar în plină fericire îi plăcea să vorbească de lucruri serioase, zise, în legătură cu o întâmplare oarecare:

— Oamenii revoluției sunt atât de mari, încât au de pe acuma prestigiul veacurilor, ca şi Caton[11] sau Focion[12], şi fiecare din ei pare un suflet antic.

— Antic! Moar antic! exclamă bătrânul. Îți mulțumesc Marius. E tocmai ce căutam.

Şi a doua zi o minunată rochie de moar antic de culoarea ceaiului se afla în coşul cu daruri al Cosettei.

Bunicul scotea din aceste găteli o întreagă înțelepciune.

— E bună dragostea, dar mai e nevoie şi de-alde astea. Fericirii îi trebuie şi lucruri de prisos. Fericirea e numai necesarul. Mai pune pe deasupra şi cât mai mult prisos. Inima lui şi un palat pe deasupra! Inima lui şi bogățiile Luvrului. Inima ei, şi pe lângă ea, havuzurile de la Versailles. Dați-mi o păstoriță şi căutați să fie ducesă. Dați-mi-o pe Philis[13] încununată cu albăstrele, dar să aibă şi o sută de mii de livre venit. Desfăşurați-mi o pastorală cât vezi cu ochii, pe sub o colonadă de marmură. Primesc pastorala şi pe deasupra şi minunăția de marmură şi aur. Fericirea goală, seamănă cu pâinea goală. Mănânci, dar nu te ospătezi. Vreau lucruri de prisos, inutile, extravagante, mai multe decât trebuie, din cele ce nu folosesc la nimic. Mi-aduc aminte că în catedrala de la Strasbourg am văzut un orologiu înalt cât o casă

---

[11] Personaj din istoria romană cunoscut pentru calitățile lui morale şi prin lupta lui pentru salvarea republicii romane amenințată de dictatura lui Cezar; s-a sinucis la Utica (Tunisia de azi), în 46 î.e.n. când şi-a dat seama că orice luptă împotriva lui Cezar este zadarnică.

[12] Om de stat atenian (secolul al IV-lea), unul din organizatorii rezistenței împotriva ambițiilor regelui Filip al Macedoniei. Apreciat pentru cinstea şi dezinteresarea lui. A fost silit de duşmani să se sinucidă la o vârstă înaintată (317 î.e.n.).

[13] Numele obişnuit al păstorițelor elegante şi cochete din poezia galantă franceză a secolelor XVII-XVIII; numele acesta, luat din limba greacă veche, înseamnă „iubită”.

cu trei caturi care arăta ora, care avea bunătatea să arate ora, dar care nu părea făcut pentru asta, şi care, după ce suna de amiază, sau de miezul nopţii – ora dragostei, sau orice altă oră veţi vrea – îţi da luna şi stelele, pământul şi marea, păsările şi peştii, Phebus şi Phebe, şi un şir lung de lucruri care ieşeau dintr-o firidă, şi pe cei doisprezece apostoli, şi pe împăratul Carol Quintul, şi pe Eponina, şi pe Sabinus[14], şi o armată întreagă de omuleţi auriţi, care pe deasupra mai cântau şi din trâmbiţă. Fără să mai vorbesc de încântătoarele arii pe care clopotele lui le împrăştie în aer, în orice clipă şi fără să ştii de ce. Un urâcios cadran gol, care nu-ţi spune decât ora, e totuna cu el? Eu sunt de părerea orologiului celui mare de la Strasbourg şi îl prefer cucului din Pădurea Neagră.

Domnul Gillenormand bătea câmpii mai cu seamă când era vorba de nuntă, şi toate scenele pictate pe panourile veacului al XVIII-lea se învălmăşeau în ditirambii lui.

— Voi nu cunoaşteţi arta de a sărbători. Voi nu ştiţi, azi, să organizaţi o zi de bucurie. Secolul al XIX-lea, al vostru, e fără vlagă. Îi lipseşte excesul. Nu ştie ce înseamnă a fi bogat, a fi nobil. În toate e tuns ca în palmă. „Starea a treia”[15] a voastră e fără gust, fără culoare, fără miros şi fără formă. Visul burghezelor voastre e să-şi instaleze, cum spun ele, un salonaş drăguţ, proaspăt mobilat în palisandru şi creton. Loc! Loc! Domnul Zgârcilă se însoară cu domnişoara Zgârie-Brânză! Bogăţie şi strălucire! Au lipit un galben pe o lumânare! Asta e vremea noastră. Aş vrea să fug la capătul pământului. Ah! Am spus eu că totul e pierdut, încă din 1787, când i-am văzut pe ducele de Rohan, prinţ de Léon, duce de Chabot, duce de Montbazon, marchiz de Soubise, viconte de Thouars, pair al Franţei, ducându-se la Longchamps[16] în trăsurica aceea cu două locuri! Astea au dat roade. În veacul ăsta faceţi afaceri, jucaţi la bursă, câştigaţi bani şi sunteţi zgârciţi. Vă îngrijiţi, vă instruiţi pe dinafară, sunteţi scoşi ca din cutie, spălaţi, săpuniţi, răzuiţi, raşi, pieptănaţi, ceruiţi, neteziţi,

---

[14] În timpul domniei împăratului roman Vespasian (secolul I), doi gali romanizaţi, Sabinus şi Civilis, ridicară armele împotriva Romei. Răscoala fu înfrântă şi Sabinus silit să se ascundă într-o hrubă, unde putu trăi mai mulţi ani mulţumită devotamentului soţiei sale, Eponina. Trădaţi şi prinşi, Eponina îl insultă pe împărat, pentru a fi condamnată la moarte împreună cu soţul ei. A rămas în literatură ca un exemplu de iubire conjugală.

[15] Burghezia şi masele populare, adică tot ce nu era nobilime sau cler, după împărţirea oficială în clase sociale în orânduirea feudală din Franţa.

[16] Hipodrom din Paris.

frecați, periați, curățați pe dinafară fără cusur, lucioşi ca o piatră de râu, discreți, curăței şi totodată, pe cinstea mea, în fundul conştiinței aveți băligar şi murdărie, de se sperie şi o văcăriță care îşi şterge nasul cu degetele. Pentru vremea de acum eu aş alege deviza: „Curățenie murdară!” Marius, nu te supăra, dă-mi voie să vorbesc, nu spun nimic rău de popor, cum vezi, mi-e gura plină de el, de poporul tău, dar dă-mi voie să mă răfuiesc puțin cu burghezia. Cu ai mei. Pe cine ți-e mai drag îl pedepseşti mai aspru. Şi acum o spun de-a dreptul. Faceți voi astăzi nunți, dar nu mai ştiți să nuntiți! Ah! Aşa e, îmi pare rău după obiceiurile de altădată. După tot. Eleganța, cavalerismul, purtările curtenitoare şi pline de gingăşie, luxul ce-ți încânta ochii, pe care-l făcea oricine, muzica nelipsită de la petrecerea de nuntă, sus simfonie, jos bătăi de tobă, dansurile, fețele vesele din jurul mesei, madrigalurile bine aduse, cântecele, focurile de artificii, râsul din toată inima, diavolul şi tămbălăul lui, nodurile mari de panglică. Îmi pare rău după jartiera miresei. Jartiera miresei e vară bună cu cingătoarea Venerei. De ce s-a purtat războiul troian? Pentru jartiera Elenei. De ce s-au bătut? De ce divinul Diomede sfărâmă pe capul lui Merioneu casca de bronz cu zece vârfuri? De ce Ahile şi Hector se înțeapă cu sulițele? Pentru că Elena l-a lăsat pe Paris să-i fure jartiera. Cu jartiera Cosettei, Homer ar face o Iliadă. Ar pune în poemul său şi un flecar bătrân ca mine, şi i-ar da numele de Nestor. În vremurile de altădată, dragii mei, în vremurile bune de altădată ştia lumea să facă o nuntă; întâi un contract bun şi apoi un chef zdravăn. Cum ieşea notarul, intra bucătarul. Dar, ce vrei, stomacul e o fiară simpatică ce-şi cere dreptul ei, care vrea să petreacă şi ea. Se mânca bine şi la masă aveai o vecină frumoasă, care nu-şi ascundea decât pe jumătate sânii sub rochia decoltată! Oh! se râdea în gura mare şi ce veselă era toată lumea pe vremea aceea! Tineretul era un mănunchi de flori; orice tânăr se sfârşea cu un fir de liliac sau un buchet de trandafiri; chiar de-ai fi fost războinic, erai şi păstor; şi dacă din întâmplare erai căpitan de dragoni, făceai aşa ca să te cheme Florian. Țineai să fii frumos. Îți brodai hainele, ți le împodobeai cu roşu. Un burghez părea o floare, un marchiz – o piatră scumpă. Nu-ți legai pantalonii pe sub talpă, nu aveai cizme. Erai fercheş, lustruit, moarat, aurit, învârtindu-te într-un picior, drăgălaş, cochet, ceea ce nu te împiedica să porți sabia la şold. Pasărea colibri, cu cioc şi gheare. Era timpul *Indiilor galante*[17].

[17] Operă-balet de Jean-Philippe Rameau, compozitor francez din secolul

Veacul acela era gingaş şi strălucit totodată; şi, pe cinstea mea, se petrecea bine! Astăzi suntem serioşi. Burghezul e zgârcit, soția lui face pe mironosița, veacul nostru n-are noroc. Cele trei grații ar fi gonite pentru că sunt prea dezbrăcate. Vai vouă, ascundeți frumusețea ca pe o urâțenie! De la revoluție încoace, toată lumea poartă pantaloni, chiar şi baletistele. Până şi o dansatoare de teatru trebuie să fie gravă; dansurile voastre sunt doctrinare. Trebuie să ai o înfățişare măreață. Te simți prost dacă nu-ți înfunzi bărbia în cravată. Idealul unui ştrengar de douăzeci de ani, care se însoară, e să semene cu domnul Royer-Collard[18]. Şi ştiți unde ajungeți cu măreția asta? Ajungeți să fiți mici. Aflați un lucru: bucuria nu e numai veselă, e mare. Fiți, dar, îndrăgostiți şi veseli, la dracu! Însurați-vă, când vă însurați, cu înfrigurare, şi buimăceala, şi gălăgia, şi vălmăşagul fericirii! Gravitatea la biserică, fie! Dar cum s-a sfârşit slujba, la naiba! În jurul miresei, ar trebui să pornească val-vârtej un vis. O nuntă trebuie să fie regească şi plină de himere; ea trebuie să-şi plimbe ceremonia de la catedrala din Reims la pagoda de la Chanteloup[19]. Mi-e silă de o nuntă calică! Pe toți dracii! Urcați-vă în Olimp cel puțin în ziua aceea! Simțiți-vă zei! Ah! Ați putea fi duhuri ale văzduhului, ale veseliei, ați putea fi ca ostaşii cu platoşă de argint ai lui Alexandru cel Mare[20]; voi sunteți nişte netrebnici! Dragii mei, orice mire trebuie să fie prințul Aldobrandini[21]. Profitați de această clipă fără pereche a vieții, pentru a zbura în înaltul cerului cu lebedele şi cu vulturii, chiar dacă a doua zi ați cădea în burghezia broaştelor. Nu vă tocmiți când e vorba de nuntă, nu fiți zgârciți cu strălucirea ei, nu vă uitați la un gologan în ziua celei mai mari bucurii. Nunta nu e căsnicia. Oh! Dacă aş face după capul meu, ar fi foarte frumos. S-ar auzi viori în copaci. Iată programul meu:

---

al XVIII-lea.

[18] Filozof şi om politic francez (1763–1845); în timpul restaurației a fost ideologul partidului burghez liberal, care organiza rezistența împotriva reacțiunii monarho-clericale.

[19] În această mică localitate de pe valea Loarei, ducele de Choiseul, fost prim-ministru al lui Ludovic al XV-lea, poseda un domeniu şi un castel. Cum orientalismul era la moda în timpul luptelor dintre Franța şi Anglia pentru stăpânirea Indiei, Choiseul a pus să se construiască în parcul castelului său o impunătoare pagodă brahmană, păstrată până azi şi adesea vizitată de turişti.

[20] Elita gărzii personale a celebrului rege al Macedoniei.

[21] Celebru în secolul al XVIII-lea prin eleganta şi fastul său.

albastru ca cerul şi argint. Aş aduce la petrecere driadele şi nereidele. Nunta Amphitritei, un nor trandafiriu, nimfe frumos pieptănate şi goale, un academician oferind stihuri zeiței, un car tras de monştri marini.

Triton sălta-nainte scoțând din scoica tare
Vrăjite cânturi care vrăjeau pe orişicare! [22]

Un asemenea program de serbare, zic şi eu; sau nu mă pricep deloc să fiu al naibii!

În vreme ce bunicul, în plin avânt liric, se asculta pe sine, Cosette şi Marius se îmbătau uitându-se nestingheriți unul la altul.

Mătuşa Gillenormand privea toate acestea cu liniştea ei netulburată. De cinci, şase luni trecuse prin destule emoții: Marius întors acasă, Marius mort, apoi viu, împăcarea cu Marius, Marius logodit, Marius căsătorindu-se cu o fată săracă, Marius luând o milionară. Cei şase sute de mii de franci fuseseră cea din urmă surpriză. Apoi nepăsarea de fetiță nevinovată îi cuprinse iar sufletul. Se ducea regulat la biserică, înşira ziua mătănii, îşi citea cu sfințenie cartea de rugăciuni, şoptea mereu Ave Maria într-un colț al casei, pe când într-altul se şoptea I Iove you[23] şi, nedesluşit, Marius şi Cosette îi păreau ca două umbre. Umbra era ea.

Există o anumită stare de ascetism fără vlagă, în care sufletul căzut în amorțire, străin de ceea ce s-ar putea numi dorință de a trăi, nu simte, în afară de vreun cutremur de pământ sau de vreun prăpăd oarecare, niciuna din frământările omeneşti, nici pe cele plăcute, nici pe cele neplăcute. „Evlavia aceasta, spunea Gillenormand-tatăl fiicei sale, seamănă cu guturaiul. Tu nu simți nimic din viață. Nici mirosul urât, dar nici pe cel frumos. ”

De altfel, cele şase sute de mii de franci puseseră capăt îndoielilor bătrânei domnişoare. Tatăl ei avea obiceiul să țină atât de puțin seama de dânsa, încât nici nu o întrebase când fusese vorba de consimțământul la căsătoria lui Marius. Trecuse repede la fapte, aşa cum îi era felul, neavând, tiran prefăcut în sclav, decât un gând: să-l mulțumească pe Marius. Cât despre mătuşă nici nu se gândea că era şi ea pe lume, că ar fi putut avea o părere, şi, oricât era ea de oiță, acest lucru o jignise. Oarecum mâhnită în fundul sufletului, dar arătând nepăsătoare, îşi spunea: „Tata hotărăşte căsătoria, fără

---

[22] Parodie a unui pasaj din poemul *L'Arion* de Saint-Amant (secolul al XVII-lea).

[23] Te iubesc (eng.).

mine; eu voi hotărî moştenirea fără el”. Într-adevăr, ea era bogată şi el nu. Îşi păstrase, deci dreptul de a hotărî asupra acestui lucru. Se vede că dacă Marius ar fi luat o fată săracă, sărac l-ar fi lăsat şi ea! Cu atât mai rău pentru domnul nepotul meu! Ia o calică, calic să fie şi el! Dar jumătatea de milion a Cosettei îi plăcu mătuşii şi-şi schimbă gândurile față de această pereche de îndrăgostiți. Datora consideraţie sumei de şase sute de mii de franci, şi era vădit că nu putea face altfel decât să-şi lase averea acestor tineri, de vreme ce ei nu mai aveau nevoie de ea.

Se hotărî ca tânăra pereche să locuiască la bunic. Domnul Gillenormand ţinu morţiş să le dea odaia lui, cea mai frumoasă din toată casa. „Asta mă întinereşte, spuse el. E o veche dorință a mea. De când voiam eu să petrec în camera mea!” El mobilă camera cu o mulțime de bibelouri galante. Puse să fie tapisată cu o stofă nemaipomenită pe care o avea în bucată şi pe care o credea de Utrecht, fond de mătase aurie cu flori de catifea. „Cu stofă de asta, spunea el, era îmbrăcat patul ducesei d’Anville la Roche-Guyon[24]”. Pe cămin puse o statuetă de Saxa care îşi ţinea un manşon pe pântecele gol.

Biblioteca domnului Gillenormand se prefăcu în cabinet de avocat al lui Marius, pentru că, dacă ne amintim, regulamentul baroului cerea un cabinet.

VII – Urmările visului amestecate cu fericirea

Îndrăgostiții se vedeau în toate zilele. Cosette venea cu domnul Fauchelevent. „S-a întors lumea pe dos, spunea domnişoara Gillenormand, ca logodnica să vie aşa, acasă la logodnic, ca să i se facă curte.” Dar convalescența lui Marius îi obişnuise astfel, şi fotoliile din strada Filles-du-Calvaire, mai bune pentru convorbirile în doi decât scaunele de paie din strada l’Homme-Armé, făcuseră ca acest obicei să prindă rădăcini. Marius şi domnul Fauchelevent se vedeau, dar nu-şi vorbeau. Părea că sunt înțeleşi. Orice fată tânără are nevoie de un însoțitor. Cosette nu ar fi putut veni fără domnul Fauchelevent. Pentru Marius, domnul Fauchelevent era o condiție a Cosettei. O primea. Dezbătând în treacăt şi fără să le adâncească unele probleme politice în ce priveşte îmbunătățirea generală a stării tuturor, ajungeau să-şi spună ceva mai mult decât „da” sau

[24] Soția amiralului d’Anville (secolul al XVIII-lea) moştenise castelul din La Roche-Guyon şi îl amenajase somptuos cu gobelinuri pe pereți, mobile de artă şi tablouri ale celor mai mari pictori din acea vreme.

„nu”. O dată, în legătură cu învățământul pe care Marius îl voia gratuit şi obligatoriu, înmulțit sub toate formele, la îndemâna tuturor ca aerul şi soarele, într-un cuvânt, acordat poporului întreg, ei fură de aceeaşi părere şi aproape că statură de vorbă.

Marius băgă de seamă, cu acest prilej, că domnul Fauchelevent ştia să vorbească şi că folosea chiar cuvinte alese. Îi lipsea totuşi ceva: Domnul Fauchelevent avea şi ceva mai puțin decât un om din lumea bună şi ceva mai mult.

În mintea lui, şi numai pentru el, Marius îl înconjura cu tot felul de întrebări mute pe acest domn Fauchelevent, care era față de el numai binevoitor şi rece. Din când în când, se îndoia de propriile lui amintiri. În gândurile lui era un gol, un punct întunecat, o prăpastie săpată de patru luni de agonie. Multe lucruri se pierduseră în ea. Ajunsese să se întrebe dacă într-adevăr îl văzuse în baricadă pe domnul Fauchelevent, un om atât de serios şi de liniştit.

Acesta nu era de altfel singurul punct de întrebare pe care aparițiile şi disparițiile trecutului să-l fi lăsat în sufletul lui. Nu trebuie să credem că scăpase de toate obsesiile amintirii, care ne silesc, chiar fericiți, chiar mulțumiți, să privim cu melancolie înapoi. Capul ce nu se întoarce spre zările şterse nu cuprinde nici gânduri, nici iubire. Din când în când, Marius îşi îngropa obrazul în palme, şi, trecutul vijelios şi nelămurit trecea prin mintea lui aproape întunecată. Revedea pe Mabeuf căzând, îl auzea pe Gavroche cântând sub ploaia de gloanțe, simțea sub buzele lui fruntea rece a Époninei. Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Combeferre, Bossuet, Grantaire, toți prietenii săi se înălțau înaintea lui, apoi se risipeau. Toate aceste ființe scumpe, îndurerate, viteze, fermecătoare sau tragice erau oare numai vis? Trăiseră într-adevăr? Răscoala rostogolise totul în fumul ei. Aceste mari epoci de înfrigurare îşi au şi visele lor mari. Marius se întreba, se cerceta, toate aceste realități dispărute îl amețeau. Unde erau cu toții? Se putea ca totul să fie mort? O prăbuşire în beznă îi înghițise pe toți în afară de el. Totul i se părea dispărut ca după o cortină de teatru. Există asemenea cortine ce se lasă în viață. Dumnezeu trece la actul următor.

Şi el însuşi, era el omul de altădată? El, săracul, era bogat; el, părăsitul, avea o familie; el, deznădăjduitul, o lua în căsătorie pe Cosette. I se păru că trecuse printr-un mormânt, că intrase acolo negru şi ieşise alb. Ceilalți rămăseseră în acel mormânt. În unele clipe, toate aceste ființe din trecut se întorceau, erau de față, se strângeau în jurul lui şi îi întunecau sufletul; atunci se gândea la

Cosette şi se însenina; fericirea aceasta îi ajungea ca să şteargă amintirea catastrofei.

Domnul Fauchelevent avea şi el parcă un loc între ființele acestea dispărute. Lui Marius nu-i venea să creadă că Fauchelevent din baricadă, e acelaşi Fauchelevent care, în carne şi oase, şedea atât de grav lângă Cosette. Cel dintâi era pesemne unul din acele vise rele, aduse şi luate înapoi de ceasurile lui de delir. De altfel, firile lor fiind la fel de tari, nicio întrebare nu era cu putință de la Marius către domnul Fauchelevent. Nici nu i-ar fi trecut prin minte una ca asta, am vorbit şi altădată de acest amănunt caracteristic.

Nu e un lucru atât de rar ca doi inşi care au o taină împreună să pară învoiți a nu schimba o vorbă despre ca.

Numai o singură dată Marius făcu o încercare. Aduse vorba despre strada Chanvrerie şi, întorcându-se spre domnul Fauchelevent, îi spuse:

— Ați auzit de strada asta?

— Care stradă?

— Strada Chanvrerie.

— N-am auzit de numele acestei străzi, răspunse cu cel mai firesc ton din lume domnul Fauchelevent.

Răspunsul, care se referea la numele străzii şi nu la strada însăşi, îi păru lui Marius mai concludent decât era.

„Cu siguranță, gândi el, am visat. Am avut o halucinație. Era cineva care semăna cu el. Domnul Fauchelevent n-a fost acolo.”

VIII – Doi oameni cu neputință de găsit

Starea de încântare în care se găsea Marius, oricât ar fi fost ea de mare, nu-i goni deloc din minte celelalte preocupări.

În timp ce se pregătea căsătoria şi în aşteptarea zilei hotărâte, puse să se facă cercetări amănunțite şi grele în trecut.

El datora în mai multe părți recunoştință pentru tatăl său şi pentru el însuşi.

Era vorba de Thénardier; era vorba de necunoscutul care îl adusese pe el, Marius, acasă la domnul Gillenormand.

Marius ținea să regăsească pe aceşti doi oameni, neînțelegând să se însoare, să fie fericit şi să-i uite, temându-se că aceste datorii de recunoştință neplătite să nu-i urmărească viața atât de luminoasă de acum înainte. Nu putea să lase în urma lui toate aceste datorii în aşteptare şi ținea ca înainte de a păşi voios în viitor să aibă o

descărcare din partea trecutului.

Thénardier putea fi un tâlhar, asta nu schimba deloc faptul că îl scăpase de la moarte pe colonelul Pontmercy. Thénardier era un bandit pentru toată lumea, în afară de Marius.

Şi Marius, necunoscând adevărata întâmplare de pe câmpul de luptă de la Waterloo, nu cunoştea faptul că tatăl său era față de Thénardier în situația ciudată de a-i datora viața fără să-i datoreze recunoştință.

Niciunul de felurițiii agenți pe care Marius îi însărcinase cu cercetările, nu izbuti să găsească urma lui Thénardier. Ea se ştersese cu desăvârşire. Soția lui Thénardier murise în închisoare, în timpul instrucției procesului; Thénardier şi fiica sa Azelma, singurii doi care mai rămăseseră din jalnicul grup, se scufundaseră iarăşi în întuneric. Tainițele adânci ale lumii îl înghițiseră pe tăcute. Nu se mai vedea pe deasupra nici măcar freamătul, tremurul acela, întunecatele cercuri concentrice care vestesc că ceva a căzut acolo şi că în acel loc poți arunca sonda.

Thénardiera fiind moartă, Boulatruelle scos din cauză, Claquesous dispărut, principalii acuzați fugiți din închisoare, procesul cursei întinse în Casa Gorbeau nu mai prezenta niciun interes. Faptul rămăsese destul de nelămurit. Jurații trebuiră să se mulțumească cu doi acuzați din mâna a doua, Panchaud zis Printanier, zis Bigrenaille şi Demi-Liard, zis Deux Milliards, care fuseseră condamnați pentru că erau de față, la zece ani de galere. Munca silnică pe viață fusese pronunțată în contumacie împotriva complicilor evadați. Thénardier ca şef şi instigator fusese condamnat, şi el în contumacie, la moarte. Această condamnare îşi arunca lumina sinistră asupra numelui lui, îngropat ca o lumânare lângă un sicriu.

De altfel, condamnarea însăşi, scufundându-l pe Thénardier în cele mai depărtate adâncuri, mărea şi ea întunericul ce-l învăluia.

Cât despre celălalt, necunoscutul care îl salvase pe Marius, cercetările avură la început oarecare rezultat, apoi se împotmoliră. Izbutiră să regăsească trăsura care-l adusese pe Marius în strada Filles-du-Calvaire, în seara de 6 iunie. Birjarul declară că în ziua de 6 iunie, din ordinul unui agent de poliție „staționase” de la ora trei după amiază, până s-a înnoptat, pe cheiul Champs-Élysées, deasupra ieşirii din Marele Canal; că pe la ora nouă seara grilajul canalului care dă pe malul apei se deschisese; că un bărbat ieşise de acolo, ducând în spate pe altul ce părea mort; că agentul care sta la pândă în acest loc arestase pe bărbatul viu şi pusese mâna pe cel mort; că

din ordinul agentului, el birjarul, luase pe „toată lumea” în trăsură; că s-au dus mai întâi în strada Filles-du-Calvaire, că au lăsat acolo pe mort; că bărbatul mort era domnul Marius şi că el, birjarul, îl recunoştea foarte bine, cu toate că „de astă dată” dânsul era viu; că apoi se urcaseră din nou în trăsură; că el dăduse bici cailor; că la câțiva paşi de poarta Arhivelor i se spusese să oprească; că acolo, în mijlocul străzii, fusese plătit; că cei doi se dăduseră jos şi agentul îl luase pe celălalt bărbat; că altceva nu mai ştia nimic; că era foarte întuneric.

Marius, după cum am spus, nu-şi aducea aminte de nimic. Îşi amintea numai că fusese înşfăcat pe la spate de o mână puternică în clipa în care se prăvălea cu fața în sus, pe baricadă; apoi totul se ştergea pentru el. Nu-şi venise în fire decât acasă la domnul Gillenormand.

Făcea tot felul de presupuneri. De propria sa identitate nu se putea îndoi. Cum se făcuse totuşi că, fiind căzut în strada Chanvrerie, fusese ridicat de agentul de poliție de pe malul Senei, lângă podul Invalizilor? Cineva îl dusese din cartierul Halelor la Champs-Élysées. Şi cum? Prin canal. Nemaiauzit devotament!

Cineva? Cine?

Acesta era omul pe care îl căuta Marius.

Despre acest om care era salvatorul lui nu afla nimic; nicio urmă; nici cea mai mică urmă.

Marius, cu toate că ar fi trebuit să se ferească pe cât putea, merse cu cercetările până şi la prefectura poliției. Nici acolo, informațiile luate nu duseră la nicio lămurire. Prefectura ştia mai puțin decât birjarul. Nu i se adusese la cunoştință nicio arestare făcută în ziua de 6 iunie la grilajul Marelui Canal. Nu se primise niciun raport al vreunui agent asupra acestui fapt, care la prefectură era privit ca o născocire. Birjarul era socotit autorul ei. Un birjar care vrea un bacşiş e în stare de orice, să dea chiar şi dovezi de imaginație. Faptul totuşi era sigur, şi Marius nu se putea îndoi de el decât dacă s-ar fi îndoit de propria sa identitate, după cum am spus.

Totul era de neînțeles în această ciudată taină.

Omul, omul acela misterios pe care birjarul îl văzuse ieşind pe poarta de fier a Marelui Canal, cu Marius leşinat în spinare, şi pe care agentul de poliție ce sta la pândă îl arestase, surprinzându-l în flagrant delict de salvare a unui răsculat, ce se făcuse cu el? Ce se făcuse cu agentul însuşi? De ce agentul acela păstrase tăcerea? Omul izbutise oare să scape? Îl mituise pe agent? De ce nu da niciun semn

de viață lui Marius, care îi datora totul? Dezinteresarea nu era mai puțin minunată decât devotamentul. De ce nu se da pe față omul acela? Era poate mai presus de orice răsplată, dar nimeni nu e mai presus da recunoştință. Murise? Ce fel de om era? Cum arăta la față? Nimeni nu putea spune. Birjarul răspundea: „Era foarte întuneric”. Basque şi Nicolette, zăpăciți, nu se uitaseră decât la tânărul lor stăpân scăldat în sânge. Portarul, care cu sfeşnicul lui luminase sosirea tragică a lui Marius, era singurul care-l băgase de seamă pe omul de care e vorba, şi iată semnalmentele pe care le da: „Omul acela era groaznic”.

Cu nădejdea că îi vor fi de folos în cercetările sale, Marius porunci ca îmbrăcămintea plină de sânge pe care o purta când îl aduseseră acasă la bunic, să fie păstrată.

Uitându-se bine la haină, văzură că o parte din poală era sfâşiată într-un fel ciudat. Lipsea o bucată.

Într-o seară, Marius vorbea în fața Cosettei şi a lui Jean Valjean de toată această întâmplare de neînțeles, de nenumăratele informații pe care le luase şi de osteneala lui de prisos. Figura neclintită a „domnului Fauchelevent” îl făcea să-şi piardă răbdarea. Strigă cu o pornire în care tremura aproape mânia:

— Omul acela, oricine ar fi el, a fost minunat. Ştiți, domnule, ce a făcut? A intervenit în ajutor ca un arhanghel. A trebuit să se arunce în mijlocul luptei, să mă răpească, să deschidă canalul, să mă târască până acolo, să mă ducă în brațe! A trebuit să facă mai mult de o leghe şi jumătate în groaznice galerii pe sub pământ, îndoit, încovoiat, în întuneric, în murdărie, mai mult de o leghe şi jumătate, domnule, cu un cadavru în spate! Şi cu ce scop? Cu unicul scop de a salva acel cadavru. Şi cadavrul acela eram eu. Şi-a spus: „Poate mai este în el o scânteie de viață; o să mi-o pun pe a mea în joc pentru scânteia asta netrebnică!” Şi viața lui nu o dată şi-a pus-o în joc, ci de douăzeci de ori! Fiecare pas era o primejdie. Dovadă că, ieşind din canal, a şi fost arestat. Ştiți, domnule, că toate acestea le-a făcut acest om? Şi nicio răsplată de aşteptat. Ce eram eu? Un răsculat. Ce eram? Un învins. Oh! Dacă cele şase sute de mii de franci ai Cosettei ar fi ai mei…

— Ai dumneavoastră sunt, îl întrerupse Jean Valjean.

— Ei bine, reluă Marius, i-aş da pe toți ca să-l găsesc pe omul acela!

Jean Valjean tăcu.

CARTEA A ŞASEA

NOAPTEA ALBĂ

I – 16 februarie 1833

Noaptea de 16 spre 17 februarie 1833 a fost o noapte binecuvântată. Deasupra întunericului ei s-au deschis cerurile. A fost noaptea de nuntă a lui Marius şi a Cosettei.

Ziua fusese şi ea minunată.

N-a fost sărbătoarea de azur visată de bunic, o feerie cu un stol de heruvimi şi cupidoni deasupra capului mirilor, o nuntă s-o aşezi ca podoabă deasupra uşii, dar a fost ceva gingaş şi plin de voie bună.

Moda pentru nunţi era în 1833 alta decât cea de azi. Franţa nu împrumutase încă, din Anglia, suprema delicateţe de a-ţi răpi soţia, de a fugi cu ea îndată după ieşirea din biserică, de a te ascunde ruşinat de fericire, de a împăca gesturile unui falit fraudulos cu bucuria de *Cântarea cântărilor*. Nu se înţelesese încă, pe atunci, cât de cast, ales şi decent este să-ţi zdruncini paradisul în poştalion, să-ţi însoţeşti taina cu pocnete de bici, să-ţi iei drept pat de nuntă patul unui han şi să laşi în urma ta, în culcuşul banal, plătit cu atâta pe noapte, cea mai sfântă din amintirile vieţii, de faţă cu vizitiul de la diligenţă şi cu slujnica hanului.

În această a doua jumătate a secolului al XIX-lea în care ne aflăm, primarul cu eşarfa lui, preotul cu patrafirul, legea şi Dumnezeu nu mai sunt de ajuns; mai e nevoie încă şi de surugiul de la Longjumeau: haina albastră cu revere roşii, nasturi în chip de clopoţei şi brasardă pe mânecă, pantaloni de piele verde, înjurături pentru caii normanzi cu coada înnodată, galoane false şi pălărie de muşama, plete pudrate, un bici straşnic şi cizme groase. Franţa nu împinge încă eleganţa până acolo încât să abată asupra diligenţei mirilor o grindină de pantofi vechi şi papuci scâlciaţi, aşa cum face

nobilimea engleză în amintirea lui Churchill[1] ajuns Marlborough sau Malbrouck, atacat în ziua nunții de furia unei mătuşi, care-i adusese noroc. Papucii şi pantofii vechi nu fac la noi încă parte din ceremonia nupțială; dar, răbdare, bunul-gust răspândindu-se mereu, vom ajunge şi acolo.

În 1833, ca acum o sută de ani, nunta nu se făcea în goana mare.

În vremea aceea, lucru ciudat, lumea îşi închipuia că o nuntă este o sărbătoare intimă şi socială, că un ospăț bătrânesc nu strică o ceremonie de familie, că veselia, chiar peste măsură, nu face niciun rău fericirii dacă e cinstită, şi că, în sfârşit, obiceiul de a începe în casă contopirea celor două destine care vor da naştere unei familii şi de a pune de la început camera nupțială drept martor al căsniciei, e lucru bun şi vrednic de respect.

Şi aveau neruşinarea de a face nunta acasă.

Nunta se făcu deci, după acest obicei din trecut, la domnul Gillenormand.

Oricât de firească şi obişnuită ar fi această procedură a căsniciei, afişarea strigărilor, întocmirea actelor, primăria, biserica, aduc totdeauna unele încurcături. Nu putură fi gata înainte de 16 februarie.

Şi acum însemnăm un amănunt, numai pentru mulțumirea de a fi exacți. Se întâmplă ca 16 februarie să cadă în ziua de lăsata secului. Pregetau, se codeau, mai cu seamă mătuşa Gillenormand.

— E lăsata secului! exclamă bunicul. Cu atât mai bine. Există un proverb care spune:

„În carnaval de vă-nsurați,
Nu veți avea copii ingrați.”

Trecem peste asta, 16 să fie! Marius, tu vrei să amâni?

— Sigur că nu! răspunse îndrăgostitul.

— Să ne cununăm, făcu bunicul.

Nunta avu loc deci în ziua de 16, cu toată veselia publică.

Ploua în ziua aceea, dar se găseşte totdeauna pe cer un colţişor albastru în slujba fericirii, pe care cei ce se iubesc îl văd chiar dacă toată suflarea ar fi sub o umbrelă de ploaie.

În ajun, Jean Valjean încredințase lui Marius, de față fiind şi domnul Gillenormand, cele cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

---

[1] John Churchill, comandantul armatei engleze care a operat în Țările de Jos şi în nordul Franței împotriva lui Ludovic al XIV-lea, în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei (secolul al XVIII-lea); favoarea reginei Ana îl ridicase la rangul de duce de Marlborough.

Căsătoria făcându-se sub regimul comunităţii, formalităţile fuseseră simple.

Toussaint nu-i mai era de acum înainte de niciun folos lui Jean Valjean; ea trecuse moştenire Cosettei, care o ridicase la rangul de fată-n casă.

Cât despre Jean Valjean, în casa Gillenormand se afla o cameră frumoasă, pregătită anume pentru el, şi Cosette îi spusese cu atâta rugăminte în glas: „Tată, te rog”, încât îi smulsese aproape făgăduiala să vină s-o locuiască.

Câteva zile înainte de ziua hotărâtă pentru căsătorie, Jean Valjean suferise un accident: îşi strivise puţin degetul mare de la mâna dreaptă. Nu era mare lucru; nu lăsase pe nimeni să se îngrijească de asta, nici să-l panseze, nici măcar să se uite, nici chiar pe Cosette. Fusese totuşi silit să se lege la mână şi să poarte braţul într-o eşarfă, aşa că nu putu semna nimic. Domnul Gillenormand, ca tutore supleant al Cosettei, îl înlocuise.

Nu vom duce pe cititor nici la primărie, nici la biserică. Nu te ţii după doi îndrăgostiţi chiar până acolo şi obiceiul e să întorci spatele romanului de îndată ce-şi prinde buchetul de mire la butonieră. Ne vom mărgini, să povestim o întâmplare, care, de altfel, trecuse fără să fie băgată în seamă de nuntaşi şi care avu loc în drumul din strada Filles-du-Calvaire la biserica Saint-Paul.

Se pava din nou pe-atunci capătul dinspre nord al străzii Saint-Louis. Trecerea era oprită începând din strada Parc-Royal. Trăsurile alaiului de nuntă nu puteau ajunge la Saint-Paul de-a dreptul. Trebuia schimbat drumul şi cel mai uşor era să cotească pe bulevard. Unul dintre invitaţi aminti celor de faţă că e ziua de lăsata secului şi că acolo va fi mare îmbulzeală de trăsuri. „De ce?” întrebă domnul Gillenormand. „Din pricina măştilor.” „Minunat! zise bunicul. Pe acolo să mergem. Tinerii noştri se căsătoresc, intră în viaţa serioasă. Nu le strică să facă puţină mascaradă.”

O luară pe bulevard. În prima caleaşcă se aflau Cosette şi mătuşa Gillenormand, domnul Gillenormand şi Jean Valjean. Marius, despărţit încă de logodnica lui, aşa cum era obiceiul, nu venea decât în cea de-a doua. Ieşind din strada Filles-du-Calvaire, alaiul intră în şirul lung de trăsuri care formau lanţul fără sfârşit de la Madeleine la Bastilia şi de la Bastilia la Madeleine.

Bulevardul era plin de măşti. Cu toate că ploua din când în când, Paiaţele, Pantalon şi Gille nu se lăsau deloc. În iarna voioasă a anului 1833 Parisul se deghizase în Veneţia. Acum nu mai vedem zile de

lăsata secului ca pe-atunci. Totul fiind azi un mare carnaval, carnavalul nu mai există.

Aleile laterale erau înțesate de trecători şi ferestrele de curioşi. Marginea teraselor ce încunună peristilul teatrelor era plină de spectatori. În afară de măşti, lumea privea şi defilarea obişnuită de lăsata secului ca şi la Longchamps, a tot felul de trăsuri, cupeuri, birje, harabale, brişti, cabriolete, toate mergând ca pe şine, în ordine, strâns una după alta, aşa cum cereau dispozițiile poliției. Oricine se afla în aceste vehicule era totodată spectator şi spectacol. Sergenții de stradă aveau grijă ca aceste două nesfârşite şiruri paralele, care se mişcau în sens contrariu, să circule pe marginile bulevardului pe lângă trotuar, veghind ca nimic să nu împiedice dublul curent al râurilor de trăsuri, care curgeau unul în sus, altul în jos, unul spre şoseaua d’Antin, celălalt spre cartierul Saint-Antoine. Trăsurile blazonate ale pairilor Franței şi ale ambasadorilor treceau încoace şi încolo slobod pe mijlocul şoselei. Unele cortegii mărețe şi vesele, mai cu seamă cel al Boului Gras, se bucurau de acelaşi privilegiu. În această veselie a Parisului, Anglia îşi pocnea şi ea biciul; diligența lordului Seymour[2], hărțuită de o poreclă populară, trecea cu mare zgomot.

În şirul dublu, de-a lungul căruia guarzii municipali alergau ca nişte câini pe lângă oi, cinstitele caleşti de familie pline cu mătuşi şi bunici, înfățişau la portierele lor grupuri fragede de copii travestiți. Pierot de şapte ani şi Pierette de şase, drăgălaşe ființe micuțe, simțind că fac parte, în mod oficial, din această veselie obştească, pătrunşi de însemnătatea arlechinadei lor, având o gravitate de slujbaşi.

Din când în când se întâmpla câte o încurcătură undeva în alaiul de vehicule şi unul sau altul din şirurile laterale se oprea până când nodul se desfăcea; o singură trăsură care nu putea înainta era de ajuns pentru a opri şirul întreg. Pe urmă pornea iar.

Trăsurile nuntaşilor erau în şiragul ce curgea spre Bastilia, de-a lungul părții drepte a bulevardului. În dreptul străzii Pont-aux-Choux avu loc o oprire. Aproape în aceeaşi clipă, pe cealaltă parte, şirul ce mergea spre Madeleine se opri şi el. În şirul acela se afla în

[2] Lordul Henry de Seymour, reprezentant al nobilimii engleze, tip de *dandy* elegant şi risipitor, făcea dese călătorii la Paris în timpul monarhiei din iulie. Era poreclit de parizieni *Milord l'Arsouille* (lordul petrecăreț), cu toate că adevăratul *Milord l'Arsouille* a fost un francez contemporan cu Seymour, Charles de La Battut , pe numele său.

acest punct o trăsură cu măşti.

Trăsurile acestea sau mai bine zis încărcăturile acestea de măşti sunt bine cunoscute parizienilor. Dacă ele ar lipsi de lăsata secului sau la jumătatea postului, ar stârni bănuieli şi s-ar spune: „Aici mocneşte ceva. Se vede că o să cadă guvernul.” O mulțime de Casandre, de Arlechini şi de Colombine, hurducați pe deasupra capetelor trecătorilor, toți caraghioşii cu putință, de la turc la sălbatic, herculi ținând în brațe marchize, precupețe ce-ar fi făcut pe Rabelais să-şi astupe urechile, după cum menadele făceau pe Aristofan să-şi plece ochii[3], peruci de cânepă, tricouri trandafirii, pălării de filfizon, ochelari de măscărici, tricornul prostănacului de Janot sâcâit de un fluture, strigăte aruncate trecătorilor, mâini în şolduri, gesturi îndrăznețe, umeri goi, fețe mascate, neruşinare dezlănțuită; un vălmăşag de obrăznicii dus la plimbare de un vizitiu cu flori drept pălărie: iată ce este această instituție.

Grecia avea nevoie de carul lui Thespis, Franța are nevoie de trăsura lui Vadé[4].

Orice lucru poate fi maimuțărit, chiar şi parodia. Saturnalele, această schimonosire a frumuseții antice, ajung, din exagerare în exagerare, la sărbătoarea de lăsata secului; şi bacantele, altădată încununate cu ramuri şi frunze de viță, scăldate în soare, arătânduşi sânii de marmură, pe jumătate goale ca zeițele, azi prăpădite sub zdreanța udă a norodului, au ajuns să se numească paiațe de carnaval.

Tradiția trăsurilor cu măşti izvorăşte din cele mai vechi timpuri

---

[3] Autorul comic atenian Aristofan (secolul al V-lea î.e.n.) biciuia moravurile vremii sale cu o desăvârşită sinceritate, spunând tuturor faptelor ruşinoase pe nume. Totuşi, menadele, adică bacantele, când se îmbătau în timpul sărbătorilor dionisiace, îl întreceau cu vocabularul lor mai mult decât liber.

[4] Thespis este creatorul tragediei antice greceşti (sec. VI). Autorul şi actorii săi (corul şi un protagonist) organizau, cum ne asigură Horațiu, reprezentații în diferite cetăți greceşti, cu prilejul sărbătorilor dionisiace, şi se deplasau dintr-un oraş într-altul într-un car mare, devenit legendar. Jean-Joseph Vadé este un scriitor francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea; a compus poeme şi piese de teatru în „stil poasard”, adică în franceza populară a vremii, însuflețite de un umor sănătos şi de o veselie comunicativă. Era văzut adesea în trăsură, fiindcă, în calitatea lui de controlor al impozitului pe venit, se deplasa în tot Parisul, ba chiar în provincie. Apropierea între cele două vehicule este întemeiată pe veselia dionisiacelor greceşti, asemănătoare cu buna dispoziție legendară a chefliului Vadé.

ale monarhiei. În conturile lui Ludovic al XI-lea sunt alocate administratorului palatului „douăzeci *de sous tournois*[5] pentru trei harabale cu mascarade la răspântii”. În zilele noastre, grămezile acestea zgomotoase de ființe fără căpătâi sunt purtate de obicei de vreun poştalion vechi, sus pe imperială, ori ceata asta vijelioasă se încarcă în vreun landou de închiriat, cu amândouă coşurile lăsate. Sunt câte douăzeci într-o trăsură cu şase locuri. Stau pe capră, pe scăunaş, pe speteze, pe oişte. Călăresc până şi pe felinarele trăsurii. În picioare, culcați, stând jos, cu picioarele strânse sau atârnate. Femeile se aşază pe genunchii bărbaților. Piramida asta de smintiți se vede din depărtare peste furnicarul de capete. Aceste trăsuri încărcate sunt ca nişte munți de voie bună în mijlocul mulțimii. Toată satira lui Collé, Panard şi Piron[6] țâşneşte de-aici, îmbogățită de argou. De acolo de sus se scuipă asupra gloatei de jos catehismul precupețelor din hale. Trăsura aceasta, devenită nemăsurat de mare prin încărcătura ei, seamănă cu o cucerire. În față tămbălău, în spate harababură. Zbiară, cântă, urlă, izbucnesc, se zvârcolesc de fericire; veselia răcneşte, batjocura scânteiază, voioşia se desfăşoară ca o purpură; două mârțoage trag farsa preschimbată în apoteoză; e carul de triumf al râsului.

Râs prea cinic pentru a fi sincer. Şi într-adevăr, acest râs dă de bănuit. Râsul acesta împlineşte o sarcină. Are misiunea să dovedească parizienilor existența carnavalului.

Trăsurile acestea deşănțate, în care simți nu ştiu ce lucruri ascunse, dau de gândit unui filosof. Aici e amestecat şi guvernul. Pipăi cu degetul acolo o apropiere tainică între oamenii publici şi femeile publice.

E lucru trist, fără îndoială, ca mârşăviile adunate să se preschimbe în veselie; să încerci a câştiga poporul punând josnicia peste necinste; spionajul să fie sprijin prostituției, să înveselească gloata înfruntând-o; mulțimii să-i placă să vadă trecând pe cele patru roți ale unei trăsuri această groaznică grămadă vie, zdreanță strălucitoare. Jumătate gunoi, jumătate lumină, care latră şi cântă; să bați din palme în fața acestei glorii făcută din toate neruşinările; serbarea să nu fie pentru mulțimi serbare, dacă poliția nu-şi plimbă printre ele această hidră cu douăzeci de capete a veseliei. Dar ce e de

---

[5] Veche monetă franceză, egală cu doisprezece dinari.

[6] Poeți mărunți din secolul al XVIII-lea, renumiți atunci prin versurile lor spirituale şi epigrame muşcătoare.

făcut? Aceste căruțe de gunoi, împodobite cu panglici şi cu flori, sunt înjurate şi iertate de râsul public. Râsul fiecăruia e părtaş al dezmățului tuturor. Sunt anumite serbări vătămătoare care coboară poporul şi fac din el gloata de jos. Şi gloata de jos, ca şi tiranii, are nevoie de bufoni. Regele îl are pe Roquelaure[7], poporul are paiața. Parisul e marele oraş înnebunit, ieşit din minți, când nu e marea cetate a idealurilor. Carnavalul face aici parte din politică. Parisul, trebuie s-o recunoaştem, asistă bucuros la spectacolul pe care i-l dă mârşăvia. El nu cere stăpânilor lui – atunci când are stăpân – decât un singur lucru: „Sulemeniți-mi noroiul!” Roma era la fel. Ea îl iubea pe Nero. Nero a fost un titanic personaj de carnaval.

Întâmplarea făcu, după cum am spus, ca unul din aceşti urâți ciorchini de femei şi bărbați, cu măştile pe față, plimbați într-o caleaşcă mare, să se oprească în stânga bulevardului, pe când cortegiul de nuntă se oprea pe dreapta. De pe o margine a bulevardului, trăsura în care erau măştile văzu în fața ei trăsura în care se afla mireasa.

— Uite, zise o mască, o nuntă!

— O nuntă de păcăleală, răspunse altă mască. Noi suntem cea adevărată.

Prea departe pentru a se lega de nuntă, temându-se de altfel de dojana sergenților, cele două măşti îşi îndreptară privirile în altă parte.

După o clipă, căruța plină de oameni mascați avu mult de furcă din pricina mulțimii, care începuse a-i huidui, ceea ce nu era decât o alinare pentru mascaradă. Şi cele două măşti, care tocmai vorbiseră, trebuiră, împreună cu ceilalți, să înfrunte pe toată lumea, abia găsind în limbajul halelor destule împroşcături ca să poată răspunde loviturilor năprasnice ce ieşeau din gura poporului. Între măşti şi mulțime avu loc un înspăimântător schimb de metafore.

Între timp, alte două măşti, din aceeaşi trăsură, un spaniol cu nasul mare, cu o înfățişare bătrânicioasă şi cu o uriaşă pereche de mustăți negre, şi o precupeață slabă şi foarte tânără, cu o mască de catifea neagră pe ochi, băgaseră de seamă şi ele alaiul de nuntă şi, în vreme ce mascații ceilalți şi trecătorii se înjurau, începură a vorbi în şoaptă. Cuvintele lor tainice erau acoperite de larmă şi se pierdeau în ea.

---

[7] Este vorba de Henric al IV-lea şi de tovarăşul său de arme, mareşalul baron Antoine de Roquelaure, gascon şiret, devenit indispensabil la curte prin bufoneriile sale.

Răpăielile de ploaie udaseră trăsura larg deschisă: vântul de februarie nu e un vânt cald; răspunzând spaniolului, precupeața decoltată tremura de frig, râdea şi tuşea.
Iată dialogul:
— Ascultă!
— Ce-i taică?
— Vezi pe moşneagul ăla?
— Care moşneag?
— Colo, în prima droagă de nuntă, înspre noi.
— Cel cu brațul înfăşurat într-o legătură neagră?
— Da.
— Ei?
— Sunt sigur că-l cunosc.
— Ah!
— Să-mi tai gâtul şi să nu-mi zici pe nume dacă nu-l cunosc eu pe parizianul ăsta.
— Azi toți parizienii-s la fel.
— Poți s-o vezi pe mireasă, dacă te pleci?
— Nu.
— Nici pe mire?
— Nu e niciun mire în trăsura asta.
— Ei!
— Doar dacă o fi celălalt moşneag.
— Apleacă-te şi încearcă s-o vezi pe mireasă.
— Nu pot.
— Nu-i nimic, pe moşneagul care are laba oblojită îl cunosc sigur.
— Şi ce dacă-l cunoşti?
— Nu se ştie. Câteodată…
— Mie puțin îmi pasă de moşnegi.
— Îl cunosc!
— N-ai decât!
— Ce dracu caută la nuntă?
— Noi ce căutăm aici?
— De unde vine nunta asta?
— Ştiu eu?
— Ascultă!
— Ce?
— Ar trebui să faci un lucru.
— Ce anume?
— Să cobori din trăsura noastră şi să urmăreşti nunta aia.

— De ce?

— Să vezi unde merge şi ce-i cu ea. Grăbeşte-te, coboară, dă fuga, fetițo, că eşti tânără!

— Nu mă pot da jos din trăsură.

— De ce?

— Sunt închiriată.

— Ah! Drace!

— Sunt datoare poliției o zi, în fason de precupeață.

— Aşa e.

— Dacă mă dau jos, cel dintâi inspector care mă vede mă arestează. Ştii bine.

— Da, ştiu.

— Azi sunt cumpărată de guvern.

— N-are a face! Bătrânul ăla mă zgândără.

— Te zgândără bătrânii? Doar nu eşti fată mare!

— E în prima trăsură.

— Ei, şi?

— În trăsura miresei.

— Şi dacă?

— Asta înseamnă că el e tatăl.

— Şi ce-mi pasă mie?

— Îți spun că el e tatăl.

— Nu e numai el tată.

— Ascultă.

— Ce?

— Eu nu pot ieşi decât mascat. Aici sunt ascuns, nu se ştie unde sunt. Dar mâine nu mai sunt măşti. E miercurea păresimilor[8]. Risc să mă aresteze. Trebuie să mă vâr iar în gaură. Tu eşti de capul tău.

— Nu prea.

— În orice caz; mai mult ca mine.

— Şi ce vrei?

— Trebuie să încerci să afli unde s-a dus nunta asta.

— Unde merge?

— Da.

— Asta ştiu.

— Ei, unde merge?

— La Cadran-Bleu.

— Mai întâi, asta nu-i pe-aici.

---

[8] Prima miercuri după lăsata secului.

— Ei, atunci la Râpée.

— E prea departe.

— E slobodă să meargă unde vrea. Nunțile sunt libere.

— Nu-i vorba de asta. Îți spun că trebuie să încerci să afli ce-i cu nunta asta la care ia parte bătrânul şi unde stă.

— Mai mult nu vrei? Asta-i bine. Ce uşor e să găseşti după opt zile, o nuntă care a trecut prin Paris în ziua de lăsata secului. Un ac în carul cu fân! Se poate aşa ceva?!

— N-are a face, trebuie să încerci. Auzi, Azelma?

Cele două şiruri îşi reluară, pe cele două margini ale bulevardului, mişcarea lor în sens invers, şi trăsura cu măşti se depărtă de cea a miresei.

II – Jean Valjean cu brațul mereu bandajat

A-şi înfăptui visul! Cui îi este dat aşa ceva? Pentru asta trebuie ca în cer să aibă loc alegeri; fără să ştim, suntem cu toții candidați şi îngerii votează. Cosette şi Marius fuseseră aleşi.

Cosette la primărie şi în biserică, era luminoasă şi înduioşătoare. O îmbrăcase Toussaint, ajutată de Nicolette.

Cosette purta, peste o fustă de tafta albă, rochia ei de dantelă de Binche, un văl de dantelă englezească, un şirag de perle scumpe şi o cunună de flori de lămâiță; toate erau albe şi în albul acesta, ea strălucea. Nevinovăția gingaşă creştea şi se schimba în lumină. Ai fi spus că e fecioară pe cale de a se preface în zeiță.

Părul frumos al lui Marius era strălucitor şi miresmat; sub desimea buclelor, ici şi colo, se zăreau dungi albicioase, cicatricele rănilor primite pe baricadă.

Bunicul semeț, cu capul sus, amestecând mai mult decât oricând în îmbrăcămintea şi purtarea lui toate gusturile vremii lui Barras, o ducea de braț pe Cosette.

Înlocuia pe Jean Valjean, care, din pricina brațului bandajat, nu putea să dea mâna miresei.

Jean Valjean, îmbrăcat în negru, mergea după ei şi zâmbea.

— Domnule Fauchelevent, îi spunea bunicul, iată o zi minunată! Votez pentru sfârşitul tuturor întristărilor şi al durerilor! De azi înainte nu mai trebuie să existe întristare nicăieri! Zău aşa! Decretez bucuria! Răul n-are drept să existe. E într-adevăr ruşinos pentru seninul cerului că mai sunt oameni nenorociți. Răul nu vine de la om, care, în fond, e bun. Toate nenorocirile omeneşti au ca reşedință

şi ca guvern central iadul, cu alte cuvinte Tuileriile diavolului. Bun, iată că acum rostesc cuvinte demagogice! Cât despre mine, nu mai am păreri politice; să fie toți oamenii bogați, adică veseli, la asta mă mărginesc eu.

După încheierea ceremoniilor, după ce rostiseră în fața primarului şi în fața preotului toate „da”-urile cu putință, după ce îşi schimbaseră verighetele, după ce stătuseră în genunchi, cot la cot, sub baldachinul de moar alb în fumul cădelniței, porniră ținându-se de mână, admirați şi invidiați de toată lumea, Marius îmbrăcat în negru, iar ea în alb, precedați de uşierul cu epoleți de colonel, care bocănea cu halebarda pe lespezile bisericii, printre două rânduri de privitori fermecați, şi, ajunşi în fața bisericii, între uşile deschise la perete, gata să se suie iarăşi în trăsură, Cosette tot nu putea încă să-şi creadă ochilor. Se uita la Marius, se uita la lume, se uita la cer; parcă-i era teamă să nu se trezească. Înfățişarea ei uimită şi neliniştită o făcea şi mai încântătoare. Ca să se întoarcă acasă, urcară amândoi în aceeaşi trăsură, Marius lângă Cosette; domnul Gillenormand şi Jean Valjean stăteau în fața lor. Mătuşa Gillenormand rămăsese pe al doilea plan şi era în trăsura a doua. „Copiii mei, spunea bunicul, iată-vă «domnule baron» şi «doamnă baroană», cu o rentă de treizeci de mii de livre pe an”. Şi Cosette, aplecându-se toată înspre Marius, îi mângâie urechea cu aceste şoapte îngereşti: „Va să zică e adevărat. Mă numesc Marius. Sunt doamna Tu”.

Cele două făpturi străluceau. Erau în clipa adevărată şi unică, la orbitorul punct de întretăiere al tinereții depline şi bucuria deplină. Înfăptuiau versul lui Jean Prouvaire; amândoi, la un loc, nu aveau patruzeci de ani. Era căsătoria purificată; aceşti doi copii erau doi crini. Nu se priveau, se sorbeau din ochi. Cosette îl zărea pe Marius într-un nimb; Marius o zărea pe Cosette pe un altar. Şi pe acest altar, şi în acest nimb, în cele două apoteoze contopite, se vedea, departe, dincolo de un nor pentru Cosette, într-o înflăcărare pentru Marius, acel lucru ideal şi totodată real, întâlnirea sărutului cu visul, alcovul.

Tot chinul pe care-l suferiseră li se părea îmbătător. Le părea că suferințele, insomniile, lacrimile, temerile, spaimele, deznădejdile, prefăcute în desfătări şi raze, făceau mai încântător ceasul care se apropia; şi că tristețile erau tot atâtea slujnice care ajutau bucuriei să se înveşmânteze. Ce bun lucru să fi suferit! Nenorocirea le lumina norocul. Lunga agonie a dragostei lor se sfârşea cu o înălțare la cer.

Era în aceste două suflete aceeaşi vrajă, amestecată cu voluptate la Marius şi cu sfială la Cosette. Îşi spuneau în şoaptă: „Vom merge

să mai vedem grădinița noastră din strada Plumet”. Faldurile rochiei Cosettei se aflau pe genunchii lui Marius.

O zi ca asta e un amestec nespus de vis şi adevăr. Mai ai timp înaintea ta ca să ghiceşti. E o plăcere de negrăit în ziua asta să te afli la amiază şi să te gândeşti la miezul nopții. Fericirea acestor două inimi se revărsa asupra lumii dimprejur şi înviora trecătorii.

Lumea se oprea în strada Saint-Antoine în fața bisericii Saint-Paul ca să vadă prin geamul trăsurii cum tremură florile de lămâiță de pe fruntea Cosettei.

Apoi se înapoiară în strada Filles-du-Calvaire, acasă. Marius, alături de Cosette, urcă, triumfător şi strălucit, scara pe care fusese cărat aproape muribund. Sărăcimea, îngrămădită la poartă, îşi împărțea pungile cu bani şi îi binecuvânta. Pretutindeni se aflau flori. Casa nu era mai puțin îmbălsămată decât biserica; după tămâie, trandafiri. Li se părea că aud glasuri cântând în infinit; îl aveau pe Dumnezeu în inimă; soarta li se arăta ca o boltă înstelată; vedeau deasupra capetelor lor o lumină de răsărit. Deodată, orologiul sună. Marius primi fermecătorul braț gol al Cosettei şi acele lucruri trandafirii care se zăreau nedesluşit prin dantelele corsajului ei, şi Cosette, văzând privirea lui Marius, se roşi până în albul ochilor.

Mulți prieteni vechi ai familiei Gillenormand fuseseră poftiți; toți se înghesuiau în jurul Cosettei; care mai de care voia să-i spună „doamnă baroană”.

Ofițerul Théodule Gillenormand, căpitan acum, venise de la Chartres, unde îşi avea garnizoana, ca să ia parte la nunta vărului său Pontmercy. Cosette nu-l mai recunoscu.

La rândul lui, ofițerul, obişnuit să placă femeilor, nu-şi aminti de Cosette mai mult decât de oricare alta.

„Câtă dreptate am avut să nu cred în povestea aceea cu lăncierul!” îşi spunea în sine bunicul Gillenormand.

Cosette nu fusese niciodată mai drăgăstoasă cu Jean Valjean. Era la unison cu bunicul Gillenormand; în timp ce el îşi prefăcea bucuria în aforisme şi maxime, ea răspândea dragostea şi bunătatea ca o mireasmă. Fericirea vrea ca toată lumea să fie fericită.

Vorbind cu Jean Valjean, Cosette găsea din nou mlădierile de glas de pe când era fetiță. Îl mângâia cu zâmbetul ei.

În sufragerie fusese orânduit un ospăț.

O lumină strălucitoare este podoaba cea mai potrivită a unei mari bucurii. Fericiții nu pot suferi ceața şi întunecimea. Nu vor să fie mohorâți. Noaptea, da; întunecimile nu. Dacă nu e soare, trebuie

făcut unul.

Sufrageria era un clocot de veselie. La mijloc, deasupra mesei albe şi strălucitoare atârna un policandru venețian cu ciucuri de cristal, cu tot felul de păsări colorate, albastre, violete, roşii, verzi, cocoțate în mijlocul lumânărilor; împrejurul policandrului sfeşnice cu mai multe brațe, iar pe pereți aplice cu oglinzi, cu trei şi cinci brațe; oglinzi, cristaluri, sticlărie, veselă, porțelanuri, faianțe, olărie, argintărie, totul era strălucire şi voie bună. Golurile dintre candelabre erau umplute cu buchete, în aşa fel încât unde nu se găsea o lumină era o floare.

În anticameră trei viori şi un flaut, cântau în surdină cuartete de Haydn.

Jean Valjean se aşezase pe un scaun în salon, în spatele uşii, al cărui canat se deschidea spre el gata să-l acopere. Cu câteva clipe mai înainte ca lumea să se aşeze la masă, Cosette, într-o pornire ştrengărească, îi făcu o închinăciune adâncă, întinzându-şi cu amândouă mâinile rochia de mireasă şi, cu o privire duioasă şi poznaşă, îl întrebă:

— Tată, eşti mulțumit?

— Da, zise Jean Valjean, sunt mulțumit.

— Atunci, de ce nu râzi?

Jean Valjean începu să râdă.

După câteva clipe, Basque vesti că se serveşte masa.

Oaspeții, în frunte cu domnul Gillenormand, care o ținea de braț pe Cosette, intrară în sala de mâncare şi se răspândiră, după orânduirea hotărâtă, împrejurul mesei.

La dreapta şi la stânga miresei se vedeau două jilțuri: primul pentru domnul Gillenormand, iar al doilea pentru Jean Valjean. Domnul Gillenormand se aşeză. Jilțul celălalt rămase gol.

Toți îl căutau din ochi pe domnul Fauchelevent.

Nu mai era acolo.

Domnul Gillenormand întrebă tare pe Basque:

— Nu ştii unde e domnul Fauchelevent?

— Domnule, răspunse Basque, tocmai voiam să vă spun. Domnul Fauchelevent m-a rugat să vă comunic că îl cam doare mâna bolnavă şi că nu va putea lua masa cu domnul baron şi doamna baroană. Că roagă să fie iertat, va veni mâine dimineață. Chiar acum a plecat.

Jilțul gol răci o clipă revărsarea de bucurie a ospățului de nuntă. Dar dacă domnul Fauchelevent era lipsă, domnul Gillenormand era acolo, şi bunicul strălucea cât doi.

Fu de părere că domnul Fauchelevent face foarte bine să se culce devreme dacă se simte rău dar că n-are decât „o zgaibă”. Această declarație fu de ajuns. De altfel ce înseamnă un colțişor întunecat într-un adevărat puhoi de veselie? Cosette şi Marius se aflau într-una din acele clipe egoiste şi binecuvântate în care omul n-are altă însuşire decât că simte fericirea. Şi apoi domnul Gillenormand avu o idee. „Zău, jilțul ăsta e gol. Stai tu, Marius. Cu toate că s-ar cuveni să stai lângă mătuşa ta, ea o să-ți îngăduie. Jilțul ăsta e pentru tine. E legal şi e drăguț. Fortunatus lângă Fortunata[9].” Toată lumea aplaudă. Marius se aşeză lângă Cosette pe locul lui Jean Valjean, şi lucrurile se întoarseră în aşa fel încât Cosette, care era la început tristă de lipsa lui Jean Valjean, ajunse să se simtă chiar mulțumită. De vreme ce înlocuitorul era Marius, Cosette n-ar mai fi regretat nici pe Dumnezeu. Îşi puse gingaşul ei picioruş încălțat în satin alb pe piciorul lui Marius.

Jilțul nemaifiind gol, domnul Fauchelevent fu uitat şi nimic nu lipsi. Peste câteva minute, masa întreagă râdea; de la un capăt la altul, cu toată verva uitării.

La desert, domnul Gillenormand, în picioare, cu un pahar de şampanie în mână, plin numai pe jumătate, pentru ca tremurul celor nouăzeci şi doi de ani să nu-l facă să se verse, bău în sănătatea tinerilor căsătoriți.

— Nu scăpați de două predici, izbucni el. Ați auzit-o azi-dimineață pe a preotului, astă-seară o veți auzi pe a bunicului. Ascultați! Am să vă dau un sfat: iubiți-vă. N-o iau pe ocolite, merg drept la țintă: fiți fericiți! Nu există în toată lumea alte făpturi mai înțelepte decât turturelele. Filosofii spun: „Fiți cumpătați în plăceri!” Eu spun: „Dați frâu liber bucuriilor! Iubiți-vă ca nişte diavoli! Dezlănțuiți-vă.” Filosofii bat câmpii. Le-aş băga pe gât filosofia. Pot fi prea multe miresme, prea mulți boboci de trandafir întredeschişi, prea multe privighetori cântătoare, prea multă frunză verde, prea mult răsărit de soare în viață? Se poate ca doi inşi să se prea iubească? Să-şi placă unul altuia prea mult? Ia seama, Estelle, eşti prea încântătoare! Ia seama, Némorin[10], eşti prea frumos! Ce neghiobie! Cum se poate ca cineva să se încânte prea mult, să se mângâie prea mult, să se farmece prea mult? Poate fi cineva prea viu? Prea fericit? Cumpătați-

---

[9] Fericitul lângă Fericita.

[10] *Estelle* şi *Némorin* – personajele unei pastorale de Florian (fabulist francez din secolul al XVIII-lea), considerate multă vreme ca tipice pentru dragostea simplă, nevinovată, în mijlocul naturii.

vă bucuriile! Phiii! Jos filosofii! Înțelepciunea e chiot de veselie. Chiuiți de veselie, să chiuim de veselie! Suntem fericiți fiindcă suntem buni, sau suntem buni fiindcă suntem fericiți? Sancy-ul[11] se cheamă Sancy pentru că a fost al lui Harley de Sancy[12], sau pentru că atârnă o sută şase carate? Nu ştiu; viața e plină de astfel de întrebări; totul este să ai Sancy-ul şi fericirea. Să fim fericiți fără să ne punem bețe-n roate. Să ascultăm orbeşte de soare. Ce e soarele? E dragostea. Cine zice dragoste, zice femeie. Ah! ah ! Iată o putere deplină, femeia! Întrebați pe demagogul de Marius dacă nu e robul acestei mici tirane de Cosette. Şi încă de bună voie, mişelul! Femeia! Nu există un Robespierre care să i se împotrivească până la capăt. Femeia domneşte. Nu mai sunt regalist decât în privința acestei regalități. Ce este Adam? E regatul Evei. Nu există un 1789 pentru Eva. A fost odată un sceptru regal încununat cu o floare de crin, a fost şi sceptrul imperial încununat cu globul pământesc, a existat sceptrul de fier al lui Carol cel Mare, sau sceptrul de aur al lui Ludovic cel Mare, revoluția le-a răsucit cu două degete ca pe nişte paie; s-a isprăvit, s-a dus, e la pământ, nu mai există sceptru; dar faceți-mi mie revoluții împotriva acestei batistuțe parfumate! Aş vrea să vă văd! Încercați! De ce e atât de tare? Pentru că e podoabă femeiască. Noi eram veacul al XVIII-lea. Şi eram tot atât de proşti ca şi voi. Să nu vă închipuiți că ați schimbat mare lucru în lume, dacă în loc de „bubă neagră” spuneți *cholera-morbus* şi dacă dansul provensal se cheamă la voi spanioleşte *caciucia*. De fapt femeile vor fi totdeauna iubite. Vă desfid să vă puteți lipsi de ele! Diavolițele acestea sunt îngerii noştri. Da, iubirea, femeia, sărutările, alcătuiesc o verigă din care vă desfid să ieşiți şi, întrucât mă priveşte, ce-aş mai vrea iarăşi să mă mai întorc înapoi! Care dintre voi a văzut, răsărind din nesfârşit, potolind totul sub ea, privind valurile ca o femeie, steaua Venus, marea cochetă a adâncurilor? Celimena oceanului? Oceanul e un Alcest[13] necioplit. Ei bine, bodogăne zadarnic, Venus răsare, trebuie să zâmbească şi el. Această brută se supune. Suntem

---

[11] Diamant vestit din tezaurul coroanei Franței.

[12] Partizan credincios al regelui Franței Henric al IV-lea. Fiind mare bogătaş, a cumpărat şi introdus în Franța un diamant enorm, care de atunci îi poartă numele. După ce a mai schimbat câțiva stăpâni, diamantul a intrat în tezaurul regilor Franței, unde a rămas până la revoluția din 1789.

[13] Personaje principale din *Mizantropul* lui Molière. Alcest, iubitor de adevăr, critic sincer şi neînduplecat al societății din vremea sa, avea nenorocirea să fie îndrăgostit de Celimena, care îşi bătea joc de dânsul.

cu toții la fel. Mâine, furtună, trăsnete, spume până la cer. Se iveşte o femeie, răsare o stea; pe brânci! Acum şase luni Marius sa bătea; azi se însoară. Bine orânduit. Da, Marius, da, Cosette, aveți dreptate. Trăiți cutezător, unul pentru altul! Giugiuliți-vă, faceți-ne să plesnim de necaz că nu putem face la fel; adorați-vă, ciuguliți toate firişoarele de fericire de pe pământ şi pregătiți-vă cu ele un cuib de viață! Zău, a iubi, a fi iubit – ce minune să fie omul tânăr! Să nu vă închipuiți că voi ați născocit ceva. Şi eu am visat, m-am gândit, am suspinat; şi eu am avut un suflet ca lumina lunii. Dragostea e un copil de şase mii de ani. Dragostea are dreptul la o lungă barbă albă. Matusalem e un puşti pe lângă Cupidon. De şaizeci de veacuri, bărbatul şi femeia se descurcă în viață iubindu-se. Diavolul, care e şiret, a început să-l urască pe bărbat; bărbatul, care e şi mai şiret, a început să iubească femeia. În felul acesta, şi-a făcut singur cu mult mai bine decât voia diavolul să-i facă rău. Omul a găsit această şiretenie odată cu raiul pământesc. Prieteni, descoperirea e veche, dar e cu totul nouă. Folosiți-vă de ea! Fiți Daphnis şi Chloe, aşteptând să fiți Philemon şi Baucis[14]. Faceți în aşa fel încât atunci când sunteți unul lângă altul să nu vă lipsească nimic: Cosette să fie soarele pentru Marius, iar Marius, să fie lumea întreagă pentru Cosette. Cosette, zâmbetul bărbatului tău să fie pentru tine vreme bună; Marius, ploaia să fie lacrimile nevestei tale şi niciodată să nu plouă în căsnicia voastră. Ați tras la loterie numărul câştigător, dragostea în taina cununiei; aveți lozul cel mare, păstrați-l, încuiați-l, nu-l risipiți, iubiți-vă şi puțin să vă pese de rest! Credeți în ce vă spun eu. Asta înseamnă bun-simț. Bunul-simț nu poate minți. Fiți unul pentru altul o religie. Fiecare are felul lui de a adora pe Dumnezeu. Drace! Cel mai nimerit fel de a-l adora pe Dumnezeu este să-ți iubeşti nevasta. Te iubesc, iată catehismul meu. Cine iubeşte e ortodox. Henric al IV-lea înjura amestecând sfințenia cu crăpelnița şi beția. Pe toți dracii! Nu mă împac cu înjurătura asta. Femeia nu e cuprinsă în ea. Mă miră din partea lui Henric al IV-lea. Prieteni, trăiască femeia! După cât se spune, sunt bătrân; e uimitor cât mă simt de gata să întineresc. Aş vrea să mă duc s-ascult cimpoiul în pădure. Când îi văd pe copiii ăştia care izbutesc să fie frumoşi şi mulțumiți, mă îmbăt. Dacă m-ar

[14] Primii sunt eroii romanului idilic cu acest titlu, opera lui Longus, fermecătoare povestire a dragostei dintre doi adolescenți. Despre legenda lui Philemon şi Baucis ne informează o „metamorfoză" a poetului latin Ovidiu: erau doi soți din Frigia care stârniseră admirația zeilor prin iubirea lor şi ospitalitatea pe care o acordau drumeților.

vrea cineva, m-aş însura la iuţeală. E cu neputinţă să ne închipuim că Dumnezeu ne-a făcut pentru altceva decât: să iubim, să gângurim, să ne înfrumuseţăm, să fim porumbei, să fim cocoşi, să ciugulim dragostea de dimineaţă până seara, să ne oglindim în ochii femeiuştii noastre, să fim mândri, să fim biruitori, să ne umflăm în pene. Iată rostul vieţii! Iată, fără supărare, ceea ce gândeam noi ăştia, în vremea noastră, când noi eram cei tineri. Ah, mii de draci! Ce de femei fermecătoare pe atunci, ce de mutrişoare, ce de codane! Prăpăd făceam! Aşadar, iubiţi-vă! Dacă n-ar fi dragostea, nu văd de fel la ce-ar mai folosi primăvara; cât despre mine, aş ruga pe bunul Dumnezeu să strângă toate frumuseţile pe care ni le arată, să le ia înapoi şi să pună din nou în coşul lui păsările, florile şi fetele drăguţe. Copii, primiţi binecuvântarea unui bătrân cumsecade!

Petrecerea fu vie, veselă, plăcută. Voioşia deplină a bunicului dădu tonul întregii sărbători şi fiecare căuta să fie la isonul acestei călduri a nonagenarului. Se dansă puţin, se râse mult, fu o nuntă cum se cuvine. Putea fi poftit moş Odinioară. De altfel, el şi venise în persoana bunicului Gillenormand.

Fu mult zgomot, apoi linişte.

Tinerii căsătoriţi se făcură nevăzuţi.

Puţin după miezul nopţii, casa Gillenormand deveni un templu.

Ne oprim aici. Pe pragul nopţii de nuntă veghează un înger zâmbitor cu degetul pe buze.

În faţa acestui sanctuar în care are loc celebrarea dragostei, sufletul începe să viseze.

Trebuie să fie lumină deasupra acestor case. Bucuria pe care o cuprind trebuie să se strecoare printre pietrele zidurilor ca o licărire şi să brăzdeze nedesluşit în întuneric. E cu neputinţă ca această sărbătoare sfântă şi firească să nu trimită o strălucire cerească în nesfârşit. Dragostea este cuptorul încins la roşu în care bărbatul şi femeia se contopesc, ca din contopirea lor să iasă o singură fiinţă, fiinţa întreită, fiinţa finală, trinitatea umană. Această zămislire a două fiinţe într-una trebuie să fie o emoţie a nopţii. Iubitul este preot; fecioara răpită se înspăimântă. Ceva din această bucurie merge la Dumnezeu. Unde e adevărata cununie, adică unde e dragoste, e şi ideal. Un pas de nuntă e ca o fărâmă de auroră în noapte. Dacă unui ochi pământesc i-ar fi dat să zărească vedeniile de spaimă şi încântare ale vieţii de deasupra noastră, ar zări pesemne chipurile nopţii, făpturi necunoscute şi înaripate, umbrele albastre ale nevăzutului, mulţime de capete întunecate, aplecându-se cu

încântare peste casa luminată, binecuvântând-o, arătându-şi unii altora fecioara soţie, uşor speriaţi, şi oglindind pe feţele lor dumnezeieşti fericirea umană. Dacă, în acest ceas suprem, soţii orbiţi de voluptate şi crezându-se singuri ar asculta, ar auzi în odaia lor un foşnet de aripi nedesluşit. Fericirea desăvârşită cere chezăşia îngerilor. Acest mic alcov întunecat are drept acoperiş cerul. Când două guri, sfinţite prin dragoste, se apropie ca să zămislească, e cu neputinţă ca deasupra acestei sărutări de negrăit să nu tresară ceva în nemărginita taină a stelelor.

Fericirile acestea sunt singurele adevărate. Nicio bucurie în afară de aceste bucurii. Dragostea este extazul unic. Restul întreg plânge.

A iubi sau a fi iubit, ajunge. Nu mai cereţi nimic. Niciun alt mărgăritar nu mai e de găsit în cutele întunecate ale vieţii. Iubirea este o împlinire.

III – Nedespărţitul

Ce se întâmplase cu Jean Valjean?

Numaidecât după ce râsese la porunca drăgălaşă a Cosettei, cum nimeni nu se mai uita la el, Jean Valjean se ridicase şi pe nevăzute, ieşise în anticameră. În aceeaşi încăpere intrase, acum opt luni, plin de noroi, de sânge şi praf, aducându-l pe nepot bunicului. Vechea căptuşeală de lemn a pereţilor era împodobită cu ghirlande de frunze şi flori; muzicanţii şedeau pe divanul pe care îl pusese pe Marius. Basque, îmbrăcat în negru, cu pantaloni scurţi, cu ciorapi şi mănuşi albe, aşeza coroniţe de trandafiri împrejurul fiecărui fel de mâncare ce trebuia servit. Jean Valjean îi arătase braţul bandajat, îl însărcinase să lămurească lipsa lui şi plecase.

Ferestrele sufrageriei dădeau în stradă. Jean Valjean rămase câteva clipe, nemişcat în întuneric, sub aceste ferestre strălucitoare. Asculta. Zgomotele amestecate ale petrecerii ajungeau până la el. Auzea glasul tare şi impunător al bunicului, viorile, clinchetul farfuriilor şi a paharelor, hohotele de râs, şi deosebea, în toată această larmă veselă, glasul dulce şi voios al Cosettei.

Părăsi strada Filles-du-Calvaire şi se întoarse în strada l’Homme-Armé.

O luă pe strada Saint-Louis, strada Culture-Sainte-Catherine şi Blancs-Manteaux-; era ceva mai lungă, dar era drumul pe care, de trei luni, îl făcea de obicei în fiecare zi din strada l’Homme-Armé până în strada Filles-du-Calvaire, cu Cosette, ocolind întâlnirile

nedorite şi noroaiele străzii Vieille-du-Temple.

Drumul acesta pe unde trecuse Cosette înlătura pentru el orice altă cale.

Jean Valjean se întoarse acasă. Aprinse lumânarea şi se sui în odaia lui. Casa era goală. Până şi Toussaint lipsea. Pasul lui Jean Valjean răsuna în odăi mai tare decât oricând. Toate dulapurile erau deschise. Intră în odaia Cosettei. Pe pat nu mai erau cearşafuri. Perna de dril, fără faţă şi fără dantele, era pusă pe cuverturile împăturite la capătul saltelei, căreia i se vedea pânza şi pe care nimeni nu avea să se mai culce. Toate micile lucruri femeieşti la care ţinea Cosette fuseseră luate; nu rămăseseră decât mobilele mari şi cei patru pereţi. Patul Toussaintei era şi el desfăcut. Un singur pat era făcut şi parcă aştepta pe cineva: al lui Jean Valjean.

Jean Valjean se uită la pereţi, închise uşile câtorva dulapuri şi rătăci dintr-o odaie într-alta.

Apoi se opri în odaia lui şi puse lumânarea pe o masă. Îşi scoase braţul din eşarfă şi se sluji de mâna dreaptă ca şi cum nu l-ar fi durut deloc.

Se apropie de pat şi ochii i se opriră – din întâmplare? cu tot dinadinsul? – pe „Nedespărţitul”, pe care fusese geloasă Cosette, pe cufăraşul de care nu se despărţea niciodată. În ziua de 4 iunie, sosind în strada l’Homme-Armé, îl pusese pe o măsuţă lângă căpătâiul lui. Se duse repede la măsuţă, scoase din buzunar o cheiţă şi deschise cufăraşul.

Scoase încet din el hainele cu care, acum zece ani, Cosette plecase de la Montfermeil; mai întâi rochiţa neagra, pe urmă broboada neagră, pe urmă pantofii mari şi solizi de copil, pe care Cosette aproape că i-ar fi putut purta încă, atât de mic îi rămăsese piciorul, pe urmă ilicul de barhet gros, pe urmă fusta tricotată, pe urmă şorţul cu buzunare, pe urmă ciorapii de lână. Aceşti ciorapi, în care rămăsese încă, atât de drăgălaş, forma unui picioruş, nu erau mai lungi decât mâna lui Jean Valjean. Toate erau negre. El îi adusese aceste veşminte la Montfermeil. Pe măsură ce le scotea din lădiţă, le aşeza pe pat. Îşi amintea. Era iarnă, o lună de decembrie foarte friguroasă, ea tremura pe jumătate goală în nişte zdrenţe, cu bietele ei picioruşe, înroşite de frig în saboţi. El, Jean Valjean, o făcuse să lase zdrenţele ca să îmbrace hainele astea cernite. Mamă-sa trebuie să fi fost mulţumită în mormânt, văzându-şi fata că poartă doliu şi mai cu seamă văzând-o că e îmbrăcată şi că îi e cald. Se gândea la pădurea aceea din Montfermeil; o străbătuseră împreună, el şi

Cosette; se gândea la cum era timpul, la copacii fără frunze, la pădurea fără păsări, la cerul fără soare; oricum era încântător. Aşeză hăinuţele pe pat, broboada lângă fustă, ciorapii lângă pantofi, ilicul alături de rochie, şi le privi pe rând. Nu era mai înaltă decât atâtica, ţinea păpuşa mare în braţe, îşi pusese ludovicul de aur în buzunarul şorţului, râdea, mergeau amândoi ţinându-se de mână, nu-l vedea decât pe el pe lume.

Şi deodată venerabilul lui cap alb căzu pe pat, bătrâna lui inimă îndelung răbdătoare se sfărâmă, chipul i se cufundă în veşmintele Cosettei şi dacă cineva ar fi urcat în clipa aceea ar fi auzit nişte sughiţuri de plâns sfâşietoare.

IV – *Immortale jecur*[15]

Vechea luptă înfricoşătoare, pe care am văzut-o de mai multe ori, începu iar.

Iacob nu s-a luptat cu îngerul decât o singură noapte. Vai, de câte ori l-am văzut pe Jean Valjean luându-se de piept pe întuneric cu propria-i conştiinţă, luptând nebuneşte împotriva ei! Luptă nemaipomenită! În anumite clipe îţi alunecă piciorul; în altele, se prăbuşeşte pământul sub tine. De câte ori această conştiinţă care dorea cu înverşunare binele îl strânsese ca un cleşte şi îl copleşise! De câte ori adevărul, neînduplecat, nu-i pusese genunchiul în piept! De câte ori, doborât de lumină, nu-i ceruse el iertare! De câte ori această lumină neîndurată, aprinsă în el şi asupra lui de episcop, nu-i deschisese ochii cu sila, când el ar fi vrut să fie orb? De câte ori nu se ridicase iar în luptă, înlănţuit de stâncă, rezemat de sofism, târât în ţărână, când deasupra conştiinţei, când sub ea! De câte ori, după un compromis, după câte o judecată falsă şi părtinitoare, pornită din egoism, nu-şi auzise conştiinţa mâniată strigându-i în ureche: „Îmi pui piedică, ticălosule!” De câte ori gândirea lui nespusă nu horcăise zbătându-se sub evidenţa datoriei! Împotrivire faţă de Dumnezeu. Sudori de moarte. Câte răni tainice, pe care numai el le simţea sângerând! Câte lovituri în biata lui viaţă! De câte ori nu se ridicase însângerat, zdrobit, sfărâmat, luminat, cu deznădejdea în inimă, cu seninătatea în suflet, şi, înfrânt, se simţea biruitor. Şi după ce îl dezghiocase, îl chinuise şi îl sfârtecase, conştiinţa, în picioare deasupra lui, înspăimântătoare, luminoasă, liniştită, îi spunea:

[15] Inimă nemuritoare (lat.).

„Acum mergi în pace!”

Dar la sfârşitul unei lupte atât de cumplite, ce pace de mormânt, vai!

Totuşi în acea noapte Jean Valjean simți că va da ultima bătălie.

O întrebare i se înfățişa, sfâşietoare. Nu toate ursitele sunt drepte, nu se desfăşoară toate în linie dreaptă în fața celui predestinat; au opriri, stavile, cotituri neştiute, răspântii neliniştitoare, care deschid mai multe căi. Jean Valjean se oprise în clipa asta la cea mai primejdioasă răspântie a lui.

Ajunsese la cea mai însemnată încrucişare a binelui cu răul. O avea sub ochi, această neagră întretăiere. Şi de data asta, cum i se mai întâmplase şi în alte împrejurări dureroase, i se deschideau înainte două drumuri: unui ispititor, altul groaznic.

Pe care s-apuce?

Cel care îngrozea îi era arătat de tainicul deget pe care îl zărim cu toții de fiecare dată când ne pironim privirile în întuneric.

Jean Valjean avea încă o dată de ales între limanul grozav şi capcana zâmbitoare.

Este oare ceva adevărat? Sufletul se poate vindeca; soarta, nu. Ce lucru înspăimântător e o soartă fără leac! Iată întrebarea care i se punea:

În ce fel avea să se poarte Jean Valjean cu fericirea Cosettei şi a lui Marius? El voise, el făcuse această fericire; şi-o înfipsese singur în măruntaie şi, în ceasul acesta, privind-o, putea să aibă mulțumirea pe care ar avea-o un armurier care, trăgându-şi din piept cuțitul, aburind încă, ar recunoaşte pe el marca fabricii lui.

Cosette îl avea pe Marius, Marius era stăpânul Cosettei. Aveau totul, chiar şi bogăție. Asta era opera lui.

Dar el, Jean Valjean, atâta timp cât trăia, cât era acolo, ce avea de făcut cu această fericire? Avea să pătrundă cu sila în această fericire? Să se poarte cu ea ca şi cum ar fi a lui? Fără îndoială, Cosette era a altuia; dar el, Jean Valjean, va opri din tot ce este al Cosettei ceea ce ar putea opri? Va rămâne acel tată, abia zărit, dar respectat, care fusese până atunci? Se va strecura liniştit în casa Cosettei? Va aduce el, fără să spună un cuvânt, trecutul lui în acest viitor? Se va înfățişa acolo ca şi cum ar avea dreptul şi se va aşeza învăluit în întuneric în acest cămin luminos? Va lua, zâmbitor, mâinile acestor nevinovați în mâinile lui cumplite? Va pune pe liniştitele grătare ale vetrelor din saloanele Gillenormand picioarele lui care au târât după ele umbra stigmatizantă a legii?

Va încerca să împartă norocul cu Cosette şi Marius? Va aduna şi mai mult întuneric pe fruntea lui şi nori pe a lor? Îşi va aşeza nenorocirea lângă cele două fericiri? Va tăcea mai departe? Mai pe scurt, fi-va el lângă aceste două fiinţe fericite, făptura fără grai, pecetluită de destin?

Trebuie să fii obişnuit cu soarta, cu neprevăzutul ei, ca să îndrăzneşti să ridici ochii când anumite întrebări ţi se pun în toată groaznica lor goliciune. Binele şi răul se află după acest greu semn de întrebare. Ce vei face? întrebă sfinxul.

Jean Valjean avea obişnuinţa încercării. Se uita ţintă la sfinx.

Cerceta în toate chipurile nemiloasa problemă.

Cosette, existenţa asta încântătoare, era pentru el pluta acestui naufragiu. Ce era de făcut? Să se agaţe sau să-i dea drumul?

Dacă s-ar agăţa, s-ar ridica din prăbuşire, ar ieşi la soare, şi-ar stoarce hainele şi părul de apă amară, ar fi mântuit, ar trăi.

Să-i dea drumul?

Atunci prăpastia.

Se sfătuia dureros cu gândul lui. Sau, mai bine zis, se lupta cu el; se năpustea, furios, înlăuntrul lui însuşi, când împotriva voinţei, când împotriva convingerii.

Pentru Jean Valjean fu o fericire că putu plânge. Asta îl mai limpezi. Totuşi, începutul fu sălbatic. În el se dezlănţui o furtună mai cumplită decât aceea care altădată îl împinsese spre Arras. Trecutul se aşeza faţă în faţă cu prezentul: se uita la unul, se uita la celălalt şi plângea cu suspine. De îndată ce stavila lacrimilor fu ridicată, deznădăjduitul se zvârcoli de durere.

Se simţea înlănţuit.

Vai, încăierarea pe viaţă şi pe moarte între egoism şi datorie, când dăm aşa înapoi, pas cu pas, din faţa idealului nostru de neschimbat, rătăciţi, înverşunaţi, disperaţi de a bate în retragere, apărând fiecare bucăţică de teren, sperând într-o scăpare cu putinţă, căutând o ieşire. Ce neaşteptată şi grozavă piedică, în care te simţi încolţit din toate părţile!

Să simţi umbra sfântă care ţi se împotriveşte.

Ce obsesie este nevăzutul neînduplecat!

Nimeni n-a isprăvit niciodată conflictele cu conştiinţa. Resemnează-te Brutus; resemnează-te, Caton! Conştiinţa e fără fund, fiind Dumnezeu. Arunci în acest puţ munca vieţii tale întregi, îţi arunci norocul, îţi arunci bogăţia, îţi arunci izbânda, îţi arunci libertatea sau patria, îţi arunci sănătatea, îţi arunci odihna, îţi arunci bucuria.

Şi mai mult, şi mai mult, şi mai mult! Goleşte vasul! Apleacă urna! Ca să închei, trebuie să-ți arunci inima.

Există undeva în ceața vechilor iaduri un butoi care nu se mai umple.

Nu poate fi iertat cel ce nu mai vrea în cele din urmă? Inepuizabilul poate avea vreun drept? Oare lanțurile fără capăt nu sunt peste puterea omenească? Cine, aşadar, ar învinovăți pe Sisif şi pe Jean Valjean dacă ar spune: „Destul!”?

Supunerea materiei este mărginită prin uzură; oare supunerea sufletului nu are o margine? Dacă mişcarea perpetuă este cu neputință, se poate cere un devotament perpetuu?

Primul pas nu înseamnă nimic; ultimul e greu. Ce înseamnă afacerea Champmathieu pe lângă căsătoria Cosettei şi tot ceea ce vine după ea? Ce înseamnă a te întoarce la ocnă pe lângă a intră în neant?

Oh, prima treaptă a coborâşului, cât eşti de întunecată! Oh, treaptă următoare, cât eşti de neagră!

Cum să nu-ți întorci fața de la ea de data asta?

Martiriul este o sublimare, sublimare corosivă. E o caznă care sfințeşte. Poți s-o rabzi în primul ceas; te aşezi pe tronul de fier înroşit, îți pui pe frunte coroana de fier înroşit, primeşti globul de fier înroşit, iei sceptrul de fier înroşit, dar trebuie să mai îmbraci şi mantaua de flăcări, şi nu vine clipa în care ticăloasa de carne se răzvrăteşte şi dai înapoi în fața torturii?

În sfârşit, Jean Valjean, copleşit, se linişti.

Cumpăni, gândi, cercetă jocurile tainicei balanțe de lumină şi întuneric.

Să-i silească pe aceşti doi copii strălucitori să primească trecutul lui, sau să-şi sufere singur neiertătoarea pieire!

De o parte sacrificiul Cosettei, pe de altă parte numai al lui.

La ce soluție se opri? Ce hotărâre luă? Care fu în cugetul lui, răspunsul cel din urmă la întrebările neînduplecate ale soartei? Ce uşă se hotărî să deschidă? Ce latură a vieții lui închise şi osândite? Între aceste râpe fără fund care îl înconjurau, pe care o alese? Ce nenorocire primi? Căreia dintre prăpăstii îi făcuse semn cu capul?

Visarea lui buimăcitoare ținu toată noaptea.

Rămase acolo până la ziuă în aceeaşi atitudine, frânt în două pe pat, prăbuşit sub uriaşa greutate a soartei! Strivit poate, vai! cu pumnii strânşi, cu brațele întinse, ca un răstignit coborât de pe cruce şi aruncat cu fața pe pământ. Stătu douăsprezece ceasuri, cele

douăsprezece ceasuri ale unei nopți de iarnă, înghețat, fără să ridice capul şi fără să rostească un cuvânt. Era nemişcat ca un stârv, în timp ce gândul i se rostogolea pe pământ şi zbura, când ca o hidră, când ca un vultur. Dacă l-ar fi văzut cineva aşa nemişcat, ar fi zis că e un om mort; tresărea deodată, din când în când, şi gura lui, lipită de veşmintele Cosettei, le săruta; numai atunci se vedea că e viu.

Se vedea? Cine vedea? De vreme ce Jean Valjean era singur şi nu era nimeni acolo?

Îl vedea acel cineva din întuneric.

CARTEA A ŞAPTEA

ULTIMA SORBITURĂ DIN POTIR[1]

I – Al şaptelea cerc şi al nouălea cer

Ziua următoare nunţii e o zi de singurătate. Se respectă reculegerea fericiţilor. Li se respectă oarecum şi somnul prelungit. Zăpăceala vizitelor şi felicitărilor nu începe decât mai târziu. În dimineaţa zilei de 17 februarie, puţin după ora prânzului, Basque cu şervetul şi puful subsuoară, ocupat cu „curăţenia anticamerei”, auzi o uşoară bătaie în uşă. Nu sunase nimeni, ceea ce e discret pentru o zi ca asta. Basque deschise şi-l văzu pe domnul Fauchelevent. Îl pofti în salonul încă răvăşit şi claie peste grămadă, care părea câmpul de bătălie al bucuriilor din ajun.

— Doamne, domnule – spuse Basque – ne-am trezit târziu.

— Stăpânul dumitale s-a sculat? întrebă Jean Valjean.

— Cum mai merge braţul domnului? răspunse Basque.

— Mai bine. Stăpânul dumitale s-a sculat?

— Care? Vechiul sau noul?

— Domnul Pontmercy.

— Domnul baron? zise Basque, îndreptându-se din mijloc.

Cine e baron, e mai ales pentru servitorii lui. Se răsfrânge şi asupra lor ceva; titlul îi împroaşcă oarecum cu ar spune un filosof, şi asta îi măguleşte. Marius, în treacăt fie zis, republican activ, aşa cum se dovedise, era acum baron fără voie. Din pricina acestui titlu se făcuse în familie o mică revoluţie; acum, domnul Gillenormand ţinea la titlu şi Marius voia să scape de el. Dar colonelul Pontmercy scrisese: „Fiul meu îmi va purta titlul!” Şi Marius asculta. Iar Cosette,

---

[1] Aluzie la ruga lui Isus Hristos în grădina măslinilor, înainte de crucificare: „Tată, dacă tu o vrei, îndepărtează de mine acest potir. Facă-se voia ta şi nu a mea.”

în care începuse să se arate femeia, era încântată să fie baroană.

— Domnul baron? repetă Basque. Mă duc să văd. Îi voi spune că a sosit domnul Fauchelevent.

— Nu, nu-i spune că sunt eu. Spune-i că îl caută cineva să-i vorbească între patru ochi şi nu-i spune niciun nume.

— Daaa?! făcu Basque.

— Vreau să-i fac o surpriză.

— Da! rosti Basque, spunându-şi sieşi acest al doilea „da” ca pe o explicație la primul.

Şi plecă.

Jean Valjean rămase singur.

Salonul, după cum am spus mai adineauri, era în mare neorânduială. Se părea că, dacă cineva ar fi ascultat mai bine, ar fi putut auzi încă larma nedesluşită a nunții. Pe parchet erau tot felul de flori căzute din ghirlande şi din pieptănături. Lumânările arse până jos adăugaseră la cristalele policandrelor un fel de stalactite de ceară. Nicio mobilă nu era la locul ei. Prin colțuri, câte trei sau patru jilțuri trase unul lângă altul, în cerc, păreau a continua o conversație. Totul era vesel. În petrecerile încheiate mai dăinuie încă un fel de grație. Se vede fosta fericire. Pe scaunele acestea, risipite care încotro, printre aceste flori care se veştejesc sub luminile acestea stinse, a fost veselie. Policandrului îi urmase însă soarele care pătrundea plin de voie bună în salon.

Trecură câteva minute. Jean Valjean sta nemişcat pe locul pe care îl lăsase Basque. Era foarte palid. Ochii îi erau cercănați şi atât de cufundați în orbite, din pricina nesomnului, încât aproape nu se mai vedeau. Haina lui neagră avea cutele obosite ale unui veşmânt care n-a fost scos peste noapte. Coatele îi erau albite de scama pe care o lasă pe postav frecarea cu o pânză. Jean Valjean privea la picioarele lui fereastra desenată pe parchet de soare.

La uşă se auzi un zgomot; ridică ochii.

Marius intră cu capul sus, zâmbitor, cu nu ştiu ce lumină pe față, cu fruntea senină şi privirea biruitoare. Nici el nu dormise.

— Dumneata eşti, tată! izbucni el când îl zări pe Jean Valjean. Şi prostul de Basque care făcea pe misteriosul! Ai venit însă prea devreme. Nu e decât douăsprezece şi jumătate. Cosette doarme.

Cuvântul „tată”, spus de Marius domnului Fauchelevent, însemna cea mai mare fericire. După cum se ştie, fusese totdeauna între ei un gol, o anumită răceală şi stânjenire, o gheață care trebuia spartă sau topită. Marius era atât de îmbătat de fericire, încât golul se umpluse,

gheața se topea şi domnul Fauchelevent era pentru el, ca şi pentru Cosette, un părinte.

Vorbi mai departe; vorbele se revărsau din el, aşa cum se întâmplă când eşti în culmea fericirii.

— Ce mulțumit sunt că te văd! Dacă ai şti cât ne-ai lipsit ieri! Bună ziua, tată. Cum te mai simți cu mâna? Mai bine, nu? Şi, mulțumit de răspunsul bun pe care şi-l da singur, urmă: Noi doi am vorbit foarte mult de dumneata. Cosette te iubeşte atât! Să nu uiți că ai o odaie la noi. Nici nu mai vrem să ştim de strada l'Homme-Armé. Nu mai vrem să ştim de nimic. Cum ai putut să stai într-o stradă ca aia, bolnavă, mohorâtă, înfundată, friguroasă, strâmtă? Ai să vii să te stabileşti la noi. Şi chiar de azi. Sau, dacă nu, ai să ai de-a face cu Cosette. Vrea sa ne ducă pe toți de nas, să ştii. Ai văzut unde e odaia dumitale, e lângă a noastră; dă înspre grădină. I s-a dres broasca stricată, patul e aşternut, e gata, n-ai decât să vii. Cosette ți-a pus lângă pat un jilț moale, de demult, e catifea de Utrecht, căruia i-a spus: „Deschide-i brațele”. În fiecare primăvară, în salcâmii din fața ferestrelor dumitale vine o privighetoare. În două luni va fi aici. Vei avea cuibul ei la dreapta şi pe al nostru la stânga. Noaptea va cânta ea, iar ziua va vorbi Cosette. Odaia e plină de soare. Cosette îți va rândui cărțile, *Călătoria căpitanului Cook* şi pe cealaltă, a lui Vancouver, şi tot ce e al dumitale. Mi se pare că ai un cufăraş mic la care ții; am spus să fie aşezat la loc de cinste. L-ai cucerit pe bunicul, vă potriviți. Vom trăi împreună. Ştii să joci *whist?* O să-l fericeşti pe bunicul dacă ştii *whist*. Ai să te plimbi cu Cosette în zilele când eu sunt la tribunal, ai s-o iei de braț ca odinioară, ştii, în Luxembourg. Suntem foarte hotărâți să fim cu totul şi cu totul fericiți. Şi vei fi fericit şi dumneata de fericirea noastră, auzi, tată? A, da! Azi mănânci cu noi!

— Domnule, zise Jean Valjean, am să-ți spun ceva. Eu sunt un fost ocnaş.

Limita sunetelor ascuțite perceptibile poate fi depăşită, în aceeaşi măsură, de spirit ca şi de ureche. Cuvintele: „Eu sunt un fost ocnaş”, ieşind din gura domnului Fauchelevent şi pătrunzând în urechile lui Marius, ajungeau dincolo de tot ceea ce este cu putință. Marius nu înțelese.

I se păru numai că i s-a spus ceva, dar ce anume, nu ştia. Rămase cu gura căscată.

Abia atunci văzu că omul cu care vorbea era îngrozitor. Spre marea lui uimire, nu văzuse până în clipa asta acea paloare grozavă.

Jean Valjean îşi deznoda legătura neagră de după gât care îi ținea brațul, îşi desfăcu bandajul de pe mână, rămase cu degetul mare gol şi i-l arătă lui Marius.

— N-am nimic la mână, zise el.

Marius se uită la degetul mare al lui Jean Valjean.

— Şi n-am avut niciodată nimic.

Nu se vedea într-adevăr nici urmă de rană.

Jean Valjean urmă:

— Ar fi trebuit să nu fiu de față la căsătoria voastră. Am lipsit cât am putut de mult. Am născocit această rană ca să nu fac un fals, ca să nu fie lovite de nulitate formalitățile căsătoriei, ca să fiu scutit de a iscăli.

Marius se bâlbâi:

— Ce înseamnă asta?

— Asta înseamnă, răspunse Jean Valjean, că am fost la ocnă.

— Înnebunesc! izbucni Marius înspăimântat.

— Domnule Pontmercy, zise Jean Valjean, am fost nouăsprezece ani la ocnă. Pentru furt. Pe urmă om fost osândit pe viață. Pentru furt. Ca recidivist. În momentul de față sunt fugit de sub osândă.

Zadarnic dădu Marius înapoi în fața adevărului, zadarnic nu crezu, se împotrivi evidenței, trebui să se supună, începu să înțeleagă şi, cum se întâmplă totdeauna în asemenea împrejurări, înțelese mai mult decât trebuia. Un fulger lăuntric înfricoşător îl înfioră tot; un gând care îl făcu să tremure îi trecu prin minte. Întrevăzu în viitor, pentru sine chiar, o soartă urâtă.

— Spune tot, spune tot! strigă el. Eşti tatăl Cosettei?

Şi se dădu doi paşi înapoi cu o mişcare de nespusă groază.

Jean Valjean îşi ridică fruntea cu atâta măreție, încât păru că se înalță până în tavan.

— Trebuie să mă crezi, domnule, deşi jurământul nostru, al unora ca alde noi, nu e primit în justiție… Se opri; apoi, cu un fel de autoritate întunecată şi puternică, adăugă, rostind rar şi apăsat pe fiecare silabă: …Ai să mă crezi. Eu, tatăl Cosettei! Nu, în fața lui Dumnezeu! Domnule baron Pontmercy, eu sunt un țăran din Faverolles. Îmi câştigam pâinea tunzând pomi. Numele meu nu e Fauchelevent, numele meu este Jean Valjean. Nu sunt rudă cu Cosette. Linişteşte-te!

Marius îngăimă:

— Cine mi-o dovedeşte?

— Eu, de vreme ce ți-o spun.

Marius se uită bine la omul acesta. Era înfricoşător, dar liniştit. O asemenea linişte nu putea zămisli o minciună. Sinceritatea e rece ca gheața. Simțea adevărul în această răceală de mormânt.

— Te cred, zise Marius.

Jean Valjean dădu din cap, în semn că a luat cunoştință, şi urmă:

— Ce sunt eu pentru Cosette? Un trecător. Acum zece ani nici nu ştiam că există. O iubesc, adevărat. Nu se poate să nu iubeşti copiii pe care tu, bătrân fiind, i-ai cunoscut mici. Bătrânii se simt bunici pentru toți copiii. Poți, pare-mi-se, să presupui că am şi eu ceva ce s-ar putea numi inimă. Era orfană. Iată pentru ce am început s-o iubesc. Copiii sunt atât de slabi, încât primul venit, chiar un om ca mine, îi poate ocroti. Mi-am făcut această datorie față de Cosette. Nu cred că un lucru atât de mic se poate numi o faptă bună; dar dacă e în adevăr o faptă bună, atunci închipuie-ți că am făcut-o. Ține seama de această circumstanță uşurătoare. Azi Cosette părăseşte viața mea, drumurile noastre se despart. De azi înainte eu nu mai pot face nimic pentru ea. Este doamna Pontmercy. Soarta i s-a schimbat. Şi Cosette câştigă din acest schimb. Toate sunt aşa cum trebuie. Cât despre cei şase sute de mii de franci, dumneata nu vorbeşti de ei, dar eu o iau înaintea gândului dumitale, sunt depuşi la bancă. Cum s-a făcut că au ajuns în mâinile mele? Ce interesează? Îi restitui. Nu mi se poate cere nimic. Completez restituirea spunându-mi numele adevărat. Şi asta mă priveşte numai pe mine. Țin eu, să ştii cine sunt.

Şi Jean Valjean îl privi pe Marius în ochi.

Marius simți înăuntrul lui o învălmăşeală fără şir. Vântul soartei suflă câteodată aşa, şi ridică asemenea talazuri în sufletul nostru.

Fiecare din noi a avut clipe de tulburare în care totul se împrăştie în sufletul nostru; spunem lucrurile care ne vin pe limbă şi care nu sunt totdeauna tocmai acelea pe care trebui să le spunem. Unele descoperiri neaşteptate nu pot fi îndurate şi te amețesc ca o băutură otrăvită. Marius era atât de năucit de situația nouă care i se arăta, încât era gata să vorbească cu acest om, de parcă s-ar fi supărat că-i făcuse o asemenea mărturisire.

— Da, în sfârşit, izbucni el, de ce îmi spui mie treaba asta? Cine te sileşte? Puteai să-ți ții taina pentru dumneata. Nu eşti denunțat, nici urmărit, nici încolțit. Trebuie să ai un motiv ca să faci de bunăvoie o mărturisire ca asta. Spune totul! E la mijloc altceva. Cu ce gând faci mărturisirea asta? Ce te îndeamnă?

— Ce mă îndeamnă? răspunse Jean Valjean cu un glas atât de scăzut şi de înăbuşit, încât s-ar fi zis că-şi vorbeşte mai mult lui

însuşi decât lui Marius. Ce îndeamnă, în adevăr, pe acest ocnaş să vină şi să spună: Sunt un ocnaş? Ei bine, da! Îndemnul este de neînțeles. E cinstea lui. Iată, nenorocirea mea e un fir pe care îl am aici, în inimă şi care mă ține legat. Firele acestea sunt tari mai ales la bătrâni. Viața întreagă se destramă jur împrejur; numai ele nu se rup. Dacă aş fi putut să smulg acest fir, să-l rup, să desfac nodul sau să-l tai, să fug undeva departe, aş fi scăpat. Dacă aş fi plecat; sunt destule poştalioane în strada Boluoy; voi sunteți fericiți, eu mă duc. Am încercat să rup firul, am tras de el, nu s-a rupt, trebuia să-mi smulg inima odată cu el. Atunci, mi-am zis: Nu pot trăi altundeva decât aici. Trebuie să rămân. Ei da, ai dreptate, sunt un dobitoc, de ce să nu rămân, şi atâta tot? Îmi dați o odaie în casă, doamna Pontmercy mă iubeşte mult. Ea spune acestui jilț: „Deschide-ți brațele", bunicul dumitale e foarte mulțumit să stăm împreună, mă potrivesc cu el, vom locui cu toții laolaltă, vom mânca la un loc, voi merge la braț cu Cosette… adică cu doamna Pontmercy, iartă-mă, obişnuința, vom trăi sub acelaşi acoperământ, la aceeaşi masă, la acelaşi foc, în fața aceluiaşi cămin iarna, la aceleaşi plimbări vara; asta e voia bună, asta e fericirea, asta e tot. Vom trăi în familie. În familie!

La acest cuvânt, Jean Valjean se făcu sălbatic. Încrucişă brațele, se uită la duşumeaua de sub picioarele lui ca şi cum ar fi dorit să despice în ea o prăpastie şi glasul i se făcu deodată tunător:

— În familie! Nu. Nu fac parte din nicio familie. Nu fac parte dintr-a voastră. Nu fac parte din familia oamenilor. Acolo unde lumea se simte la ea acasă, eu sunt de prisos. Există familii, dar nu pentru mine. Eu sunt un nefericit, sunt pe de lături. Avut-am eu părinți? Aproape că mă îndoiesc. În ziua în care am măritat-o pe fata asta, s-a sfârşit. Am văzut-o fericită, alături de bărbatul pe care îl iubeşte, de un bătrânel cumsecade, am văzut o căsnicie între doi îngeri, o casă plină de toate bucuriile, am văzut că e bine şi mi-am zis: Tu nu intra! E adevărat că puteam să mint, să vă înşel pe toți, să rămân domnul Fauchelevent. Câtă vreme a trebuit să mint pentru ea, am mințit; dar acuma ar fi pentru mine, şi nu trebuie. Era de ajuns să tac, e adevărat, şi totul ar fi mers mai departe. Mă întrebi ce mă sileşte să vorbesc? O nimica toată: conştiința. Ar fi fost uşor să tac. Mi-am petrecut noaptea încercând să mă conving că e uşor; mă spovedesc dumitale, şi ceea ce îți spun e atât de extraordinar, încât ai dreptate; da, da, mi-am petrecut noaptea justificându-mă, găsind cele mai bune motive, am făcut tot ce am putut, crede-mă! Dar sunt

două lucruri cărora n-am avut ce să le fac; n-am putut rupe firul care mă ține legat de inimă, țintuit, înlănțuit aici, şi nici nu l-am putut face să tacă pe acel cineva care îmi vorbeşte, în şoaptă când sunt singur. De aceea am venit să-ți mărturisesc totul în dimineața asta. Tot, sau aproape tot. Sunt şi lucruri de prisos care nu mă privesc decât pe mine; le păstrez, aşadar, pentru mine. Acum ştii tot ce e mai însemnat. Mi-am luat deci taina şi ți-am adus-o. Am spintecat-o sub ochii dumitale. N-a fost hotărâre uşoară. M-am zbătut toată noaptea. Ah, poate crezi că nu mi-am spus că asta nu e ca afacerea Champmathieu, că ascunzându-mi numele nu făceam nimănui rău, că numele de Fauchelevent îmi fusese dat de Fauchelevent însuşi ca recunoştință pentru un serviciu pe care i-l făcusem, că puteam să-l păstrez, şi că aş fi fericit în această odaie pe care mi-o dați, că n-aş supăra pe nimeni cu nimic, că aş sta în colțişorul meu, şi că, în timp ce dumneata ai avea-o pe Cosette, eu aş avea gândul că trăiesc în aceeaşi casă cu ea. Fiecare şi-ar fi avut fericirea cuvenită. Dacă aş fi fost mai departe domnul Fauchelevent, toate ar fi mers bine. Totul, afară de sufletul meu. Eram înconjurat de bucurie, numai în străfundul sufletului meu era întuneric. Nu e destul să fii fericit, trebuie să fii şi mulțumit. Aş fi rămas domnul Fauchelevent, mi-aş fi ascuns adevăratul chip, aş fi avut o taină față de înflorirea voastră, aş fi fost întunecat în mijlocul luminii voastre, aş fi adus ocna în casa voastră pe tăcute, m-aş fi aşezat la masă cu gândul că, dacă ați şti cine sunt m-ați alunga, m-aş fi lăsat slujit de servitori care, dacă ar fi ştiut, şi-ar fi zis: „Ce grozăvie!” V-aş fi atins cu cotul de care aveți dreptul să vă feriți, v-aş fi furat strângerile de mână. Ar fi trebuit să vă împărțiți respectul între un păr alb vrednic de cinste şi un păr alb pângărit; în cele mai intime ceasuri ale voastre, când toate inimile s-ar fi crezut deschise până în fund unele față de altele, când am fi fost toți patru laolaltă, bunicul vostru, voi doi şi cu mine, ar fi fost între noi un necunoscut. Aş fi fost alături de voi toată viața voastră, având ca singură grijă să nu ridic niciodată lespedea care închide taina mea grozavă, şi în chipul ăsta eu, un mort, m-aş fi băgat între voi, oameni vii. Pe ea aş fi osândit-o pe viață să fie fata mea. Dumneata, Cosette şi cu mine am fi fost trei capete sub aceeaşi tichie de ocnaş! Nu te înfiori? Sunt cel mai zdrobit dintre oameni; aş fi fost cel mai nelegiuit. Şi fărădelegea asta aş fi săvârşit-o zilnic! Şi minciuna aş fi repetat-o zilnic! Şi pâcla asta aş fi avut-o pe față în toate zilele. V-aş fi molipsit zilnic de pângărirea mea; zilnic, pe voi, scumpii mei, pe voi, copiii mei, pe voi, nevinovații mei! Nu e nimic să taci! E lesne să-ți ții

gura? Nu, nu e lesne. Există o tăcere care minte. Şi minciuna mea, şi înşelătoria mea, şi ticăloşia mea şi laşitatea mea, şi trădarea mea, şi fărădelegea mea le-aş fi sorbit strop cu strop, le-aş fi scuipat şi le-aş fi băut din nou, aş fi sfârşit la miezul nopții şi aş fi început din nou dimineața, aş fi mințit spunând şi „bună ziua” şi „bună seara”, şi aş fi dormit pe minciună, aş fi mâncat-o cu pâine şi m-aş fi uitat în ochii Cosettei, şi aş fi răspuns la zâmbetul îngerului cu zâmbetul osânditului, şi aş fi fost un ticălos mârşav! Şi pentru ce? Ca să fiu fericit? Am eu dreptul să fiu fericit? Sunt în afară de viață, domnule!

Jean Valjean se opri. Marius asculta. Asemenea înlănțuiri de gânduri şi frământări nu pot fi întrerupte. Jean Valjean vorbi iar încet, dar glasul nu-i mai era înăbuşit, ci grozav:

— Mă întrebi de ce vorbesc? Nu sunt nici denunțat, nici urmărit, nici încolțit, cum spuneai dumneata. Ba da, sunt denunțat! Ba da, sunt urmărit! Ba da, sunt încolțit! De cine? De mine! Eu singur îmi stăvilesc drumul şi mă târăsc, şi mă împing, şi mă arestez, şi mă execut, şi când eşti propriul tău prizonier nu mai scapi. Şi apucânduşi haina cu mâinile, o trase spre Marius: Uită-te la mâna asta, continuă el. Nu crezi că ține gulerul în aşa fel încât n-o să-i mai dea drumul? Conştiința însă ține şi mai bine. Dacă vrei să fii fericit, domnule, trebuie să nu înțelegi ce e datoria; de îndată ce ai înțeles-o, e neînduplecată. S-ar zice că pedepseşte pe cine o înțelege; dar nu, ea te răsplăteşte, pentru că te aruncă într-un iad în care îl simți alături de tine pe Dumnezeu. Abia ți-ai smuls şi sfârtecat măruntaiele, că te-ai şi împăcat cu tine însuți. Şi cu un glas sfâşietor, adăugă: Domnule Pontmercy, pare de necrezut, dar sunt un om cinstit. Înjosindu-mă în ochii dumitale mă înalț într-ai mei. Mi s-a mai întâmplat o dată, dar a fost mai puțin dureros; a fost o nimica toată. Da, sunt un om cinstit. Şi n-aş mai fi fost dacă, din greşeala mea, ai fi continuat să mă stimezi; acum când mă dispreţuieşti, sunt cinstit. Mă apasă această fatalitate: neputând niciodată decât să fur considerația ce mi se arată, considerația asta mă umileşte şi mă striveşte lăuntric; ca să mă respect, trebuie să fiu disprețuit. Numai aşa mă pot ridica. Sunt un osândit care ascultă de conştiința lui. Ştiu că ceea ce spun e ciudat. Dar ce vrei să fac? Asta e! M-am legat de mai multe ori față de mine însumi; şi rămân legat. Sunt unele întâlniri care ne leagă, sunt unele întâmplări care implică îndatoriri. Vezi, domnule Pontmercy, mi s-au întâmplat multe.

Jean Valjean mai tăcu puțin, înghițindu-şi saliva cu greu, ca şi cum vorbele îi lăsaseră un gust amar, şi urmă:

— Când duci în spinare o asemenea grozăvie, nu ai dreptul să o împărţi cu alţii fără ca ei s-o ştie, nu ai dreptul să-i molipseşti de ciumă, nu ai dreptul să-i faci să alunece în prăpastie fără ca ei să bage de seamă, nu ai dreptul să laşi să fluture peste ei bluza ta roşie, nu ai dreptul să încurci în ascuns fericirea altuia cu mizeria ta. E dezgustător să te atingi de cei sănătoşi, pe întuneric, cu ulcerul tău nevăzut. Degeaba mi-a împrumutat Fauchelevent numele lui, nu am dreptul să mă servesc de el; el a putut să mi-l dea, dar eu n-am putut să-l iau. Un nume este un om. După cum vezi, domnule, cu toate că sunt ţăran, am citit câte ceva, am gândit câte ceva şi îmi cam dau seama de viaţă. După cum vezi, vorbesc binişor. Mi-am făcut o educaţie, a mea… da, cine şterpeleşte un nume şi se acoperă cu el, e necinstit. Simple litere din alfabet, dar şi ele se fură ca banii şi ceasul. Să fiu o semnătură falsă în carne şi oase, să fiu o cheie falsă însufleţită, să intru în casa unor oameni cinstiţi cu iarba fiarelor, să nu mai privesc niciodată drept, ci să mă uit pe furiş, să fiu mârşav în sufletul meu, nu! nu! nu! Mai bine să suferi, să sângerezi, să plângi, să-ţi jupoi pielea de pe trup cu propriile tale unghii, să-ţi petreci nopţile zvârcolindu-te de teamă, să-ţi muşti trupul şi sufletul. Iată pentru ce îţi spun toate acestea! Cu inima deschisă, cum ai spus dumneata. Răsuflă greu şi aruncă un ultim cuvânt. Altădată ca să trăiesc, am furat o pâine; azi, ca să trăiesc, nu vreau să fur un nume.

— Ca să trăieşti! întrerupse Marius. N-ai nevoie de numele acesta ca să trăieşti?

— Ştiu eu ce vreau să spun, răspunse Jean Valjean ridicând şi lăsând capul încet de mai multe ori la rând.

Urmă o tăcere. Tăceau amândoi, fiecare înecat într-un noian de gânduri. Marius se aşezase lângă o masă şi îşi sprijinea bărbia în palmă. Jean Valjean umbla încoace şi încolo. Se opri în faţa unei oglinzi şi rămase nemişcat. Apoi, ca şi cum ar fi răspuns unui gând lăuntric, zise privind oglinda în care nu se vedea:

— Pe când acum mă simt uşurat.

Începu iar să meargă şi ajunse la celălalt capăt al salonului. În clipa când se întoarse, băgă de seamă că Marius îl privea cum umblă. Atunci îi spuse cu glas ciudat:

— Îmi târăsc puţin piciorul. Acum înţelegi de ce. Apoi se întoarse cu totul spre Marius. Şi acum, domnule, închipuie-ţi ceva: n-am spus nimic, am rămas domnul Fauchelevent, mi-am luat locul aici, sunt de-ai casei, sunt în odaia mea, am fost la gustarea de dimineaţă, în papuci, seara ne ducem toţi trei la un spectacol, o însoţesc pe

doamna Pontmercy la Tuilerii şi în Piaţa Royale, suntem împreună, mă credeţi semenul vostru; într-o bună zi, sunt aici, sunteţi aici, stăm de vorbă, râdem şi deodată auziţi o voce strigând: Jean Valjean! Şi iată că mâna înspăimântătoare a poliţiei iese din întuneric şi îmi smulge deodată masca!

Tăcu încă o dată. Marius se ridicase tremurând. Jean Valjean reluă:

— Ce spui despre asta?

Tăcerea lui Marius îi răspunse.

Jean Valjean urmă:

— Vezi bine că am dreptate să nu tac. Fii fericit, rămâi în înaltul cerului, fii îngerul unui înger, rămâi în lumină, mulţumindu-te cu atât, şi nu te îngrijora de felul în care un biet osândit se apucă să-şi sfâşie pieptul şi să-şi facă datoria; ai în faţa dumitale un mizerabil, domnule!

Marius străbătu încet salonul şi, când fu lângă Jean Valjean, îi întinse mâna. Dar Marius trebui singur să-i ia mâna care nu se mişca. Jean Valjean nu se împotrivi, şi lui Marius i se păru că strânge o mână de marmură.

— Bunicul meu are mulţi prieteni, zise Marius. Îţi voi obţine iertarea.

— E-n zadar, răspunse Jean Valjean. Sunt crezut mort, e destul. Morţii nu sunt ţinuţi sub supraveghere. Trebuie numai să putrezească în linişte. Moartea e acelaşi lucru ca iertarea. Şi, desfăcându-şi mâna din mâna lui Marius, adăugă cu un fel de mândrie neînduplecată: De altfel, îndeplinirea datoriei este prietena mea şi nu am nevoie decât de o singură iertare, de iertarea conştiinţei mele.

În aceeaşi clipă, la capătul celălalt al salonului, uşa se deschise şi chipul Cosettei se ivi în deschizătură. Nu i se vedea decât feţişoara drăgălaşă, era fermecător de nepieptănată, avea pleoapele încă pline de somn. Făcu mişcarea unei păsări care îşi scoate capul din cuib, îşi privi mai întâi bărbatul, apoi pe Jean Valjean şi le strigă râzând, cu un zâmbet de floare:

— Mă prind că vorbiţi politică. Ce prostie, în loc să staţi cu mine!

Jean Valjean tresări.

— Cosette!... îngăimă Marius.

Şi se opri. Parcă erau doi vinovaţi.

Cosette, strălucitoare, continua să-i privească pe amândoi, unul după altul. Prin ochii ei treceau lumini de rai.

— V-am prins în flagrant delict, zise Cosette. Am auzit prin uşă pe

tata Fauchelevent spunând: „Conştiinţa... datoria...” Asta nu e decât politică. Nu vreau. Nu trebuie să vorbiţi politică chiar de a doua zi. Nu se cade!

— Te înşeli, Cosette! răspunse Marius. Vorbim despre afaceri. Vorbim de cel mai bun plasament ce se poate găsi pentru cei şase sute de mii de franci ai tăi...

— Nu e numai atât, întrerupse Cosette. Vin şi eu. Vreţi?

Şi, trecând pragul intră în salon. Era îmbrăcată cu o rochie de casă albă şi lungă cu mii de cute şi cu mâneci largi, care pornea de la gât şi-i cădea până la călcâie. Numai în cerurile de aur ale vechilor tablouri gotice sunt asemenea veşminte îngereşti, fermecătoare.

Se privi din cap până în picioare într-o oglindă mare, apoi izbucni, cu un glas plin de încântare:

— A fost odată un rege şi o regină. Ah, cât sunt de mulţumită! Spunând aceste cuvinte, făcu o plecăciune în fata lui Marius şi a lui Jean Valjean. Uite, am să mă aşez lângă voi pe un jilţ; peste jumătate de oră mâncăm; n-aveţi decât să vorbiţi ce vreţi, ştiu că bărbaţii trebuie să vorbească, am să fiu foarte cuminte.

Marius îi luă braţul şi îi spuse cu dragoste:

— Vorbim despre afaceri.

— Bine că mi-am adus aminte, răspunse Cosette. Când am deschis fereastra odăii mele, am văzut o mulţime de paiaţe[2] în grădină. Păsărele nu măşti. Azi e miercurea păresimilor; dar nu e şi pentru păsări.

— Ţi-am spus că vorbim despre afaceri. Du-te, micuţă Cosette, lasă-ne o clipă! vorbim de cifre. Te-ar plictisi.

— Ai o cravată foarte drăguţă în dimineaţa asta, Marius. Eşti foarte elegant, domnule. Nu, n-o să mă plictisească.

— Te asigur că o să te plictisească.

— Nu, dacă sunteţi voi. N-o să vă înţeleg, dar vă ascult. Când asculţi vocile iubite, nu e nevoie să înţelegi cuvintele. Nu vreau decât să fim împreună. Rămân cu voi, şi gata!

— Draga mea Cosette! Nu se poate!

— Nu se poate?!

— Da.

— Aşa? reluă Cosette. V-aş fi spus câteva noutăţi. V-aş fi spus că bunicul doarme încă, că mătuşa e la liturghie, că soba din odaia tatei

[2] În franţuzeşte: *pierrot* (paiaţă) denumire pentru vrăbii; în text, joc de cuvinte. *Pierrot* – paiaţă din comedie şi circ.

Fauchelevent scoate fum, că Nicolette a chemat un coşar, că Toussaint şi Nicolette s-au certat, că Nicolette râde de bâlbâiala Toussaintei. Dacă e aşa, nu veți afla nimic. A, nu se poate? Atunci şi eu, domnule, ai să vezi că spun şi eu: „Nu se poate”: Cine va fi în pierdere? Te rog, Marius dragă, lasă-mă aici cu voi doi!

— Îți jur că trebuie să fim singuri.

— Bine, dar ce, eu parcă sunt cineva.

Jean Valjean nu rostea niciun cuvânt. Cosette se întoarse către el.

— Mai întâi, tată, vreau să vii să mă săruți. Ce stai aşa, fără să spui nimic, în loc să fii de partea mea? Ce fel de tată am eu? Vezi bine că sunt foarte nenorocită în căsnicie. Bărbatu-meu mă bate. Hai, sărută-mă numaidecât!

Jean Valjean se apropie.

Cosette se întoarse spre Marius.

— Pe dumneata nu pot să te sufăr, îi spuse ea. Apoi întinse fruntea spre Jean Valjean.

Jean Valjean înaintă un pas spre ea.

Cosette se trase un pas îndărăt.

— Tată, eşti palid. Nu cumva te supără brațul?

— S-a vindecat, răspunse Jean Valjean.

— Poate n-ai dormit bine?

— Nu.

— Nu cumva eşti trist?

— Nu.

— Sărută-mă. Dacă eşti sănătos, dacă dormi bine, dacă eşti mulțumit, nu te cert.

Şi din nou îi întinse fruntea.

Jean Valjean sărută fruntea aceea pe care juca o rază cerească.

— Zâmbeşte!

Jean Valjean se supuse. Surâse însă ca o stafie.

— Acum apără-mă împotriva bărbatului meu.

— Cosette!… zise Marius.

— Supără-te, tată! Spune-i că trebuie să rămân. Puteți foarte bine vorbi şi în fața mea. Credeți, prin urmare că sunt foarte proastă. E uimitor ceea ce îmi spuneți; afaceri, să pui banii la o bancă, mare lucru! Bărbații fac pe misterioşii pentru nimica toată. Vreau să rămân. Sunt foarte drăguță în dimineața asta. Uită-te la mine, Marius!

Se uită la Marius cu o încântătoare ridicare din umeri, cu un fel de îmbufnare drăgălaşă. Un fel de fulger trecu prin aceste două

ființe. N-avea nicio însemnătate că mai era cineva de față.

— Te iubesc! spuse Marius.

— Te ador! răspunse Cosette.

Şi se îmbrățişară fără să se poată opri.

— Acum, reluă Cosette, îndreptând o cută la rochia de casă şi cu o mutrişoară biruitoare, acum rămân.

— Asta nu, răspunse Marius, cu glas rugător. Avem ceva de sfârşit.

— Tot nu?

Marius rosti cu gravitate:

— Crede-mă, Cosette, că nu se poate.

— A, iei vocea dumitale de bărbat, domnule. Bun, am plecat. Dumneata, tată, nu m-ai sprijinit. Domnule soț, domnule tată, sunteți nişte tirani! Mă duc să-i spun şi bunicului. Dacă vă închipuiți că am să mai vin înapoi, să vă fac temenele, vă înşelați. Sunt destul de mândră. Acum vă aştept eu. O să vedeți cum o să vă plictisiți fără mine. Am plecat, aşa vă trebuie!

Şi ieşi.

După două clipe, uşa se deschise din nou, obrajii ei proaspeți şi trandafirii se strecurară încă o dată între canaturile uşii şi Cosette le strigă:

— Sunt foarte supărată.

Uşa se închise iar şi iar se făcu întuneric.

Totul fu ca o rază de soare rătăcită, care, fără să ştie, străbătuse deodată noaptea.

Marius se încredință că uşa fusese bine închisă.

— Biata Cosette! şopti el. Când va afla…

La acest cuvânt, Jean Valjean tremură din toate mădularele. Se uită țintă la Marius, cu o privire rătăcită.

— Cosette! Da, da, e adevărat, ai să-i spui tot Cosettei. E drept. Uite, nici nu mă gândesc la asta. Suntem în stare de un anumit lucru şi nu suntem de altul. Domnule, te rog, te implor, domnule, jură-mi pe ce ai mai sfânt, că nu-i vei spune nimic. Nu e destul că ştii dumneata? Eu am putut spune tot nesilit de nimeni, aş fi spus universului, lumii întregi, îmi era totuna. Dar ea nu ştie ce e asta, ar înspăimânta-o. Un ocnaş! Ar trebui să-i explici, să-i spui: „E un om care a fost osândit la muncă silnică”. A văzut cândva trecând un şir de condamnați. Oh, Dumnezeule!

Se prăbuşi într-un jilț şi îşi ascunse fața în mâini. Nu se auzea nimic, dar se ghicea că plânge după tresăririle umerilor. Era un

plâns tăcut, un plâns îngrozitor.

Suspinul e un fel de înăbuşire. Fu cuprins de un tremur nemaipomenit; se lăsă pe spătarul jilţului ca şi cum ar fi vrut să respire, cu braţele atârnând în jos şi Marius îi văzu faţa scăldată în lacrimi şi îl auzi şoptind atât de încet, încât glasul părea că porneşte dintr-o adâncime fără fund:

— Oh, aş vrea să mor!

— Fii liniştit! spuse Marius. Îţi voi păstra taina numai pentru mine.

Şi mai puţin înduioşat decât ar fi trebuit, dar silit de un ceas să se obişnuiască cu ceva neaşteptat şi îngrozitor, văzând cum treptat-treptat domnul Fauchelevent e înlocuit sub ochii lui de ocnaş, cuprins încetul cu încetul de această realitate înfiorătoare şi adus de desfăşurarea firească a lucrurilor să simtă distanţa care se aşezase între acest om şi el, Marius adăugă:

— Mi-e cu neputinţă să nu-ţi spun un cuvânt despre suma pe care mi-ai dat-o cu atâta încredere şi cinste. E o faptă corectă. Se cuvine să primeşti pentru ea o răsplată. Fixează suma dumneata însuţi şi se va plăti. Nu te teme să ceri oricât de mult.

— Îţi mulţumesc, domnule, răspunse Jean Valjean cu blândeţe. Rămase o clipă pe gânduri, trecându-şi în neştire vârful arătătorului peste unghia degetului mare, apoi glăsui: Totul este aproape sfârşit. Îmi mai rămâne un lucru...

— Care?

Jean Valjean şovăi pentru ultima oară şi cu glas stins, aproape fără răsuflare, bâlbâi mai mult decât spuse:

— Acum când ştii, dumneata care eşti stăpân, crezi că nu trebuie s-o mai văd pe Cosette?

— Cred că ar fi mai bine, răspunse rece Marius.

— N-am s-o mai văd, şopti Jean Valjean.

Şi se îndreptă spre uşă.

Puse mâna pe clanţă, uşa se întredeschise. Jean Valjean o deschise atât cât să poată trece, rămase o clipă nemişcat, apoi o închise din nou şi se întoarse spre Marius.

Nu mai era palid, era galben ca ceara. Nu mai avea lacrimi în ochi, ci un fel de flacără tragică.

Vocea îi era din nou ciudat de liniştită.

— Uite, domnule, zise el, dacă îngădui, voi veni s-o văd. Să ştii că doresc mult. Dacă n-aş fi ţinut s-o văd pe Cosette, nu ţi-aş fi făcut mărturisirea pe care ţi-am făcut-o, aş fi plecat; dar vrând să rămân

unde este Cosette, şi să continuu s-o văd, a trebuit să-ți spun cinstit totul. Pricepi ce vreau să spun, nu-i aşa? E un lucru care se înțelege. Vezi dumneata, sunt mai bine de nouă ani de când o am lângă mine. Am locuit întâi în dărăpănătura aia din bulevard, apoi la mânăstire, apoi lângă Luxembourg. Acolo ai văzut-o dumneata întâia oară. Îți aminteşti de pălăria ei de catifea albastră? Am fost pe urmă în cartierul Invalizilor, unde aveam un grilaj şi o grădină. Strada Plumet. Locuiam într-o curticică dosnică, de unde o ascultam cântând la pian. Asta e viața mea. Nu ne despărțeam niciodată. Asta a ținut nouă ani şi câteva luni. Eram ca şi tatăl ei, iar ea era copilul meu. Nu ştiu dacă mă înțelegi domnule Pontmercy, dar ar fi greu să plec acum, să n-o mai văd, să nu mai vorbesc cu ea, să nu mai am nimic. Dacă nu-mi iei în nume de rău, voi veni din când în când s-o văd pe Cosette. Nu voi veni prea des. Şi nu voi sta mult. Ai putea spune să fiu primit în odăița aceea mică de la parter. Aş intra şi pe uşa din dos, a servitorilor, dacă nu s-ar mira nimeni. E mai bine, cred, să intru pe unde intră toată lumea. Domnule, în adevăr, aş mai vrea s-o văd puțin pe Cosette. Cât vei vrea dumneata de rar. Pune-te în locul meu! Atât mai am. Şi apoi trebuie să băgăm de seamă. Daca n-aş mai veni deloc, ar bate la ochi, ar părea ciudat. De pildă, uite ce pot face, am să vin seara, când începe să se înnopteze.

— Ai să vii în fiecare seară, zise Marius şi Cosette are să te aştepte.

— Eşti bun, domnule, rosti Jean Valjean.

Marius îl salută pe Jean Valjean, fericirea duse deznădejdea până la uşă şi cei doi bărbați se despărțiră.

II – Tainele pe care le poate cuprinde o destăinuire

Marius era foarte tulburat.

Răceala pe care o simțise totdeauna față de omul lângă care o vedea pe Cosette i se lămurise acum. Făptura asta avea ceva enigmatic, pe care îl simțea instinctiv. Această enigmă era cea mai urâtă dintre ruşini, era ocna. Domnul Fauchelevent era osânditul Jean Valjean.

Descoperirea bruscă a unei asemenea taine în mijlocul fericirii lui, semăna cu găsirea unui scorpion într-un cuib de turturele.

Fericirea lui Marius şi a Cosettei era supusă de azi înainte la această vecinătate? Era un fapt împlinit? Acceptarea omului acestuia făcea parte din căsătoria încheiată? Nu mai era nimic de făcut?

Marius se căsătorise şi cu osânditul?

Zadarnic te-ai încununat cu lumină şi bucurie, zadarnic ai gustat ceasul de purpură al vieții, dragostea fericită, astfel de zguduiri ar sili să tremure chiar un arhanghel în extazul lui, chiar un semizeu în gloria lui.

Aşa cum se întâmplă totdeauna în astfel de schimbări neaşteptate, Marius se întreba dacă nu greşise el însuşi cu ceva. Ar fi trebuit să bănuiască ceva? Să fie mai prudent? Se zăpăcise fără să vrea? Poate că da, puțin. Se azvârlise, fără sa aibă grijă de ce se petrecea în jurul lui, în această aventură de dragoste care dusese la căsătoria cu Cosette? Băgă de seamă – aşa cum bagi de seamă treptat, uitându-te la tine însuți – că viața ne schimbă încetul cu încetul, că latura himerică şi vizionară a naturii lui, ca o ceață lăuntrică proprie multor ființe omeneşti, creşte când se aflǎ pe culmile patimii şi ale durerii, schimbă temperatura sufletului şi năpădeşte ființa omenească întreagă, înecând în beznă conştiința. Am arătat de mai multe ori acest element caracteristic al personalității lui Marius. Îşi amintea că, îmbătat de dragoste în strada Plumet, în timpul celor şase sau şapte săptămâni de extaz, nu-i spusese nimic Cosettei despre drama neînțeleasă din cocioaba Gorbeau, în care victima se încăpățânase atât de ciudat să tacă în timpul luptei şi să evadeze apoi. Cum s-a făcut că nu-i spusese Cosettei niciun cuvânt despre treaba asta? Faptul era totuşi atât de apropiat şi de înspăimântător! Cum se făcuse că nu-i pomenise nici numele Thénardierilor şi mai ales de ziua în care o întâlnise pe Éponine? Acum îi era greu să-şi lămurească tăcerea lui de atunci. Totuşi îşi da seama de toate. Îşi amintea de zăpăceala lui, de amețeala pe care i-o da Cosette, de dragostea care sorbea tot, de acea contopire şi înălțare a amândurora spre ideal şi îşi amintea poate şi de câtimea imperceptibilă de rațiune care se amesteca în starea aceea violentă şi încântătoare a sufletului, de instinctul cețos şi înăbuşit care-l împingea să ascundă şi să şteargă în amintire acea aventură înfricoşătoare, de a cărei atingere se temea, în care nu voia să aibă niciun rol, de care se ferea şi în care el nu putea fi nici povestitor, nici martor, fără să acuze. De altfel, aceste câteva săptămâni fuseseră un fulger; nu avuseseră timp de altceva decât de dragoste. În sfârşit, socotind, răsturnând şi cercetând totul, dacă i-ar fi povestit Cosettei despre capcana Gorbeau, dacă i-ar fi spus numele Thénardierilor, chiar dacă el ar fi descoperit că Jean Valjean este un ocnaş, care ar fi fost urmările? Toate acestea l-ar fi schimbat pe el, pe Marius, ar fi schimbat-o pe ea, pe Cosette? Ar fi dat îndărăt? Ar fi iubit-o mai puțin? N-ar mai fi luat-

o în căsătorie? Nu. Ar fi schimbat asta ceva în ceea ce se întâmplase? Nu. Nimic deci de regretat, nimic de imputat sieşi. Totul era cum trebuie. Există un Dumnezeu al acestor îmbătaţi pe care îi numim îndrăgostiţi. Marius urmase orbeşte drumul pe care l-ar fi ales şi văzând. Dragostea îl legase la ochi ca să-l ducă unde? În rai.

Dar acest rai era de azi înainte vecin cu iadul.

Vechea răceală a lui Marius pentru omul acesta, pentru acest Fauchelevent devenit Jean Valjean, era acum amestecată cu groază.

Trebuie să spunem însă că în această groază se afla şi oarecare milă şi chiar o anumită surprindere.

Hoţul ăsta, hoţul ăsta recidivist, dăduse înapoi banii. Şi ce sumă? Şase sute de mii de franci. El singur ştia despre ei. Putea să-i păstreze, îi restituise pe toţi. Apoi îşi destăinuise el însuşi situaţia. Nimic nu-l silea s-o facă. Dacă se ştia acum cine era, se ştia prin el. În mărturisirea lui era mai mult decât acceptarea unei umilinţe, era acceptarea primejdiei. Pentru un condamnat o mască nu e o mască, ci un adăpost. El dăduse cu piciorul acestui adăpost. Un nume fals înseamnă siguranţă; el azvârlise acest nume fals. Putea el, ocnaşul, să se ascundă pentru totdeauna într-o familie cinstită? Se împotrivise acestei ispite. Şi din ce pricină? Din scrupul de conştiinţă. O mărturisise el însuşi cu glasul convingător al adevărului. La urma urmei, oricine ar fi fost acest Jean Valjean, era fără îndoială o conştiinţă care se deştepta. Începuse în el o tainică dorinţă de răscumpărare, şi, după cum se vedea, scrupulul era stăpân de mult pe acest om. Asemenea criterii despre ce e drept şi bine nu sunt proprii firilor de rând. Deşteptarea conştiinţei este măreţia sufletului.

Jean Valjean era sincer. Această sinceritate, vădită, pipăibilă, de netăgăduit, evidentă prin însăşi durerea pe care i-o pricinuia, făcea ca informaţiile să nu mai folosească la nimic şi ca tot ceea ce spunea omul acesta să capete autoritate. Pentru Marius se întâmplă o răsturnare ciudată de situaţii. Ce răspândea domnul Fauchelevent? Neîncrederea. Ce răspândea Jean Valjean? Încrederea.

Marius, alcătui, cufundat în gânduri, bilanţul tainic al acestui Jean Valjean, constată activul, constată pasivul şi încercă să ajungă la cumpănirea lor. Dar totul era ca o furtună. Marius, încercând să-şi facă o părere limpede despre omul acesta, şi urmărind ca să zicem aşa, pe Jean Valjean până în fundul gândirii lui, îl pierdea din vedere din nou, ca într-o ceaţă nedesluşită.

Banii daţi înapoi cu cinste, mărturisirea deschisă, erau o notă bună. Erau ca un luminiş într-un nor negru, chiar dacă norul se

întuneca iar.

Oricât de tulburi erau amintirile lui Marius, tot mai păstra o umbră din ceea ce se petrecuse.

Ce era în adevăr, aventura din podul Jondrette? Pentru ce, la sosirea poliției, acel om, în loc să se plângă, fugise? Acum Marius găsea răspuns. Pentru că omul era un recidivist fugit de sub osândă.

Altă întrebare: Pentru ce acest om venise în baricadă? Abia acum revedea Marius, îşi amintea limpede ce fusese: amintirea ieşise la iveală în emoțiile acestea ca scrisul cu cerneală simpatică la foc. Venise în baricadă. Dar nu ca să lupte. Ce venise să facă acolo? La această întrebare răspundea vedenia care se ridica în fața lui: Javert. Marius îşi amintea acum foarte bine grozavul chip al lui Jean Valjean care îl târa afară din baricadă pe Javert, legat burduf, şi auzea încă de după colțul străduței Mondétour groaznicul pocnet de pistol. Era, pesemne, o ură veche între spion şi ocnaş. Se stânjeneau unul pe altul. Jean Valjean se urcase pe baricadă ca să se răzbune. Sosise însă prea târziu. Ştia probabil că Javert e prizonier. Vendeta corsicană a pătruns în anumite străfunduri ale societății, unde s-a statornicit ca lege; e atât de simplă, încât nu uimeşte nici sufletele pe jumătate întoarse către bine; şi sufletele acestea sunt astfel făcute, încât un criminal pe cale să se pocăiască poate fi scrupulos față de furt, dar nu față de răzbunare. Jean Valjean îl ucisese pe Javert. Cel puțin, se pare că aşa fusese.

În sfârşit o ultimă întrebare, dar asta fără răspuns. Marius o simțea ca pe un cleşte. Cum se făcuse că viața lui Jean Valjean se învecinase atât de mult cu a Cosettei? Ce însemna acest joc de neînțeles al soartei, care pusese laolaltă acest copil cu un asemenea om? Există, aşadar, şi lanțuri pentru doi, făurite în cer? Şi lui Dumnezeu îi place să împerecheze îngerul cu demonul? Crima şi nevinovăția pot, aşadar, să fie tovarăşe de locuință în ocna tainică a mizeriei? În această perindare de osândiți care este soarta omenească două frunți pot trece una lângă alta, una neştiutoare, alta înfricoşată, una scăldată în lumina dumnezeiască a zorilor, alta veştejită pentru totdeauna de licărirea unui fulger veşnic? Cine a putut hotărî o astfel de împerechere neînțeleasă? În ce fel, datorită cărei minuni s-a putut înfiripa convețuirea acestui înger cu bătrânul ocnaş? Cine a putut lega mielul de lup şi, lucru mai de neînțeles, pe lup de miel? Pentru că lupul îl iubea pe miel, pentru că ființa sălbatică o adora pe ființa slabă, pentru că timp de nouă ani, îngerul se sprijinise de monstru. Copilăria şi adolescența Cosettei,

naşterea ei, creşterea ei feciorelnică către viață şi soare fuseseră ocrotite de un devotament hâd. Aici întrebările se desfăceau în mii de alte întrebări neînțelese. În adâncul prăpăstiilor se deschideau alte prăpăstii, şi Marius nu se mai putea apleca asupra lui Jean Valjean fără să amețească. Cine era acest om? O prăpastie?

Bătrânele simboluri ale genezei sunt veşnice; în societatea omenească, aşa cum este ea, până în ziua când o lumină mai puternică o va preface, există totdeauna doi oameni, unul deasupra tinei şi altul dedesubtul ei; cel care urmează binele este Abel; cel care urmează răul este Cain. Dar acest Cain duios cine e? Ce este cu tâlharul acesta pierdut în adorația unei fecioare, veghind asupra ei, crescând-o, păzind-o, făcând-o o făptură demnă şi înfăşurând-o, el, cel lipsit de curățenie, de puritate? Ce înseamnă această mocirlă care cinstise nevinovăția fără s-o păteze? Cine era acest Jean Valjean care făcuse educația Cosettei? Ce era cu acest chip al negurii care n-avea decât o singură grijă: să ferească de orice umbră şi de orice nor răsăritul unui luceafăr.

Aceasta era taina lui Jean Valjean; aceasta era taina lui Dumnezeu.

În fața îndoitei taine, Marius da înapoi. Una îl liniştea puțin în privința celeilalte. Dumnezeu era în întâmplarea aceasta tot atât de vădit ca Jean Valjean. Dumnezeu îşi are uneltele lui. Se slujeşte de unealta care vrea. Nu e răspunzător în fața omului. Cunoaştem noi felul de a lucra a lui Dumnezeu? Jean Valjean se ostenise pentru creşterea Cosettei; cât de cât, el făurise acest suflet. Era de netăgăduit. Da, şi apoi? Făurarul era groaznic, dar lucrul lui era minunat. Dumnezeu face minuni după bunul lui plac. O zidise pe încântătoarea Cosette şi îl întrebuințase ca zidar pe Jean Valjean. Îi plăcuse să-şi aleagă un colaborator ciudat. Putem noi să-l tragem la răspundere? Pentru întâia oară băligarul ajută primăvara să nască trandafirul?

Marius îşi răspundea singur la întrebări şi se simțea mulțumit de răspunsuri. În toate împrejurările pe care le-am arătat, nu îndrăznise să-l constrângă pe Jean Valjean, fără să-şi mărturisească lui însuşi că nu îndrăznea.

O adora pe Cosette, era a lui, Cosette era minunat de curată. Asta îi ajungea. De ce altă lămurire era nevoie? Cosette era o lumină. Lumina mai are nevoie să fie luminată? Avea tot; ce-şi putea dori? Totul nu e destul? Chestiunile personale ale lui Jean Valjean nu-l priveau. Aplecându-se peste umbra fatală a acestui om, se agăța de

declarația solemnă a nefericitului: „Nu sunt niciun fel de rudă cu Cosette. Acum zece ani nici nu ştiam că există.”

Jean Valjean era un trecător. El singur o spusese. Va să zică, era în trecere. Oricine ar fi fost el, rolul i se încheiase. De acum încolo Marius avea să îndeplinească poruncile providenței pe lângă Cosette. Cosette se născuse numai ca să-şi găsească în azur semenul, iubitul, soțul, bărbatul ceresc. Luându-şi zborul, Cosette, înaripată şi strălucind, îşi lăsa jos, pe pământ, crisalida goală şi hâdă, pe Jean Valjean.

Cu orice gânduri se va fi muncit Marius, se întorcea mereu la un fel de groază față de Jean Valjean. Poate o groază sfântă, pentru că, aşa cum am spus, simțea un *quid divinum*[3] în acest om. Dar, orice ar fi făcut şi oricât ar fi căutat să justifice situația, trebuia mereu să ajungă aici: era un ocnaş; cu alte cuvinte, ființa care, pe scară socială, n-are loc, pentru că se află sub cea din urmă treaptă. După omul cel mai josnic vine şi ocnaşul. Ocnaşul nu mai e semenul celor vii. Legea l-a dezbrăcat de toată câtimea de omenie pe care o poate smulge unui om. În chestiunile penale, Marius, deşi democrat, rămăsese la o concepție neînduplecată, şi păstra despre cei loviți de lege toate ideile legii. Trebuie să spunem că nu progresase în toate privințele. Nu ajunsese să deosebească între ceea ce e scris de om şi ceea ce e scris de Dumnezeu, între lege şi drept. Nu cercetase şi nu cântărise deloc dreptul pe care şi-l ia omul de a dispune de irevocabil şi de ireparabil. Nu era revoltat de cuvântul „pedeapsă”. I se părea firesc ca anumite încălcări ale legii să fie urmate de pedepse veşnice şi înțelegea osânda socială ca pe un mijloc de civilizare. Aşa judeca acum, deşi avea poate să progreseze mai târziu, datorită firii lui bune şi substanței lui alcătuite din progres latent.

Având această concepție, Jean Valjean îi păru hidos şi respingător. Era un blestemat. Era un ocnaş. Cuvântul acesta suna pentru el ca o trâmbiță a judecății; şi, după ce-l măsură îndelung pe Jean Valjean, îşi întoarse privirea de la el. *Vade retro*![4]

Trebuie să recunoaştem şi să stăruim asupra faptului că Marius, întrebându-l mereu pe Jean Valjean până ce acesta îi spusese: „Mă spovedesc dumitale”, nu-i pusese totuşi două sau trei întrebări hotărâtoare. Nu că nu-i veniseră în minte, dar îi era teamă de ele.

---

[3] Ceva dumnezeiesc (lat.).

[4] Înapoi! (lat.).

Podul Jondrette? Baricada? Javert? Cine ştie până unde ar fi mers mărturisirile lui? Jean Valjean nu părea a fi un om care da înapoi şi cine ştie dacă Marius, după ce l-ar fi îndemnat să vorbească, n-ar fi vrut apoi să-l oprească? În anumite împrejurări hotărâtoare nu ni s-a întâmplat fiecăruia, după ce am pus o întrebare să ne astupăm urechile ca să n-auzim răspunsul? Mai ales când iubim, avem asemenea laşităţi. Nu e lucru înţelept să cercetăm prea adânc situaţiile încurcate, mai cu seamă când o parte organică a propriei noastre vieţi se amestecă strâns în ele. Din lămuririle deznădăjduite ale lui Jean Valjean putea izvorî o lumină înspăimântătoare, dar cine ştie dacă ea nu s-ar fi răsfrânt şi asupra Cosettei? Cine ştie dacă nu rămăsese un fel de licărire blestemată şi pe fruntea îngerului? Scânteierile fulgerului tot trăsnet se cheamă. Fatalitatea are asemenea legături care fac ca însăşi nevinovăţia să se îmbibe de crimă prin puterea acelei legi întunecate a reflexelor colorante. Cele mai curate chipuri pot să păstreze pentru totdeauna răsfrângerea unei vecinătăţi dezgustătoare. Pe drept sau pe nedrept, lui Marius îi fusese frică. Aflase şi aşa prea multe. Căuta mai curând să se ameţească decât să se lumineze. Înnebunit, o lua pe Cosette în braţe, închizând ochii în privinţa lui Jean Valjean!

Omul acesta era o noapte, o noapte vie şi grozavă. Cum să cutezi să-i cercetezi adâncul? E înspăimântător să pui întrebări întunericului. Cine ştie ce ţi-ar putea răspunde. Zorile ar putea fi mânjite pentru totdeauna.

În această stare sufletească, Marius se simţea năucit şi sfâşiat la gândul că omul acesta avea să se mai apropie în oarecare măsură de Cosette. Aproape se învinuia că nu pusese întrebările temute, în faţa cărora dăduse înapoi şi din care ar fi putut ţâşni o hotărâre neînduplecată şi nestrămutată. Se socotea prea bun, prea blând, chiar prea slab. Slăbiciunea îl împinsese la o îngăduinţă neprevăzătoare. Se lăsase înduioşat. Greşise. Ar fi trebuit, pur şi simplu, să-l gonească pe Jean Valjean. Jean Valjean era pierdut. Trebuia să-i întoarcă spatele şi să-şi descotorosească familia de el. Era supărat pe el însuşi, supărat pe repeziciunea acestui vârtej de emoţii care îl asurzise, îl orbise şi îl luase cu ea. Era nemulţumit de el însuşi.

Ce era de făcut acum? Vizitele lui Jean Valjean îl scârbeau adânc. De ce să vină acest om în casa lui? Ce căuta aici? După această întrebare rămânea năuc, nu voia să scormonească mai departe, nu voia să se cerceteze pe el însuşi. Făgăduise, avusese slăbiciunea să făgăduiască; Jean Valjean luase în serios făgăduiala lui; trebuie să ne

ținem de cuvânt chiar față de un ocnaş şi mai cu seamă față de un ocnaş. Totuşi, cea dintâi datorie a lui era față de Cosette. În cele din urmă, o silă mai puternică decât orice pusese stăpânire pe el.

Marius rostogolea nedesluşit tot vălmăşagul de gânduri în mintea lui, sărind de la unul la altul, frământat de toate. De aci, o tulburare fără margini. Nu-i veni uşor să-şi ascundă tulburarea față de Cosette, dar dragostea e un har, şi Marius izbuti.

De altfel, îi puse Cosettei fără un scop vădit, fel de fel de întrebări; ea, nevinovată, aşa cum un porumbel e alb, nu bănui nimic. Îi vorbi de copilăria şi de tinerețea ei, convingându-se din ce în ce mai mult că ocnaşul acesta fusese față de Cosette atât de bun, de părintesc şi de respectabil, cât poate fi un om bun. Tot ceea ce bănuise şi întrevăzuse Marius era adevărat. Urzica asta înfiorătoare iubise şi ocrotise un crin.

CARTEA A OPTA

ÎN ASFINȚIT

I – Odaia de jos

A doua zi, când începuse să se întunece, Jean Valjean bătea la poarta casei Gillenormand. Îl primi Basque. Basque se află în curte într-un anumit loc, ca şi cum i s-ar fi poruncit să stea acolo. Se întâmplă câteodată ca stăpânul să-i spună servitorului: „Vezi când vine domnul cutare”.

Basque, fără să aştepte ca Jean Valjean să ajungă la el, îi adresă cuvântul:

— Domnul baron mi-a spus să-l întreb pe domnul dacă vrea să urce sau să rămână jos?

— Să rămân jos, răspunse Jean Valjean.

Basque, de altfel foarte respectuos, deschise uşa odăii scunde şi zise:

— Mă duc s-o înştiințez pe doamna.

Încăperea în care Jean Valjean intră era odaia de la parter, cu ferestrele spre stradă, boltită şi umedă, slujind uneori de cămară pentru provizii, pardosită cu lespezi de piatră roşie şi luminată prost de o singură fereastră cu zăbrele de fier.

Odaia nu era din cele prea des cercetate de smocul de pene, de perie şi de mătură. Praful era aici netulburat. Nu se organizase nicio urmărire a păianjenilor. O pânză minunată, întinsă bine, foarte murdară, împodobită cu muşte moarte, se răsfăța pe un geam al ferestrei. Mică şi scundă, odaia era mobilată cu o mulțime de sticle goale îngrămădite într-un colț. Zidul, văruit în gălbui, se jupuia în petice mari. În fund era o vatră cu lemnul vopsit negru, cu pervaz îngust. Focul era aprins, ceea ce arăta că se ținuse seama de răspunsul lui Jean Valjean: „Să rămân jos”.

Două jilțuri erau aşezate în cele două colțuri ale vetrei. Între

jilțuri era întinsă, în chip de covor, o carpetă veche, căreia i se vedea mai mult urzeala decât lâna.

Odaia era luminată numai de focul din vatră, şi de amurgul ce pătrundea prin fereastră.

Jean Valjean era obosit. Nu mâncase şi nu dormise de câteva zile. Se prăbuşi într-un jilț.

Basque se înapoie, puse pe vatră o lumânare aprinsă şi plecă. Jean Valjean, cu capul plecat, cu bărbia în piept, nu-l văzu pe Basque, nici lumânarea.

Deodată, se ridică tresărind. Cosette se afla în spatele lui.

N-o văzuse intrând, dar o simțise.

Se întoarse. O privi îndelung. Era încântător de frumoasă. Dar ceea ce voia să vadă el, cu privirea lui pătrunzătoare, nu era frumusețea, ci sufletul.

— Vai, tată, izbucni Cosette, ce ți-a trecut prin cap! Ştiam că eşti ciudat, dar niciodată nu m-aş fi aşteptat la aşa ceva. Marius îmi spune că dumneata ai vrut să te primesc aici.

— Da, eu.

— Mă aşteptam la răspunsul ăsta. Ține-te bine! Te înştiințez că am să-ți fac o scenă. Să începem cu începutul. Tată, sărută-mă!

Şi-i întinse obrazul.

Jean Valjean rămase nemişcat.

— Nici nu te mişti. Văd. Stai ca un vinovat. Dar mi-e totuna, te iert. Isus Hristos a zis: „Întoarce şi obrazul celălalt.” Iată-l!

Şi-i întoarse obrazul celălalt.

Jean Valjean nu se mişcă din loc. Se părea că picioarele îi sunt țintuite în pardoseala de piatră.

— Va să zică e ceva serios, spuse Cosette. Ce ți-am făcut? Sunt supărată pe dumneata. Eşti dator să mă împaci. Iei masa cu noi.

— Am mâncat.

— Nu e adevărat. Am să-l pun pe domnul Gillenormand să te certe. Bunicii sunt făcuți să dojenească părinții. Hai, vino cu mine în salon! Acum!

— Cu neputință.

Cosette simți deodată că începe să-şi piardă curajul. Încetă să poruncească şi trecu la întrebări:

— Dar de ce? Ai ales odaia cea mai urâtă din casă. Aici e groaznic.

— Ştii… Jean Valjean se răzgândi. Ştiți, doamnă, sunt un om cam curios, am toanele mele.

Cosette îşi lovi pălmuțele una de alta.

— Doamnă!… ştiţi… iată încă ceva nou! Ce înseamnă asta?

Jean Valjean îi zâmbi în felul acela neliniştitor în care se refugia câteodată:

— Aţi dorit să fiţi doamnă. Sunteţi.

— Dar nu pentru dumneata, tată.

— Nu-mi mai spuneţi tată.

— Dar cum?

— Spuneţi-mi domnule Jean, sau, dacă vreţi, Jean.

— Nu mai eşti tată? Nu mai sunt Cosette? Domnul Jean? Ce înseamnă toate astea? Astea sunt adevărate revoluţii; dar ce s-a întâmplat? Ia te uită niţel drept în ochii mei! Şi nu vrei să stai la noi! Şi nu vrei să intri în camera mea! Ce ţi-am făcut? Ce ţi-am făcut? Trebuie să se fi întâmplat ceva.

— Nimic.

— Atunci?

— Totul este ca de obicei.

— De ce îţi schimbi numele?

— Dumneavoastră vi l-aţi schimbat cu totul. Mai zâmbi o dată în acelaşi fel şi adăugă: Fiindcă dumneavoastră sunteţi doamna Pontmercy, pot şi eu foarte bine să fiu domnul Jean.

— Nu înţeleg nimic. Ce prostie! Voi cere voie bărbatului meu ca dumneata să fii domnul Jean. Sper că nu va fi de părerea asta. Mă mâhneşti adânc. Bine, toane, toane, dar nu trebuie s-o faci să sufere pe Cosette. Nu e bine. Dumneata, care eşti bun, n-ai dreptul să fii răutăcios.

El nu răspunse.

Cosette îi luă pe neaşteptate amândouă mâinile şi, cu o mişcare nestăpânită, le ridică spre obraji şi le strânse pe grumajii ei, gest de adâncă dragoste.

— Oh, îi spuse ea, fii bun! Şi urmă: Uite ce înţeleg eu prin a fi bun: să fii drăguţ, să vii să locuieşti aici, să ne începem iar minunatele noastre plimbări, sunt păsări şi pe-aici ca în strada Plumet, să trăieşti laolaltă cu noi să părăseşti vizuina aia din strada l'Homme-Armé, să nu ne mai dai şarade de dezlegat, să fii ca toată lumea, să mănânci cu noi şi la prânz, să fii tatăl meu.

El îşi desprinse mâinile.

— Nu mai aveţi nevoie de tată, aveţi bărbat.

Cosette se răsti:

— N-am nevoie de tată! Nici nu ştiu ce să mai răspund la lucrurile astea fără niciun rost.

— Dacă Toussaint ar fi aici, urmă Jean Valjean ca un om care ar căuta un sprijin în puterea altuia şi care s-ar agăța de toate ramurile, ar recunoaşte cea dintâi că eu am avut totdeauna felul meu de a fi. Nu e nimic nou. Totdeauna mi-a plăcut ungherul meu întunecat.

— Dar aici e frig. Nu e lumină. E cumplit să vrei să fii domnul Jean. Nu vreau să-mi spui „dumneata”.

— Adineauri, venind încoace, răspunse Jean Valjean, am văzut în strada Saint-Louis o mobilă. La un ebenist[1]. Dacă aş fi o femeie drăguță, mi-aş cumpăra mobila aceea. E o toaletă foarte frumoasă, în stilul de azi. I se zice lemn de trandafir, cred. E încrustat. Are o oglindă destul de mare, are şi sertare. E drăguț.

— Uf, urs posac! răspunse Cosette.

Şi cu o drăgălăşenie fără seamăn, strângând din dinți țuguindu-şi buzele, suflă către Jean Valjean. Era o grație imitând o pisică.

— Sunt furioasă, urmă ea. De ieri m-ați înnebunit toți. Mor de ciudă! Şi nu înțeleg. Dumneata nu mă aperi împotriva lui Marius. Marius nu mă sprijină împotriva dumitale. Sunt absolut singură. Rânduiesc o odaie cât se poate de drăguț. Dacă aş fi putut să-l aduc în ea pe bunul Dumnezeu, l-aş fi adus. Mi se lasă odaia plocon. Locatarul îmi dă faliment. Îi poruncesc Nicolettei o cină cum trebuie. „N-avem nevoie de cina dumneavoastră, doamnă.” Şi tatăl meu Fauchelevent vrea să-i spun domnul Jean şi să-l primesc în pivnița asta înfiorătoare, uitată şi mucedă, în care zidurile au barbă, şi unde, în loc de cristale, sunt sticle golite, iar drept perdele pânze de păianjeni! Eşti ciudat, ştiu eu, e felul dumitale, dar se cădea să laşi răgaz unor oameni care se căsătoresc. Nu trebuia să începi să fii ciudat chiar numaidecât. Va să zică ai să fii foarte mulțumit în nesuferita stradă l’Homme-Armé. Eu eram disperată acolo! Ce-ai cu mine? Mă faci să sufăr foarte mult. Uf! Şi, deodată, serioasă, privi nemişcată spre Jean Valjean şi adăugă: Atunci eşti supărat pe mine fiindcă sunt fericită?

Naivitatea, fără să ştie, pătrunde câteodată foarte adânc. Această întrebare, simplă pentru Cosette, era adâncă pentru Jean Valjean. Cosette voia să zgârie, dar sfâşia.

Jean Valjean se îngălbeni. Stătu o clipă tăcut, apoi, vorbindu-şi lui însuşi, şopti eu un glas schimbat, de nerecunoscut:

— Fericirea ei, asta a fost ținta vieții, mele. Acuma Dumnezeu poate să-mi semneze plecarea. Cosette tu eşti fericită; eu mi-am trăit

[1] Tâmplar de lux.

traiul.

— Ah, mi-ai spus tu! izbucni Cosette.

Şi îi sări de gât.

Jean Valjean, ca scos din minți, o strânse la piept, pierdut. I se păru chiar că o ia înapoi.

— Mulțumesc, tată! îi spuse Cosette.

Slăbiciunea asta sfâşie inima lui Jean Valjean. Se trase uşor din brațele Cosettei şi îşi luă pălăria.

— Bine, dar?... zise Cosette.

Jean Valjean răspunse:

— Te las, doamnă, eşti aşteptată. Şi, de pe pragul uşii adăugă: Ți-am spus *tu*. Spune bărbatului dumitale că asta nu se va mai întâmplă. Iertați-mă!

Jean Valjean ieşi, lăsând-o pe Cosette buimăcită de acest ciudat bun rămas.

II – Alți paşi înapoi

În ziua următoare, Jean Valjean veni iar la aceeaşi oră.

Cosette nu-l întreba nimic, nu se mai mira, nu mai spuse că îi e frig, nu mai vorbi de salon; se feri să zică „tată” sau „domnule Jean”. Îl lăsă să-i spună „dumneata”. Îl lăsă să-i spună „doamnă”. Părea însă mai puțin veselă. Ar fi fost tristă, dacă ar fi fost în stare să se întristeze.

Avusese pesemne cu Marius una dintre acele convorbiri în care bărbatul iubit spune ce vrea, nu lămureşte nimic, şi femeia iubită e mulțumită. Curiozitatea îndrăgostiților nu merge prea departe dincolo de dragostea lor.

Odaia de jos fusese oarecum curățită. Basque scosese sticlele şi Nicolette pânzele de păianjen.

Zilele următoare îl aduseră mereu pe Jean Valjean la aceeaşi oră. Veni în fiecare zi, luând drept sfinte vorbele lui Marius. Marius făcu în aşa fel ca să nu fie acasă când venea Jean Valjean. Toată casa se deprinsese cu noul fel de purtare al domnului Fauchelevent. Toussaint îi dădu şi ea o mână de ajutor. „Domnul a fost totdeauna aşa”, repeta ea. Bunicul hotărî: „E un original!” Şi nimeni nu mai spuse nimic. De altfel, la nouăzeci de ani nu mai sunt cu putință niciun fel de legături, ci numai întâlniri; orice nou-venit te stânjeneşte. Nu mai e loc pentru alte obişnuințe noi. Fie el domnul Fauchelevent sau domnul Tranchelevent, bunicul Gillenormand era

foarte bucuros să fie scutit de „domnul ăsta”. El adăugă: „Nimic mai obişnuit decât un original de ăsta. Face tot felul de năzdrăvănii. Fără niciun motiv. Marchizul de Canaples era şi mai rău. Cumpărase un palat, ca să locuiască în pod. Oamenii au purtări ciudate.”

Nimeni nu întrevăzu taina cumplită. Cine, de altfel, ar fi putut ghici aşa ceva? Există unele mlaştini asemănătoare prin India; apa lor pare nemaipomenită, de neînțeles, înfiorată fără vânt şi frământată acolo unde ar trebui să fie liniştită. Te uiți la clocotele fără pricină de deasupra; nu vezi hidra care se târăşte pe fund. Mulți oameni au în ei o urâțenie tainică, un rău pe care îl hrănesc, un balaur care îi roade, o deznădejde care locuieşte în noaptea lor lăuntrică. Un astfel de om seamănă cu oricare altul, se duce, vine. Nimeni nu ştie că are în suflet o înspăimântătoare durere parazită, cu mii de colți, care trăieşte în nenorocitul acesta şi îl ucide. Nimeni nu ştie că acest om este o prăpastie. E ca o mlaştină stătătoare, dar fără fund. Din când în când, deasupra ei se petrece o tulburare de neînțeles. Se iveşte ca o cută tainică, apoi piere şi iar apare; o bulă de aer se ridică şi plesneşte. E o nimica toată, dar e îngrozitor. E răsuflarea dihaniei necunoscute. Să vii la ceasul la care alții pleacă, să te furişezi când alții se arată, să păstrezi în orice împrejurare ceea ce s-ar putea numi un veşmânt de culoarea zidului, să cauți cărările singuratice, străzi pustii, să nu iei parte la convorbiri, să ocoleşti mulțimea şi serbările, să trăieşti ca un nevoiaş deşi pari un om cu stare, să-ți ai, deşi bogat, cheia în buzunar şi lumânarea la portar, să intri pe uşa de serviciu, să urci pe scara din dos, toate aceste ciudățenii neînsemnate, cute, bule de aer, valuri trecătoare de deasupra, vin adesea dintr-un fund înfricoşător.

Mai multe săptămâni trecură astfel. O viață nouă puse stăpânire încetul cu încetul pe Cosette, şi anume cunoştințele pe care le aduce căsătoria, vizitele, grija casei, distracțiile, treburile acestea mari. Plăcerile Cosettei nu costau mult; se mărgineau la una singură: să fie lângă Marius. Să iasă cu el, să stea cu el – asta era marea îndeletnicire a vieții ei. Era o bucurie mereu reînnoită pentru ei să iasă la braț, la soare, în plină stradă, fără să se ascundă, în fața lumii întregi, numai ei doi. Cosette avu o neplăcere. Toussaint nu se putu înțelege cu Nicolette şi plecă, pentru că apropierea între cele două fete bătrâne nu fu cu putință. Bunicul era sănătos; Marius pleda când şi când câte un proces; mătuşa Gillenormand ducea lângă tânăra căsnicie un trai paşnic şi retras care o mulțumea. Jean Valjean venea în fiecare zi.

După ce pierise tutuirea, acel „dumneata”, „doamnă”, „domnule Jean”, toate îl făcuseră altul pentru Cosette. Grija pe care şi-o luase singur s-o îndepărteze de el, îşi atingea scopul. Ea era din ce în ce mai veselă şi mai puţin drăgăstoasă. Totuşi, îl iubea tot atât de mult şi el o simţea. Într-o zi, ea îi spuse deodată: „Erai tatăl meu, nu mai eşti, erai unchiul meu, nu mai îmi eşti nici unchi, erai domnul Fauchelevent, eşti Jean. Atunci cine eşti? Nu-mi plac toate astea. Dacă nu te-aş şti atât de bun, mi-ar fi frică de dumneata.”

Locuia tot în strada l'Homme-Armé, neputându-se hotărî să se depărteze de cartierul în care sta Cosette.

La început zăbovea numai câteva clipe cu Cosette şi apoi pleca.

Încet-încet, începu să facă vizite mai lungi. Parcă s-ar fi folosit de faptul că zilele se măreau; venea mai devreme şi pleca mai târziu.

Într-o zi, Cosette îi spuse fără să ia seama: „Tată”. Un fulger de bucurie lumină bătrânul chip întunecat al lui Jean Valjean. Dar o corectă: „Spune-mi Jean.” „Ah! da răspunse ea cu un hohot de râs, domnule Jean.”

„Aşa!” rosti el. Şi îşi întoarse capul, ca să nu-l vadă ştergându-şi ochii.

III – Îşi aduc aminte de grădina din strada Plumet

Îi spusese „tată” pentru cea din urmă oară. După această ultimă licărire, totul se stinse. Nicio apropiere, niciun „bună ziua” întovărăşit de o sărutare, niciodată cuvântul acela atât de răscolitor şi dulce: „Tată!” La cererea lui şi cu voia lui fusese alungat rând pe rând din toate fericirile; şi nenorocirea era că, după ce-o pierduse pe Cosette întreagă într-o zi, trebuia acum s-o mai piardă o dată bucăţică cu bucăţică.

Ochiul se obişnuieşte în cele din urmă cu lumina din beci. Îi ajungea s-o vadă pe Cosette o dată pe zi. Toată viaţa i se aduna în acest ceas. Se aşeza lângă ea în tăcere sau îi vorbea de anii de demult, de copilăria ei, de călugăriţe, de micile ei prietene de altădată.

Într-o după-amiază, era una din primele zile de april, destul de cald, dar încă răcoroasă, în care soarele străluceşte vesel şi grădinile care înconjurau ferestrele lui Marius şi ale Cosettei trăiau bucuria redeşteptării, răsura era pe cale să înflorească, podoaba mixandrelor se întindea pe zidurile vechi, gura-leului căsca trandafirie printre crăpăturile pietrelor, prin iarba încântătoare începuseră să se arate

părăluțe şi gălbenele, fluturii albi ai anului îşi încercau zborul, vântul, cântăreț al nunții veşnice, îşi arunca prin copaci cele dintâi sunete ale acelei mari simfonii a zorilor, pe care vechii poeți o numeau înnoirea. În acea după-amiază Marius îi spuse Cosettei: „Ziceam că o să ne ducem să mai vedem grădina din strada Plumet. Haide! Să nu fim nerecunoscători!” Şi îşi luară zborul ca două rândunele în primăvară. Grădina din strada Plumet li se păru un răsărit de soare. Simțeau de pe-acum ca un fel de primăvară a dragostei lor rămasă în urmă-le. Casa din strada Plumet, fiind închiriată, era încă a Cosettei. Ajunseră în grădina şi în casa aceea. Se regăsiră aici şi uitară de toate.

Seara, la ora obişnuită, Jean Valjean veni în strada Filles-du-Calvaire. „Doamna a plecat cu domnul şi nu s-a întors încă”, îi spuse Basque. Se aşeză fără un cuvânt şi aşteptă un ceas. Cosette tot nu se întoarse. Înclină fruntea şi plecă.

Cosette era atât de amețită de plimbarea aceea în „grădina lor” şi atât de veselă că „trăise o zi întreagă în trecutul ei”, încât, a doua zi, nu vorbi decât de asta. Nu băgă de seamă că nici nu-l văzuse pe Jean Valjean în ajun.

— Cum v-ați dus acolo? o întrebă Jean Valjean.

— Pe jos.

— Şi cum v-ați întors?

— Cu o trăsură.

De câtva timp, Jean Valjean băgase de seamă că tânăra pereche ducea o viață retrasă. Îl cam necăjea viața asta. Economia lui Marius era aspră şi cuvântul acesta avea pentru Jean Valjean un înțeles absolut. Cuteză să întrebe:

— De ce n-aveți o trăsură a voastră? Un cupeu frumos nu v-ar costa decât cinci sute de franci pe lună. Sunteți bogați.

— Nu ştiu, răspunse Cosette.

— Tot aşa şi cu Toussaint, care a plecat, reluă Jean Valjean. N-ați luat pe nimeni în loc. De ce?

— Nicolette ne-ajunge.

— Bine, dar ai nevoie de o fată în casă.

— Nu-l am pe Marius?

— Ar trebui să ai o casă a dumitale, servitori, o trăsură, o lojă la teatru. Nu e nimic mai frumos pentru dumneata. De ce să nu profiți de faptul că eşti bogată. Bogăția sporeşte fericirea.

Cosette nu răspunse nimic.

Vizitele lui Jean Valjean nu se scurtau. Dimpotrivă. Când inima

omului alunecă nu se mai poate opri.

Când Jean Valjean voia să-şi prelungească vizita fără să se bage de seamă cât e ceasul, îl lăuda pe Marius; spunea că e frumos, nobil, curajos, plin de duh, bun, că vorbeşte bine. Cosette îi întregea spusele. Jean Valjean începea din nou. Şi nu mai isprăveau. Marius, cuvântul acesta era nesecat; cele şase litere ale lui cuprindeau volume întregi. În felul acesta, Jean Valjean izbutea să rămână mai multă vreme. Era atât de bine s-o vadă pe Cosette, să uite totul lângă ea! Era ca un balsam pe rănile lui. Se întâmplă de mai multe ori ca Basque să vină de câte două ori şi să spună: „Domnul Gillenormand mă trimite să amintesc doamnei baroane că masa e gata”.

În acele zile, Jean Valjean se întorcea la el acasă dus pe gânduri.

Era, oare, ceva adevărat în comparaţie cu crisalida, care îi venise în minte lui Marius? Era el, Jean Valjean, într-adevăr o crisalidă care se încăpăţâna şi care venea să facă vizite fluturelui lui?

Într-o zi rămase mult mai mult decât de obicei. A doua zi băgă de seamă că focul nu era făcut în vatră. „Ia te uită! gândi el. Nu e foc.” Şi dădu singur această explicaţie: „E firesc. Suntem doar în aprilie. Nu mai e frig.”

— Doamne! ce frig e aici! izbucni Cosette intrând.

— Nicidecum, zise Jean Valjean.

— Atunci, dumneata i-ai spus lui Basque să nu facă foc?

— Da. Ne apropiem de luna mai.

— Bine, dar se face focul până în iunie. În pivniţa asta e nevoie de foc tot anul.

— Am crezut că nu mai trebuie foc.

— Asta e iar o idee de-a dumitale.

În ziua următoare era iar foc. Dar cele două jilţuri fuseseră aşezate la celălalt capăt al odăii, lângă uşă. „Ce-o fi însemnând asta?” gândi Jean Valjean.

Luă jilţurile şi le puse la locul lor obişnuit, lângă vatră.

Focul, aprins din nou, îl încurajă totuşi. Stătu de vorbă mai mult decât de obicei. Tocmai când se ridică să plece, Cosette îi zise:

— Bărbatul meu mi-a spus ieri ceva de neînţeles.

— Ce anume?

— Mi-a spus aşa: „Cosette, avem o rentă de treizeci de mii de livre. Cele douăzeci şi şapte pe care le ai tu şi cele trei de la bunicul.” Am răspuns: „Adică treizeci”. El a urmat: „Ai avea curajul să trăim cu cele trei mii?” Am răspuns: „Da, chiar cu nimic. Numai să fiu cu tine.” Şi apoi am întrebat: „Dar de ce îmi spui asta?” Mi-a răspuns:

„Ca să ştiu!”

Jean Valjean nu scoase o vorbă. Cosette aştepta pesemne de la el vreo lămurire; el o ascultă, cu o linişte posomorâtă. Se întoarse în strada l’Homme-Armé; era atât de cufundat în gânduri, încât greşi uşa şi, în loc să intre în casa lui, intră în casa vecină. Abia după ce urcase aproape două etaje îşi dădu seama de greşeală şi coborî.

Mintea îi era chinuită de presupuneri. Era limpede că Marius avea îndoieli despre originea celor şase sute de mii de franci, că le bănuia un izvor necurat, că, cine ştie? Poate chiar descoperise că banii veneau de la el, Jean Valjean, că şovăia în fața acestei averi suspecte, că-i era silă s-o primească şi voia mai bucuros să rămână săraci, decât să fie bogați datorită acestei bogății îndoielnice.

De altfel, Jean Valjean începea nelămurit să se simtă dat afară.

A doua zi, intrând în odaia de jos, avu un fel de tresărire. Jilțurile nu mai erau acolo. Nu era nici măcar un scaun.

— Ei, asta e! izbucni Cosette intrând. Lipsesc jilțurile. Unde să fie?

— Nu mai sunt aici, răspunse Jean Valjean.

— Asta e bună!

Jean Valjean îngăimă:

— Eu i-am spus lui Basque să le ia.

— Pentru ce?

— Azi n-am să stau decât câteva minute.

— Dacă stai puțin, nu trebuie totuşi să stai în picioare.

— Cred că Basque avea nevoie de fotolii în salon.

— Pentru ce?

— Poate că aveți musafiri deseară.

— N-avem pe nimeni..

Jean Valjean nu mai putu spune niciun cuvânt.

Cosette ridică din umeri.

— Să spui să ia fotoliile! Acum câteva zile ai spus să nu se mai facă foc. Ce om ciudat eşti!

— Adio! şopti Jean Valjean.

Nu spuse: „Adio, Cosette”. Dar n-avu nici puterea să spună: „Adio, doamnă”.

Ieşi zdrobit.

De data asta, înțelesese.

A doua zi nu mai veni. Cosette nu-şi dădu seama decât seara.

— Ia te uită, zise ea, domnul Jean n-a venit azi.

Simți o uşoară strângere de inimă, dar aproape nici nu-şi dădu seama, pentru că Marius o sărută numaidecât. Nu veni nici ziua

cealaltă.

Cosette nu luă seama, îşi petrecu seara şi dormi toată noaptea ca de obicei, şi nu se gândi la asta decât când se trezi din somn. Era atât de fericită! O trimise repede pe Nicolette la domnul Jean să afle dacă nu cumva e bolnav şi pentru ce anume nu venise în ajun. Nicolette aduse răspunsul domnului Jean. Nu era bolnav deloc. Era ocupat. Va veni în curând. Cât va putea mai curând. Avea să facă de altfel o scurtă călătorie. Doamna trebuie să-şi aducă aminte că era obiceiul său să facă din când în când câte o călătorie. Să nu-şi facă nimeni nicio grijă. Să nu se gândească nimeni la el.

Ducându-se la domnul Jean, Nicolette îi repetase aidoma cuvintele stăpânei ei. Că doamna o trimisese să afle „pentru ce domnul Jean nu venise în ajun”. „Da, sunt două zile de când n-am venit”, zise Jean Valjean cu blândețe.

Dar vorbele lui trecură nebăgate în seamă de Nicolette, care nu le aduse la cunoştința Cosettei.

IV – Atracție şi stăpânire

În cele din urmă luni ale primăverii şi în primele luni ale verii lui 1833, rarii trecători de pe Marais, negustorii din prăvălii şi acei gură-cască de pe la porți vedeau un bătrân îmbrăcat cuviincios, în negru, care în fiecare zi, cam la acelaşi ceas, când se însera, ieşea din strada l’Homme-Armé, de pe lângă răspântia cu strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, trecea pe lângă Blancs-Manteaux, ajungea în strada Culture-Sainte-Catherine şi, odată în strada Écharpe, o lua la stânga şi intra în strada Saint-Louis.

Apoi mergea cu paşi rari, cu capul întins înainte, fără să vadă nimic, fără să audă nimic, cu privirea ațintită asupra unui punct mereu acelaşi, care lui se părea înstelat şi care nu era decât colțul străzii Filles-du-Calvaire. Cu cât se apropia mai mult de acest colț de stradă, cu atât mai mult i se luminau privirile; un fel de bucurie i se aprindea în ochi ca un răsărit de soare lăuntric. Părea şi înduioşat, buzele i se mişcau în neştire, ca şi cum ar fi vorbit cu cineva nevăzut, zâmbea uşor şi înainta cât putea mai încet. S-ar fi zis că, dorind să ajungă mai curând, se temea totuşi de clipa în care avea să se apropie.

Când nu mai erau decât câteva case între el şi strada care părea că-l atrage, pasul i se încetinea într-atât, încât s-ar fi putut crede, câteodată, că s-a oprit locului. Tremurul capului şi fixitatea privirii

lui te făceau să te gândeşti la acul busolei care caută polul. Dar oricât ar fi vrut el să-si tărăgăneze clipa sosirii, trebuia totuşi să ajungă odată; în sfârşit, dădea de strada Filles-du-Calvaire; atunci se oprea, tremura, îşi strecura capul cu un fel de sfială tulbure după colțul ultimei case şi privea de-a lungul străzii acesteia; atunci privirea lui tragică devenea asemănătoare cu uimirea pe care ți-o pricinuieşte o minune, cu reflexele unui rai neîngăduit. Apoi o lacrimă, care se strânsese încetul cu încetul în colțul pleoapelor, destul de mare ca să se rostogolească, îi aluneca pe obraji şi i se oprea câteodată pe buze. Bătrânul îi simțea gustul amar. Sta aşa câteva minute împietrit. Pe urmă se întorcea pe acelaşi drum, cu acelaşi pas, şi, pe măsură ce se depărta, privirile i se stingeau.

Încet-încet, acest bătrân conteni să se mai ducă în colțul străzii Filles-du-Calvaire; se oprea la jumătatea drumului, în strada Saint-Louis, câteodată mai departe, alteori mai aproape. Într-o zi rămase în colțul străzii Culture-Sainte-Catherine şi privi de departe strada Filles-du-Calvaire. Apoi dădu din cap, tăcut, de la dreapta la stânga, ca şi cum ar fi renunțat la ceva, şi luă calea întoarsă.

Peste puțin timp nu mai veni nici măcar până în strada Saint-Louis. Ajungea până în strada Pavée, îşi scutura fruntea şi se înapoia; apoi nu se duse mai departe e strada Trois-Pavillons. Şi apoi nu mai trecu de Blancs-Manteaux. S-ar fi putut crede că e o pendulă neîntoarsă, ale cărei oscilări se scurtează înainte de a se opri.

În fiecare zi ieşea din casă la aceeaşi oră, făcea acelaşi drum, dar nu-l mai isprăvea, şi, poate fără să-şi dea seama, îl scurta mereu. Tot chipul lui mărturisea o singură idee: „La ce bun?” Ochii îi erau stinşi, fără strălucire. Lacrimile îi secaseră; nu i se mai adunau în colțul pleoapelor; ochii lui gânditori erau uscați. Capul bătrânului era mereu întins înainte; bărbia i se mişca din când în când; zbârciturile grumazului său slab îți făceau rău. Câteodată, pe vreme rea, ținea sub braț o umbrelă pe care n-o deschidea. Cumetrele din cartier ziceau: „Nu e-n toate mințile”. Copiii se țineau râzând după el.

CARTEA A NOUA

ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAȚĂ

I – Milă pentru nenorociți, dar îngăduință pentru fericiți

Ce lucru grozav e să fii fericit! Ce uşor ne mulțumim numai cu atât! Cum credem că nu ne mai trebuie nimic! Când stăpânim ținta înşelătoare a vieții, fericirea, uităm adevărata țintă, datoria!

Trebuie să spunem, totuşi, că n-am fi drepți dacă l-am învinui pe Marius. După cum am mai spus-o odată, Marius, înainte de căsătoria lui, nu-i pusese nicio întrebare domnului Fauchelevent, şi de atunci se temuse să-i pună vreuna lui Jean Valjean. Îi păruse rău de făgăduiala pe care o făcuse pripit. Îşi spusese de multe ori că greşise cedând în fața deznădejdii. Se mărginise să-l îndepărteze încetul cu încetul pe Jean Valjean din casa lui şi să-l şteargă cât mai mult cu putință din mintea Cosettei. Se aşezase mereu între Cosette şi Jean Valjean, fiind sigur că în acest fel ea nu-l va mai vedea şi nu se va mai gândi la el. Nu arunca asupra lui numai o umbră, ci îl îngropa cu totul în întuneric.

Marius făcea ceea ce credea că e necesar şi drept. Socotea că pentru îndepărtarea lui Jean Valjean, fără brutalitate dar şi fără slăbiciune, are pricini serioase, care s-au şi văzut, şi altele încă ce se vor vedea mai târziu. Întâlnind din întâmplare, într-un proces pe care îl pledase, pe un fost funcționar al casei Laffitte, căpătase, fără să le caute, informații tainice pe care, într-adevăr, nu le putuse cerceta amănunțit, din respect pentru secretul care făgăduise să-l țină şi ca să-l cruțe pe Jean Valjean în situația primejdioasă în care se afla. Credea, chiar în această clipă, că are o mare datorie de împlinit, şi anume să înapoieze cei şase sute de mii de franci aceluia pe care îl căuta în chipul cel mai tainic cu putință. Până atunci se ferea să se atingă de acei bani.

Cosette nu ştia nimic despre toate tainele astea; dar am fi prea aspri s-o osândim şi pe ea.

Între ea şi Marius exista o atracţie puternică, care o făcea să îndeplinească, instinctiv şi automat, tot ce dorea Marius. Simţea, în ceea ce-l privea pe „domnul Jean”, o anumită vrere a lui Marius, şi ea se supunea acestei vreri. Bărbatul ei nu trebuia să-i spună nimic: ea simţea îndemnul nedesluşit, dar neîndoielnic, al gândurilor lui nerostite, şi asculta orbeşte. Supunerea ei consta în a nu-şi aminti ceea ce uita Marius. Nu trebuia să facă pentru asta nicio sforţare. Fără să ştie ea însăşi de ce şi fără să avem de ce s-o învinuim pentru asta, sufletul îi devenise până într-atât una cu al bărbatului ei, încât ceea ce era umbrit în gândul lui Marius se întuneca într-al ei.

Să nu mergem, totuşi, prea departe; în privinţa lui Jean Valjean, uitarea şi umbrirea erau superficiale. Ea era mai mult zăpăcită decât uitucă. De fapt, ţinea mult la cel căruia îi spusese atâta vreme „tată”. Dar îşi iubea mai mult bărbatul. Asta descumpănise oarecum balanţa inimii ei, aplecată într-o singură parte.

Se întâmplă ca uneori Cosette să vorbească de Jean Valjean şi să se mire. Atunci Marius o liniştea: „Cred că a plecat. N-a spus că trebuie să plece într-o călătorie?” „E adevărat, gândea Cosette. Avea obiceiul să dispară din când în când. Dar nu pentru atâta vreme”. De două sau de trei ori o trimise pe Nicolette în strada l’Homme-Armé să afle dacă domnul Jean se întorsese din călătorie. Jean Valjean îi trimise vorbă că nu.

Cosette se mulţumi cu acest răspuns, pentru că nu mai avea pe lume nevoie decât de Marius. Trebuie să mai spunem că, la rândul lor, Marius şi Cosette lipsiseră şi ei. Plecaseră la Vernon. Marius o dusese pe Cosette la mormântul tatălui său.

Marius, încetul cu încetul, o furase pe Cosette lui Jean Valjean. Cosette nu se împotrivise.

De altfel, ceea ce se numeşte cu prea multă asprime, în anumite împrejurări, nerecunoştinţa copiilor, nu e totdeauna un lucru atât de vinovat cât se crede. E nerecunoştinţa naturii. Natura, după cum am spus altundeva „priveşte înainte”. Natura împarte fiinţele vii astfel: cei ce vin şi cei ce pleacă. Cei ce pleacă privesc spre întuneric; cei ce vin, spre lumină. De aci îndepărtarea aceea care pentru bătrâni e fatală, iar pentru tineri involuntară. Această îndepărtare, mai întâi nesimţită, creşte din ce în ce, ca orice despărţire a crengilor. Ramurile, fără să se rupă de trunchi, se depărtează între ele. Nu e vina lor. Tinereţea merge unde e bucurie, la serbări, sub lumini puternice,

către iubiri. Bătrâneţea merge spre sfârşit. Nu se pierd din vedere, dar nu se mai îmbrăţişează. Oamenii tineri simt răcirea vieţii; bătrânii răceala mormântului. Să nu-i învinuim pe aceşti bieţi copii.

II – Ultimele pâlpâiri ale opaiţului fără ulei

Jean Valjean coborî într-o seară, făcu trei paşi în stradă, se aşeză pe o piatră, pe aceeaşi piatră pe care Gavroche în noaptea de 5 spre 6 iunie îl găsise pe gânduri; stătu acolo câteva minute, pe urmă urcă înapoi. Era ultima oscilaţie a pendulului. A doua zi nu mai ieşi din casă. A treia zi nici nu se mai dădu jos din pat.

Portăreasa, care îi pregătea masa modestă, câteva foi de varză sau câţiva cartofi cu niţică slănină, se uită la farfuria de lut şi se miră:

— Dar, omule, n-ai mâncat nici ieri, sărac de dumneata!

— Ba am mâncat, răspunse Jean Valjean.

— Farfuria e plină.

— Uită-te la cana cu apă! E goală.

— Înseamnă că ai băut, nu că ai mâncat.

— Bine, dar dacă nu mi-a fost foame decât de apă?

— Asta se cheamă sete, şi când bei fără să mănânci se cheamă febră.

— O să mănânc mâine.

— Sau la Sfântu-Aşteaptă. De ce nu azi? Ce vorbă-i asta: „O să mănânc mâine”? Să nu te atingi măcar de mâncare! Verdeţurile mele erau aşa de gustoase!

Jean Valjean luă mâna bătrânicii.

— Îţi făgăduiesc că am să le mănânc, îi spuse el blând.

— Nu sunt mulţumită de dumneata, răspunse portăreasa.

Jean Valjean nu vedea nicio fiinţă omenească în afară de femeia asta cumsecade. Sunt în Paris străzi pe care nu trece nimeni şi case în care nu intră picior de om. El locuia pe una din aceste străzi şi într-una din aceste case. Pe vremea când mai ieşea încă, cumpărase cu câţiva gologani, de la un căldărar, un crucifix mic de aramă, pe care îl agăţase de un cui în faţa patului. E totdeauna bine să ai în faţa ochilor răstignirea.

Trecu o săptămână fără ca Jean Valjean să facă un pas din odaie. Sta mereu culcat. Portăreasa îi spuse bărbatului ei:

— Bietul om de sus nu se mai scoală, nu mai mănâncă, nu cred s-o mai ducă mult. Supărări, asta e! N-o să-mi scoată nimeni din cap că fata lui s-a măritat prost.

Portarul răspunse cu un glas autoritar de soț:

— Dacă e bogat, să cheme un doctor. Dacă nu e bogat să nu cheme. Dacă nu cheamă doctor, o să moară.

— Şi dacă cheamă?

— Tot o să moară, spuse portarul.

Portăreasa începu să plivească cu o gioarsă de cuțit iarba crescută în ceea ce numea ea pavajul ei, şi, pe când o smulgea, mormăia:

— Păcat! Un bătrân atât de curățel! E alb ca un pui de găină.

Zări în capătul străzii un doctor din cartier care tocmai trecea şi se hotărî să-l roage să urce o clipă.

— E la al doilea, îi spuse ea. Intrați înăuntru! Fiindcă bietul om nu se mai mişcă din patul lui, cheia e mereu în uşă.

Doctorul îl văzu pe Jean Valjean şi îi vorbi. Când coborî portăreasa îl întrebă:

— Ce zici, doctore?

— Bolnavul dumitale e foarte bolnav.

— Ce are?

— Pe toate şi nimic. E un om care, după cum arată, pare să fi pierdut pe cineva scump. E o boală de care se moare.

— Ce v-a spus?

— Mi-a spus că se simte bine.

— Mai treci pe aici, doctore?

— Da, răspunse el. Dar ar trebui să mai treacă şi altcineva.

III – Un fulg a ajuns o povară pentru cel ce ridica în mâini căruța lui Fauchelevent

Într-o seară, lui Jean Valjean îi fu greu să se ridice într-un cot; îşi apucă mâna şi nu-şi găsi pulsul; răsuflarea îi era scurtă şi se oprea din când în când; îşi dădu seama că e atât de slab cum nu fusese încă niciodată. Atunci, determinat pesemne de o grijă mai puternică decât orice, făcu o sforțare, se ridică în capul oaselor şi se îmbrăcă. Îşi luă vechile lui haine de muncitor. Cum nu mai ieşea din casă, se întorsese la aceste haine şi le prefera altora. Pe când se îmbrăca, trebui să se oprească de mai multe ori până să-şi bage brațele în mâneci, fruntea i se acoperi de sudoare.

De când era singur, îşi pusese patul pe sală, ca să locuiască cât mai puțin cu putință în apartamentul pustiu. Deschise cufăraşul şi scoase din el lucrurile Cosettei.

Sfeşnicele episcopului erau la locul lor, pe cămin. Luă din sertar

două lumânări de ceară şi le puse în sfeşnice. Apoi, cu toate că era încă în toiul zilei – era doar vară – le aprinse. Se văd câteodată făclii aprinse în miezul zilei, în odăile în care zace un mort.

Fiecare pas făcut de la o mobilă la alta îl istovea şi era silit să se aşeze. Nu era acea oboseală obişnuită care cheltuieşte puterile pentru a le înnoi; era rămăşița ultimelor mişcări cu putință; era viața sleită, ce se scurge picătură cu picătură în sforțări copleşitoare, care nu vor mai putea fi făcute niciodată.

Se nărui pe un scaun, aflat tocmai în fața acelei oglinzi, fatală pentru el, providențială pentru Marius, în care citise pe sugativă scrisul pe dos al Cosettei. Se văzu în acea oglindă şi nu se recunoscu. Avea optzeci de ani; înainte de nunta lui Marius i s-ar fi dat cu greu cincizeci; anul acesta cântărise cât treizeci. Pe fruntea lui nu se aflau zbârciturile bătrâneții, ci semnul tainic al morții. Simțeai pe ea urma ghearei nemiloase. Obrajii îi căzuseră; pielea lor era de culoarea aceea care te face să crezi că peste ea s-a aşternut pământul; colțurile gurii i se lăsaseră ca în masca pe care cei vechi o sculptau pe morminte; privea în gol cu ochii plini de mustrare; ai fi zis că este una dintre acele mari făpturi tragice care se plâng de cineva.

Se găsea în starea care e treapta cea din urmă a prăbuşirii, stare în care durerea nu se mai revarsă; e, ca să spunem aşa, împietrită; pe suflet stă parcă un fel de cheag de deznădejde.

Se înnoptase. Târî anevoie o masă şi jilțul cel vechi lângă cămin şi puse pe masă un condei, cerneală şi hârtie. Apoi simți că i se face rău. Când îşi veni în fire, îi era sete. Neputând să ridice cana cu apă, o aplecă din greu spre gura lui şi bău o înghițitură. Se întoarse spre pat şi, tot aşezat, fiindcă nu putea sta în picioare, se uită lung la rochița neagră şi la toate acele lucruri dragi. Contemplările astea țin ceasuri întregi, care totuşi par minute. Deodată, îl trecu un fior, simți că îl cuprinde frigul. Se rezemă cu coatele pe masa luminată de lumânările din sfeşnicele episcopului şi luă pana.

Fiindcă nici pana şi nici cerneala nu mai fuseseră întrebuințate de mult, vârful penei era îndoit şi cerneala uscată; trebui să se ridice şi să pună în cerneală câteva picături de apă, ceea ce nu putu face fără să se oprească şi se aşeze de două sau de trei ori, şi fu silit să scrie cu pana întoarsă. Din când în când, îşi ştergea fruntea.

Mâna îi tremura. Scrise încet câteva rânduri, pe care vi le înfățişăm:

„Cosette, te binecuvântez. Am să-ți lămuresc. Bărbatul tău a avut dreptate să-mi dea a înțelege că trebuie să plec; totuşi se strecoară şi o

fărâmă de greşeală în ceea ce a crezut el, dar a avut dreptate. E un om minunat. Iubeşte-l mult şi după ce am să mor eu. Domnule Pontmercy, iubeşte-o mereu pe copila mea scumpă. Cosette, se va găsi hârtia asta, iată ce vreau să-ți spun, ai sa vezi cifrele, dacă am putere să mai mi le aduc aminte, ascultă bine, banii sunt ai tăi pe bună dreptate. Iată cum stau lucrurile: jeul alb vine din Norvegia, jeul negru din Anglia, iar pietrele negre din Germania. Jeul e mai uşor, mai prețios, mai scump. În Franța se pot face imitații ca şi în Germania. E nevoie de o mică nicovală de câțiva centimetri pătrați şi de o lampă cu spirt pentru muiat ceara. Ceara se făcea altădată din răşină şi din negru de fum şi costa patru franci o livră. Mi-a venit în minte s-o fac din clei lucios şi din terebentină, nu mă costa decât un franc şi jumătate şi era mult mai bună. Cataramele se fac dintr-o sticlă violetă lipită cu ceară pe o rețea mică de metal negru. Sticla trebuie să fie violetă pentru bijuteriile de metal negru şi neagră pentru bijuteriile de aur. Sunt foarte căutate în Spania. E țara jeului...”

Aici se întrerupse, pana îi căzu din mână şi fu zguduit de un suspin deznădăjduit, care îi venea din adâncul ființei; bietul om îşi prinse capul în mâini şi se gândi:

„Oh! izbucni în el însuşi (strigătele jalnice pe care le auzea numai Dumnezeu), s-a sfârşit. N-o voi mai vedea. A trecut pentru mine ca un zâmbet. Mă va înghiți noaptea fără s-o mai văd! Oh! numai un minut, o clipă, să-i aud glasul, să-i ating rochia, s-o privesc, pe ea, îngerul meu şi pe urmă să mor! Nu e nimic că mor, grozăvia este că mor fără s-o văd. Poate că mi-ar zâmbi, mi-ar spune o vorbă. Ar face asta vreun rău cuiva? Dar nu, s-a sfârşit pentru totdeauna! Iată-mă cu totul singur. Doamne! Doamne! nu o voi mai vedea!”

În această clipă cineva bătu la uşă.

IV – O sticlă de cerneală care nu-i bună de nimic

În aceeaşi zi, sau, mai bine zis, în aceeaşi seară, tocmai când Marius se ridica de la masă şi se retrăgea în biroul lui pentru a studia un dosar, Basque îi înmână o scrisoare, spunându-i: „Persoana care a scris scrisoarea e în anticameră”.

Cosette îşi luase bunicul de braț şi făcea o plimbare în grădină.

Câteodată, o scrisoare poate, ca şi un om, să arate urât. E destul să vezi o hârtie proastă, împăturită neîngrijit, ca o scrisoare să nu-ți placă. Scrisoarea adusă de Basque era aşa.

Marius o luă. Mirosea a tutun. Nimic nu trezeşte aducerea aminte mai bine decât mirosul. Marius recunoscu tutunul. Se uită la adresă: *„Domniei sale Domnului baron Pommerci. Acasă la Dumnealui”* Recunoscând tutunul, recunoscu şi scrisul. S-ar zice că uimirea te fulgera. Marius se simţi luminat de un asemenea fulger.

Mirosul, ajutător tainic al aducerii-aminte, răscolise în el o întreagă lume. Era chiar hârtia, felul de a o îndoi, cerneala apoasă, scrisul acela cunoscut şi mai cu seamă era tutunul acela. Văzu maghernița Jondrette.

Astfel, printr-un ciudat joc al întâmplării, una dintre cele două căi pe care le căutase atât de mult, aceea pentru care chiar în vremea din urmă făcuse atâtea sforţări şi pe care o credea pierdută în vecii vecilor i se arăta de la sine.

Desfăcu nerăbdător scrisoarea şi citi:

„Domnule Baron,

Dacă Cel-de-Sus mi-ar fi dat asemenea talenturi, aş fi putut să fiu Baronul Thénard, membru al institutului (academic de ştiinţe), dar nu sunt. Port numai acelaşi nume ca el, şi poate că o să am norocul ca amintirea asta să mă recomande Escelenţii Voastre. Binefacerea cu care mă veţi cinsti va fi reciprocă. Sunt în stăpânirea unui secret despre un individ. Individul vă priveşte. Ţin secretul la dispoziţiunea Dumneavoastră dorind ca să am onoarea să fiu de folosinţă. Vă voi da mijlocul de a alunga din onorabila Dumneavoastră familie pe individ, care nu stă cu drept în ea, Doamna Baroană fiind născută din neam mare. Altarul virtuţii n-ar putea să stea la un loc mai mult cu crima, fără să abdice.

Aştept în antişambru ordinili Domnului Baron

cu respect”

Scrisoarea era semnată: *„Thénard”.*

Iscălitura nu era falsă. Era numai puţin prescurtată. De altfel, stilul umflat şi ortografia întregeau destăinuirea. Certificatul de origine era complet. Nicio îndoială nu era cu putinţă.

Marius fu cuprins de o emoţie puternica. După o tresărire neaşteptată, simţi o adiere de fericire. Dacă ar mai fi găsit acum şi pe celălalt om, pe cel pe care-l căuta, pe cel care-l salvase chiar pe el, pe Marius, atunci n-ar mai fi dorit nimic.

Deschise un sertar al biroului său, luă din el câteva bancnote, le băgă în buzunar, închise din nou biroul şi sună. Basque întredeschise uşa.

— Să intre! zise Marius.

Basque anunță:

— Domnul Thénard.

Un bărbat intră.

Alt lucru neaşteptat pentru Marius. Bărbatul care intrase îi era cu totul necunoscut. Omul acesta, bătrân de altfel, avea nasul mare, bărbia în piept, ochelari verzi, cu abajur dublu de mătase tot verde peste ochi, părul netezit şi lins pe frunte chiar până lângă sprâncene, ca o perucă de vizitiu englez, din *high life.* Avea părul cărunt. Era îmbrăcat în negru de sus până jos, cu nişte haine cam roase, dar curate; un mănunchi de brelocuri care îi ieşeau din buzunarul mic te făcea să crezi că are şi un ceas. Ținea în mână o pălărie veche. Mergea încovoiat şi spinarea lui plecată se cocoşa şi mai tare în plecăciuni. Te izbea de la început faptul că îmbrăcămintea acestui personaj, prea largă, deşi era încheiată cu grijă, nu părea făcută pentru el.

Aici e nevoie de o scurtă digresiune.

Pe vremea aceea, trăia la Paris, într-o locuință veche şi dărăpănată, pe strada Beautreillis, lângă Arsenal, un evreu iscusit, care se îndeletnicea să prefacă ticăloşii în oameni cumsecade. Nu pentru multă vreme, fiindcă ar fi fost cam greu pentru ticăloşi. Schimbarea se făcea văzând cu ochii, pentru o zi sau două, cu un franc şi cincizeci de centime pe zi, printr-un costum cât mai asemănător cu al oamenilor de treabă. Cel care închiria hainele se numea Transformatorul; pungaşii parizieni îl botezaseră aşa şi nu-i cunoşteau alt nume. Avea o garderobă destul de bogată. Zdrențele cu care îşi gătea clientela erau aproape bunişoare. Avea tot felul de specialități şi categorii; de fiecare cui al prăvăliei lui atârna, veche şi răpănoasă, o anumită condiție socială; ici costumul de magistrat, colo nişte veşminte preoțeşti, într-un colț o îmbrăcăminte de bancher sau de militar în retragere, altundeva straiele unui om de litere şi mai departe costumul unui om politic. Făptura asta era costumatorul uriaşei drame pe care o joacă derbedeii la Paris. Vizuina lui era culisa din care ieşea furtul şi în care se întorcea escrocheria. Un ticălos jerpelit venea în această garderobă, dădea un franc şi cincizeci de centime, îşi alegea după rolul pe care voia să-l joace în ziua aceea, haina ce i se potrivea şi, coborând scara, ticălosul era cineva. A doua zi, boarfele erau aduse fără greş înapoi şi Transformatorul, care încredința hoților tot ce avea, nu era furat niciodată. Hainele acestea aveau un cusur; nu veneau bine; nefiind croite pentru cei care le purtau, erau strâmte pentru unii şi largi pentru

alții, nu se potriveau nimănui. Orice pungaş, care era mai mic sau mai mare decât oamenii mijlocii, nu se simțea bine în costumele Transformatorului. Trebuia să nu fie nici prea gras, nici prea slab. Transformatorul nu avusese în vedere decât oameni obişnuiți. Luase măsura omului după făptura celui dintâi golan care-i ieşise în cale şi care nu e nici gros, nici subțire, nici mare, nici mic. De aci şi unele ajustări, câteodată mai anevoioase, cu care ajutoarele Transformatorului se descurcau cum puteau. Cu atât mai rău pentru cei neobişnuiți! Haina omului de stat, de pildă, neagră de sus până jos, şi deci fără cusur, ar fi fost prea mare pentru Pitt şi prea strâmtă pentru Castelcicala[1]. Ținuta de „om de stat" era arătată precum urmează, în catalogul Transformatorului: copiem întocmai: *„Haină de postav negru, pantaloni de lână neagră, vestă de mătase, ghete şi rufărie".* Iar pe margine: *„Fost ambasador"* şi o notă pe care de asemenea, o transcriem: *„Într-o cutie deosebită, o perucă bine frizată, ochelari verzi, brelocuri şi două cotoare de pene lungi de o şchioapă, înfăşurate în bumbac".* Totul era pentru omul de stat, fost ambasador. Costumul întreg era, dacă se poate spune aşa, obosit; cusăturile se înălbiseră, un fel de cheotoare se întredeschidea la un cot; hainei îi mai lipsea un nasture la piept, dar asta nu era decât un amănunt; mâna omului de stat trebuind să fie mereu ținută sub haină pe inimă, avea rostul să acopere lipsa nasturelui.

Dacă Marius ar fi fost unul din obişnuiții instituțiilor oculte ale Parisului, ar fi recunoscut numaidecât pe trupul vizitatorului adus de Basque, haina omului de stat împrumutată la „Dă-mi-o pe-asta" a Transformatorului.

Dezamăgirea lui Marius, văzând că intră alt om decât cel aşteptat, se prefăcu în nenoroc pentru noul-venit. Îl cercetă cu privirea din creştet până-n tălpi, în timp ce personajul se înclina peste măsură, şi-l întrebă scurt:

— Ce doriți?

Omul răspunse cu un rânjet dulceag despre care numai surâsul mângâietor al unui crocodil ar da o idee:

— Mi se pare cu neputință să nu mai fi avut cinstea să văd pe domnul baron în societate. Cred că l-am mai întâlnit acum câțiva ani, la doamna principesă Bagration şi în saloanele senioriei sale

---

[1] William Pitt al II-lea, prim-ministru al Angliei în timpul revoluției franceze şi începutul dictaturii napoleoniene, era slab şi uscat. Dimpotrivă, diplomatul napolitan Fabricio Rufio, principe de Castelcicala, era foarte corpolent.

vicontelui Dambray[2], pair al Franței.

Pungaşii folosesc totdeauna tactica de a se preface că au recunoscut pe cineva pe care nu-l cunosc.

Marius urmărea cu luare-aminte felul de a vorbi al acestui om. Îi pândea accentul şi gesturile, dar dezamăgirea îi creştea: omul avea o rostire fornăită, cu totul deosebită de glasul ascuțit şi tăios la care se aştepta. Era cu totul nedumerit.

— Nu cunosc, zise, nici pe doamna Bagration, nici pe domnul Dambray. N-am pus în viața mea piciorul nici în casa unuia, nici în a celuilalt.

Era un răspuns morocănos. Dar tot atât de mironosit ca mai înainte, personajul stărui:

— Atunci trebuie să-l fi văzut pe domnul la Chateaubriand! Îl cunosc bine pe Chateaubriand. E foarte gentil. Câteodată îmi spunea: „Thénard, amice dragă… nu vrei să bei cu mine un pahar cu vin?”

Fruntea lui Marius se făcu din ce în ce mai aspră:

— Niciodată n-am avut onoarea să fiu primit de domnul Chateaubriand. Pe scurt, ce doriți?

Cu cât glasul se făcea mai răstit, cu atât omul se ploconea mai adânc.

— Domnule baron, binevoiți să mă ascultați. În America, într-o țară de pe lângă Panama, e un sat care se numeşte Joya. Satul acesta este alcătuit dintr-o singură casă. O casă mare, pătrată, cu trei etaje, făcută din cărămizi uscate la soare, şi cu fiecare latură a pătratului lungă de cinci sute de paşi; fiecare etaj e mai mic cu patru metri decât etajul de dedesubtul lui, în aşa fel încât să aibă în față o terasă care înconjoară clădirea. În mijloc are o curte interioară unde se află proviziile şi munițiile; n-are ferestre, are numai ochiuri de meterez; n-are uşi, are numai scări, scări de urcat de jos la prima terasă, altele de la prima la terasa a doua şi tot aşa de la terasa a doua la a treia are iarăşi scări de coborât în curtea interioară; n-are uşi la odăi, numai trape, tot aşa n-are trepte la odăi, ci numai scări cu funii; seara se închid trapele, se ridică scările, se întind prin ochiurile de meterez țevi de flinte şi carabine; nu e chip de intrat, ziua e casă, noaptea cetățuie; are opt sute de locuitori; aşa arată acest sat. De ce atâtea socoteli? Pentru că ținutul e primejdios; e plin de antropofagi.

---

[2] Principesa Bagration, văduva principelui gruzin Petru Bagration. General din armata țarului Alexandru I. După Congresul de la Viena (1815), soția sa venea adesea la Paris. Vicontele Dambray, mare bogătaş din timpul restaurației, al cărui salon era frecventat de tineretul aristocrat al vremii.

Atunci de ce stau acolo de ce s-au dus acolo? Fiindcă țara e minunată, acolo se găseşte aur.

— Unde vrei să ajungi? întrerupse Marius, care trecea de la dezamăgire la nerăbdare.

— Uite la ce, domnule baron. Sunt un fost diplomat obosit. Vechea civilizație m-a prăpădit. Vreau să fac o încercare între sălbatici.

— Ei, şi?

— Domnule baron, egoismul este legea lumii. Țăranca proletară care munceşte cu ziua întoarce capul când trece poştalionul, țăranca proprietară care îşi munceşte pământul ei, nu şi-l întoarce. Câinele săracului latră după bogat, câinele bogatului latră la sărac. Fiecare pentru el. Interesul iată ținta oamenilor! Aurul, iată magnetul!

— Ei şi? Încheierea?

— Aş vrea să mă stabilesc la Joya. Suntem trei inşi. Eu, nevasta şi domnişoara mea, o fată care e foarte frumoasă. Călătoria e lungă şi costă mult. Îmi trebuie ceva bani.

— Şi ce mă priveşte asta pe mine? întrebă Marius.

Necunoscutul îşi lungi gâtul peste guler, cu o mişcare de vultur, şi răspunse zâmbind şi mai tare:

— Oare domnul baron n-a citit scrisoarea mea?

Asta era cam adevărat. Dar fapt este că înțelesul epistolei alunecase peste Marius. Văzuse mai mult scrisul decât citise scrisoarea. Abia îşi mai amintea de ea. De câteva clipe atenția lui mergea în altă parte. Observase acest amănunt: nevasta şi fata mea. Se uita la necunoscut cu un ochi pătrunzător. Un judecător de instrucție n-ar fi privit mai stăruitor. Aproape că-l pândea. Se mărgini să-i răspundă:

— Dați-mi lămuriri!

Necunoscutul îşi înfipse amândouă mâinile în buzunăraşele vestei, ridică fruntea fără să-şi îndrepte şi şira spinării, dar străpungându-l la rândul lui pe Marius cu privirea verde a ochelarilor lui.

— Fie, domnule baron! Vă dau lămuriri. Am să vă vând un secret.

— Un secret?

— Un secret.

— Care mă priveşte?

— Oarecum.

— Care e secretul?

Marius, ascultându-l, îl cerceta din ce în ce mai mult.

— Încep pe gratis, spune necunoscutul. Veți vedea că sunt interesant.

— Vorbiți!

— Domnule baron, adăpostiți un hoț şi un ucigaş.
Marius tresări.
— În casa mea? Nu! spuse el.
Necunoscutul îşi şterse pălăria cu cotul şi urmă fără să se tulbure:
— Ucigaş şi hoț. Băgați de seamă, domnule baron, că nu vorbesc aici de fapte vechi, uitate, răsuflate, care pot fi şterse de lege prin prescripție şi de Dumnezeu prin pocăință. Vorbesc de fapte proaspete, fapte prezente, fapte necunoscute încă de justiție în clipa de față. Merg mai departe. Acest om v-a furat încrederea, s-a strecurat aproape în familia dumneavoastră sub un nume fals. Vă voi spune adevăratul lui nume, şi vi-l spun pe gratis.
— Ascult.
— Se numeşte Jean Valjean.
— Ştiu.
— Vă voi spune, tot pe gratis, cine este.
— Vorbiți!
— E un fost ocnaş.
— Ştiu.
— Ştiți numai de când am avut onoarea să vi-o spun eu.
— Nu, ştiam de mai înainte.
Glasul rece al lui Marius, acel „ştiu”, repetat, laconismul lui ursuz, răscoliră în necunoscut nu ştiu ce mânie înăbuşită. Îi aruncă pe furiş lui Marius o uitătură furioasă, pe care şi-o stinse numaidecât. Oricât de iute, privirea era dintre acelea pe care le recunoşti dacă le-ai mai văzut o dată; aşa că nu-i scăpă lui Marius. Anumite flăcări nu se pot aprinde decât în anumite suflete; ochiul, fereastra gândului, ia foc; ochelarii nu ascund nimic; un geam nu poate ascunde iadul.
Necunoscutul urmă, zâmbind:
— Eu nu-mi îngădui să-l dezmint pe domnul baron. Dar, oricum vedeți că sunt bine informat. Acum, ceea ce am să vă aduc la cunoştință nu ştiu decât eu. Şi interesează averea doamnei baroane. E un secret extraordinar. Îl am de vânzare. Vi-l propun mai întâi dumneavoastră. Ieftin, douăzeci de mii de franci.
— Ştiu şi secretul acela, aşa cum le ştiu şi pe celelalte; spuse Marius.
Personajul simți nevoia să scadă ceva din preț:
— Domnule baron, dați zece mii şi spun tot.
— Îți spun încă o dată că nu am nimic nou de aflat de la dumneata. Ştiu ce vrei să-mi spui.
Prin ochii necunoscutului mai trecu un fulger. El strigă:

— Trebuie totuşi să mănânc pe ziua de azi. E un secret extraordinar, vă repet. Domnule baron, voi vorbi. Vorbesc. Dați-mi douăzeci de franci.

Marius îl privi neclintit.

— Cunosc secretul dumitale extraordinar, aşa cum cunoşteam numele lui Jean Valjean, aşa cum cunosc numele dumitale.

— Numele meu?

— Da.

— Nici nu e greu, domnule baron. Am avut onoarea să vi-l scriu şi să vi-l spun eu: Thénard.

— ...dier.

— Hai?

— Thénardier.

— Cine-i ăsta?

Când e în primejdie, ariciul se zbârleşte, cărăbuşul face pe mortul, vechea gardă se aşază în careu; acest om începu să râdă. Apoi îşi scutură cu un bobârnac un firicel de praf pe mâneca hainei.

Marius continuă:

— Tot dumneata eşti şi muncitorul Jondrette, comedianul Fabantou, poetul Genflot, spaniolul Don Alvarès şi femeia Balizard.

— Femeia cum?

— Şi ai mai ținut şi o cârciumă în Montfermeil.

— Cârciumă! Niciodată.

— Şi îți spun că dumneata eşti Thénardier.

— Nu e adevărat.

— Şi că eşti un ticălos. Ține!

Şi Marius, scoțând din buzunar o bancnotă, i-o azvârli în obraz.

— Mulțumesc! Iertați! cinci sute! domnule baron! şi omul răscolit, salutând, apucă hârtia şi se uită la ea cercetător. Cinci sute! reluă el uimit. Şi bâigui cu glasul tăiat: O bumaşcă serioasă. Apoi deodată: Ei bine, fie! izbucni el. Atunci, hai să fim la largul nostru!

Şi cu o iuțeală de maimuță, dându-şi părul peste cap, smulgându-şi ochelarii, scoțându-şi din nas şi ascunzând cotoarele de pene de care a fost vorba mai adineauri şi care de altfel s-au mai văzut şi în altă pagină a acestei cărți, îşi scoase masca cum şi-ar fi scos pălăria.

Ochii i se aprinseră; fruntea strâmbă, brăzdată, cucuiată pe alocurea, îngrozitor de încrețită în partea de sus, ieşi la iveală, nasul i se făcu iar ascuțit ca un cioc; profilul crud şi tăios al omului rapace se arată din nou.

— Domnul baron e un om şi jumătate, spuse el cu un glas limpede,

din care pierise orice fornăit. Sunt chiar Thénardier.

Îşi îndreptă spatele încovoiat.

Thénardier, fiindcă într-adevăr el era, era ciudat de surprins; ar fi fost chiar tulburat, dacă ar fi putut. Venise să stârnească uimire, şi uimitul era el. Umilința aceasta i se plătea cu cinci sute de franci şi la urma urmei, o primea; dar îl năucise cu totul.

Vedea pentru întâia oară pe acest baron Pontmercy şi totuşi, cu toată deghizarea, acest baron îl recunoştea şi îl cunoştea încă bine. Şi nu numai că acest baron ştia tot despre Thénardier, dar părea că ştie tot despre Jean Valjean. Cine este acest tânăr aproape imberb, atât de rece şi de darnic, care ştia numele oamenilor, care ştia toate numele lor, care le deschidea punga, care îi lua la trei păzeşte pe pungaşi, ca un judecător, şi care îi plătea ca un nătărău?

Thénardier, după cum ne amintim, cu toate că fusese vecin cu Marius, nu-l văzuse niciodată, ceea ce la Paris se întâmplă des. Le auzea altădată parcă pe fetele lui vorbind de un tânăr foarte sărac, numit Marius, care locuia în aceeaşi casă. Îi scrisese, fără să-l cunoască, scrisoarea de care ştim. Nicio apropiere nu era cu putință în mintea lui între acel Marius şi baronul Pontmercy.

Cât despre numele de Pontmercy, ne amintim că, pe câmpul de bătaie de la Waterloo, nu auzise din el decât ultimele două silabe, aceleaşi pentru care el avusese totdeauna firescul dispreț datorat cuvântului ce nu înseamnă decât un simplu „mulțumesc”.

Dar, mulțumită fiicei sale Azelma, pe care o pusese în urmărirea tinerilor căsătoriți de la 16 februarie, şi apoi prin cercetările lui personale, ajunsese să afle o mulțime de lucruri şi din adâncul vizuinii lui, izbutise să pună mâna pe multe fire tainice. Descoperise cu multă trudă sau ghicise cu multă chibzuială cine era omul pe care îl întâlnise într-o anumită zi în Marele Canal. De la om ajunsese uşor la nume. Ştia că doamna baroană Pontmercy era Cosette. Dar în privința asta socotea că trebuie să fie discret. Cine era Cosette? Nici el însuşi nu ştia exact. Bănuia el, fireşte că era poate copil din flori. Povestea Fantinei i se păruse totdeauna deocheată, dar la ce bun să vorbească de ea? Să ceară plată ca să tacă? Avea sau credea că are de vândut ceva mai bun decât asta. Şi, după cât se vedea, venind să-i facă baronului Pontmercy această destăinuire fără nicio dovadă: „Nevasta dumneavoastră e un copil din flori”, n-ar fi izbutit decât să atragă piciorul soțului în spatele informatorului.

În gândul lui Thénardier convorbirea cu Marius nu începuse încă. Trebuise să dea îndărăt, să-şi schimbe strategia, să părăsească o

poziție, să caute altă cale de atac. Dar nimic esențial nu se pierduse, şi pe deasupra avea şi cinci sute de franci în buzunar. De altfel, avea ceva hotărâtor de spus şi se simțea tare chiar împotriva acestui baron Pontmercy, atât de straşnic informat şi atât de bine înarmat. Pentru oameni de felul lui Thénardier orice dialog este o luptă. Care era situația lui în aceea care era pe cale s-o înceapă? Nu ştia cu cine vorbeşte, dar ştia despre ce vorbeşte. În gând îşi trecu repede în revistă forțele, şi după ce spuse: „Sunt Thénardier”, aşteptă.

Marius rămăsese pe gânduri. În sfârşit, îl avea în mână, aşadar, pe Thénardier. Omul ăsta, pe care dorise atât de mult să-l găsească iarăşi, era în fața lui. Sta în puterea lui prin urmare să respecte recomandația colonelului Pontmercy. Se simțea umilit că eroul datora ceva banditului, şi că polița trasă din adâncul mormântului de tatăl lui pe numele lui Marius era până acum protestată.

I se părea de asemenea, în situația lui atât de încurcată față de Thénardier, că ar fi fost minutul potrivit să-l răzbune pe colonel de nenorocirea de a fi fost salvat de un asemenea mişel. Oricum era mulțumit. În sfârşit, va putea să scape umbra colonelului de acest creditor nevrednic şi totodată i se părea că va scoate memoria tatălui său din închisoarea datornicilor.

Pe lângă această datorie, mai avea una, să lămurească dacă s-ar fi putut, obârşia averii Cosettei. Se părea că se ivise prilejul. Poate că Thénardier ştia. Ar putea fi de folos să cerceteze adâncurile acestui om. Începu cu asta.

Thénardier ascunsese „bumaşca serioasă” în buzunăraşul vestei şi se uita la Marius cu o blândețe aproape duioasă.

Marius rupse tăcerea.

— Thénardier, ți-am spus cum te numeşti. Cât despre secretul dumitale, adică ceea ce țineai să-mi destăinuieşti, vrei acum să ți-l spun eu? Am şi eu informațiile mele. Vei vedea că ştiu despre asta mai mult decât dumneata. Jean Valjean, după cum ai spus, e un asasin şi un hoț. E un hoț, pentru că a prădat un manufacturier bogat şi l-a ruinat pe domnul Madeleine. E un ucigaş, pentru că l-a ucis pe agentul de poliție Javert.

— Nu înțeleg, domnule baron, zise Thénardier.

— Mă voi face înțeles. Ascultă! Într-o plasă din Pas-de-Calais trăia prin 1882 un om care avusese oarecare încurcături cu justiția şi care, sub numele de domnul Madeleine, se ridicase din nou şi se restabilise. Acest om ajunsese, în toată puterea cuvântului, un om drept cu industria lui, o fabrică de sticlărie neagră, îmbogățise un întreg oraş.

Cât despre averea lui personală, crescuse şi ea frumos, dar numai ca o urmare şi oarecum din întâmplare. Era tatăl adoptiv al săracilor. Întemeia spitale, deschidea şcoli, vizita bolnavii, înzestra fetele, ajuta văduvele, înfia orfanii; era un fel de tutore al ținutului. Refuzase Legiunea de onoare, fusese numit primar. Un ocnaş liberat cunoştea taina unei condamnări suferite cândva de acest om; îl denunță şi domnul Madeleine fu arestat; profitând de această arestare, fostul ocnaş veni la Paris şi făcu să i se înmâneze de către bancherul Laffitte – ştiu lucrurile chiar de la casier – cu ajutorul unei semnături false, suma de mai bine de jumătate de milion, care aparținea domnului Madeleine. Acest ocnaş care l-a jefuit pe demnul Madeleine este Jean Valjean. Cât despre celălalt fapt, iar nu poți să-mi spui nimic nou. Jean Valjean l-a omorât pe agentul Javert; l-a omorât cu un glonț de pistol. Eu care îți vorbesc, eram de față.

Thénardier îi aruncă lui Marius acea căutătură disprețuitoare a omului înfrânt care pune iarăşi mâna pe victorie şi care, într-o singură clipă, recâştigă întreg terenul pierdut. Dar zâmbetul i se întoarse numaidecât, biruința inferiorului asupra celui care-i e superior trebuie să fie blajină, şi Thénardier se mărgini să-i spună lui Marius:.

— Domnule baron, suntem pe un drum greşit.

Şi îşi sublinie fraza făcând cu mănunchiul de brelocuri o morişcă plină de tâlc.

— Cum, întrebă Marius, o tăgădui? Astea sunt fapte.

— Sunt basme. Încrederea cu care domnul baron mă onorează, mă obligă să-i vorbesc aşa. Adevărul şi dreptatea înainte de orice. Nu-mi place să văd lume învinovățită pe nedrept. Domnule baron, Jean Valjean nu l-a jefuit pe domnul Madeleine şi Jean Valjean nu l-a omorât pe Javert.

— Asta e bună! Cum adică?

— Pentru două motive.

— Care? Vorbeşte!

— Primul motiv: nu l-a jefuit pe domnul Madeleine, fiindcă Jean Valjean este chiar domnul Madeleine.

— Ce poveşti sunt astea?

— Şi al doilea motiv: nu l-a ucis pe Javert, având în vedere că cel care l-a omorât pe Javert e Javert însuşi.

— Ce vrei să spui?

— Că Javert s-a sinucis.

— Dovedeşte! Dovedeşte! strigă Marius ca scos din fire.

Thénardier îşi reluă fraza scandând-o ca pe un vers antic:

— Agen-tul-de-poli-ție-Ja-vert-a-fost-găsit-înecat-sub-un-vapor-în-Port-au-Change.

— Bine, dar dovedeşte!

Thénardier scoase din buzunar un plic de hârtie cenuşie, în care părea că se află nişte foi împăturite, de diverse mărimi.

— Am dosarul meu, spuse el liniştit. Şi adăugă: Domnule baron, am vrut, în interesul dumneavoastră, să-l cunosc bine pe Jean Valjean al meu. Repet Jean Valjean şi domnul Madeleine sunt aceeaşi persoană, şi repet: Javert n-a avut alt asasin decât pe Javert, şi dacă vorbesc, înseamnă că am dovezi. Nu dovezi scrise, scrisul e suspect, scrisul e complice, ci dovezi tipărite.

Vorbind, Thénardier trăgea din plic două numere de ziare îngălbenite, veştede şi îmbibate puternic de tutun. Unul din cele două jurnale, rupt la toate colțurile, bucăți aproape, părea mult mai vechi decât celălalt.

— Două fapte, două dovezi, zise Thénardier.

Şi întinse către Marius jurnalele desfăcute.

Cititorul cunoaşte aceste două ziare. Unul, cel mai vechi un număr din *Drapelul alb* cu data de 25 iulie 1823, al cărui cuprins s-a văzut în partea a doua din această carte, stabilea identitatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean. Celălalt, un *Monitor,* cu data de 15 iunie 1832, constata sinuciderea lui Javert, adăugând că, dintr-un raport verbal al lui Javert către prefect rezultă că, fiind luat prizonier pe baricada din strada Chanvrerie, scăpase cu viață prin mărinimia unui răsculat, care, ținându-l sub amenințarea pistolului, în loc să-i zboare creierii, trăsese în aer.

Marius citi. Era limpede, dată neîndoielnică, probă de neînlăturat, pentru că cele două ziare nu fuseseră tipărite anume ca să se dea crezare spuselor lui Thénardier; însemnarea din *Monitor* era chiar un comunicat administrativ al Prefecturii poliției. Marius nu se mai putea îndoi. Informațiile luate de la casier erau false şi el însuşi se înşelase. Jean Valjean, înălțat pe neaşteptate, ieşea din pâclă. Marius nu izbuti să-şi oprească un strigăt de bucurie:

— Foarte bine, dar atunci nenorocitul acesta e un om minunat! Toată averea era în adevăr a lui! E Madeleine, providența unui ținut întreg! E Jean Valjean, salvatorul lui Javert! E un erou! E un sfânt!

— Nu e nici sfânt şi nici erou, zise Thénardier. E un ucigaş şi un hoț. Şi adăugă cu glasul omului care începe să simtă că a dobândit oarecare autoritate: Să ne potolim.

Cuvintele hoț şi asasin, pe care Marius le credea înlăturate cu desăvârşire şi care se iveau iar, căzură asupra lui ca o ploaie de gheață.

— Iarăşi?! zise el.

— În vecii vecilor, răspunse Thénardier. Jean Valjean nu l-a jefuit pe Madeleine, dar e un hoț; şi nu l-a ucis pe Javert, dar e un ucigaş.

— Vrei să vorbeşti, reluă Marius, despre acel nenorocit furt de acum patruzeci de ani, ispăşit după cum reiese chiar din ziarele dumitale, printr-o viață de pocăință, de renunțare şi de virtute?

— De asasinat şi jaf, domnule baron. Şi repet că vorbesc de fapte actuale. Ce am să vă destăinuiesc eu e cu totul şi cu totul necunoscut. E ceva nou. Şi poate că în asta o să găsiți şi originea averii date atât de dibaci de Jean Valjean doamnei baroane. Zic dibaci, deoarece nu e uşor, cu ajutorul unei donații de felul ăsta, să te strecori într-o casă onorabilă, a cărei bunăstare vrei s-o împărtăşeşti, să-ți acoperi fărădelegea, să te bucuri de bunurile jefuite, să-ți îngropi numele şi să-ți creezi o familie.

— Aici aş putea să te întrerup, observă Marius, dar mergi mai departe.

— Domnule baron, am să vă spun totul, lăsând răsplata la mărinimia dumneavoastră. Secretul ăsta merită aur greu. Îmi veți spune: „De ce nu te-ai adresat lui Jean Valjean?” Dintr-o socoteală foarte simplă: ştiu că el s-a despuiat de tot ce avea, în folosul dumneavoastră, şi găsesc că socoteala e iscusită; aşa că nu mai are nicio lescaie. Mi-ar fi arătat mâinile goale, şi, fiindcă am nevoie de o sumă oarecare pentru călătoria mea la Joya, vă prefer pe dumneavoastră, care aveți totul, lui, care n-are nimic. Sunt cam obosit, dați-mi voie să mă aşez. Marius se aşeză şi îi făcu semn să aşeze şi el.

Thénardier se scufundă într-un scaun capitonat, luă iar cele două jurnale, le băgă din nou în plic şi bodogăni, ciocănind cu unghia *Drapelul alb:*

— Mi-a dat multă bătaie de cap până ce mi-am făcut rost de el.

După asta puse picior peste picior şi se lăsă pe spate, ca un om sigur de spusele lui, apoi intră în materie, cu gravitate şi apăsând pe fiecare cuvânt:

— Domnule baron, la 6 iunie 1832, acum un an chiar în ziua răscoalei, se afla un om în Marele Canal colector al Parisului, cam acolo unde canalul se varsă în Sena, între podul Invalizilor şi podul Iéna.

Marius îşi apropie repede scaunul de al lui Thénardier. Thénardier băgă de seamă mişcarea şi urmă, cu încetineala oratorului care

îşi stăpâneşte ascultătorii şi care simte cum inima adversarului bate la auzul cuvintelor lui:

— Omul acesta, silit să se ascundă, pentru motive de altfel străine de politică, îşi făcuse în canal o locuință a cărei cheie o avea numai el. Era, repet, la 6 iunie; să fi fost ora opt seara. Omul auzi un zgomot în canal. Uimit se ghemui şi pândi. Era un zgomot de paşi, cineva mergea prin întuneric, venea spre el. Gratiile care închideau gura canalului nu erau departe. Curios lucru, în canal mai era un om. Puțina lumină care venea dinspre gura canalului îi îngădui să-l recunoască pe noul-venit şi să vadă că acest om duce ceva în spinare. Mergea încovoiat. Cel care mergea încovoiat era un fost ocnaş şi ceea ce ducea pe umeri era un cadavru. Flagrant delict de asasinat, fără îndoială. Cât despre jaf, se înțelege de la sine: nimeni nu omoară un om pe gratis. Acest ocnaş se pregătea să arunce cadavrul în Sena. Un fapt de ținut minte: înainte de a ajunge la gratiile de ieşire, ocnaşul, care venea de departe din susul canalului, dăduse bineînțeles peste o spărtură înspăimântătoare, în care ar fi putut să arunce cadavrul; dar, chiar de a doua zi, curățitorii de canale, lucrând la surpătură, ar fi găsit stârvul, ceea ce nu-i convenea ucigaşului. Mai bucuros străbătuse surpătura cu povara lui în spate; sforțările lui trebuie să fi fost grozave şi ar fi putut să-l coste viața; nici nu înțeleg cum a mai ieşit viu de acolo.

Scaunul lui Marius se mai apropie o dată. Thénardier se folosi de asta ca să respire adânc, şi urmă:

— Domnule baron, un canal nu este Champ-de-Mars. Nu ai acolo de niciunele, n-ai nici măcar loc. Dacă se află în el doi oameni, trebuie să se întâlnească. Ceea ce s-a şi întâmplat. Locatarul şi trecătorul fură siliți să-şi spună ziua bună, spre părerea de rău atât a unuia cât şi a altuia. Trecătorul spuse locatarului: „Vezi ce duc în spate, trebuie să ies de aici, cheia e la tine, dă-mi-o”. Ocnaşul era un bărbat de o putere înspăimântătoare. Nu se putea să nu-i faci pe plac. Totuşi, cel care avea cheia se mai tocmi nițel, numai ca să câştige timp. Se uită la mort, dar nu putu să vadă nimic, afară de faptul că era tânăr, bine îmbrăcat, cu înfățişare de om bogat şi plin de sânge de nu-l puteai recunoaşte. Stând mereu de vorbă, găsi mijlocul să sfâşie şi să rupă pe la spate un petic din haina celui ucis, fără ca ucigaşul să bage de seamă. Ca o dovadă, înțelegeți; un mijloc de a da iarăşi de urma celor întâmplate şi de-a face pe criminal să-şi recunoască crima. Băgă dovada în buzunar. Apoi deschise gratiile, scoase afară pe cel cu povara pe umeri, închise la loc gratiile şi pieri,

neavând deloc poftă să mai fie amestecat în restul întâmplării şi mai cu seamă nevrând să fie de faţă când ucigaşul avea să arunce mortul în râu. Înțelegeți acum. Cel care ducea cadavrul în spinare e Jean Valjean; cel care avea cheia, vă vorbeşte dumneavoastră acum; şi peticul de haină…

Thénardier îşi isprăvi fraza, scoțând din buzunar şi ținând în dreptul ochilor, cu amândouă mâinile, între degetele mari şi arătătoare, o fâşie de postav negru plină de pete întunecate.

Marius se ridicase în picioare, palid, abia răsuflând, cu ochii țintă la peticul negru, şi, fără să rostească un cuvânt, fără să-şi ia privirea de la această zdreanță, mergea de-a-ndăratelea spre zid şi cu mâna dreaptă întinsă pe la spate căuta, pipăind pe perete, o cheie care era în broasca unui dulap, lângă cămin. Găsi cheia, deschise uşița şi băgă mâna fără să se uite şi fără ca ochii lui înspăimântați să se dezlipească de pe cârpa pe care o ținea întinsă Thénardier.

În vremea asta, Thénardier urma:

— Domnule baron, am cele mai temeinice motive să cred că tânărul ucis era un străin bogat, atras de Jean Valjean într-o cursă, şi că avea la el o sumă foarte însemnată.

— Tânărul acela eram eu şi haina, iat-o! strigă Marius şi aruncă pe parchet o haină neagră veche şi plină de sânge.

Apoi smulgând peticul din mâinile lui Thénardier, se aplecă peste haină şi apropie peticul sfâşiat de pulpana zdrențuită. Ruptura se potrivea de minune şi bucata ruptă întregea haina.

Thénardier era împietrit. Se gândi: „M-a făcut praf!”

Marius se ridică fremătând, deznădăjduit, fericit.

Se scotoci prin buzunare şi se apropie înfuriat de Thénardier, arătându-i şi proptindu-i aproape în obraz pumnul lui plin de hârtii de câte cinci sute şi o mie de franci.

— Eşti un ticălos! Eşti un mincinos, un defăimător, un mârşav! Ai venit să-l învinuieşti pe omul acesta şi l-ai justificat; voiai să-l nimiceşti şi n-ai izbutit decât să-l proslăveşti. Dumneata eşti hoțul! Dumneata eşti ucigaşul! Te-am văzut Thénardier Jondrette, în vizuina din bulevardul Hôpital. Ştiu despre dumneata destule ca să te trimit la ocnă şi chiar mai departe dacă aş vrea. Uite ia o mie de franci, nelegiuitule!

Şi-i azvârli lui Thénardier o hârtie de o mie de franci.

— Ah! Jondrette Thénardier, pungaş netrebnic! Asta să-ți fie lecție, vânzător de taine, negustoraş de mistere, răscolitor de bezne, ticălosule! Ține încă cinci sute de franci şi ieşi afară! Te ocroteşte

Waterloo!

— Waterloo! bâlbâi Thénardier, vârând în buzunar şi hârtia de cinci sute şi pe cea de o mie.

— Da, ucigaşule! Ai scăpat acolo viața unui colonel.

— A unui general, zise Thénardier, ridicând capul.

— A unui colonel! reluă Marius cu mânie. N-aş da o lăscaie pentru un general. Şi ai venit aici să mai pui la cale alte ticăloşii! Ai săvârşit toate crimele cu putință! Pleacă! Să nu te mai văd! Fii fericit, e tot ce-ți doresc. Ah, fiară! Iată încă trei mii de franci. Ia-i! Poți să pleci chiar de mâine în America, împreună cu fata; fiindcă nevasta ți-a murit, mincinos neobrăzat! Voi fi de față la plecarea dumitale tâlharule, şi am să-ți mai dau atunci douăzeci de mii de franci. Du-te să te spânzure aiurea!

— Domnule baron, răspunse Thénardier, salutând până la pământ, recunoştință veşnică!

Şi Thénardier ieşi nemaiputând să înțeleagă nimic, năucit şi încântat de această dulce strivire sub saci de aur şi de acest trăsnet care cădea pe el acoperindu-l cu bancnote.

Era într-adevăr trăsnit, dar totodată şi mulțumit; şi ar fi fost foarte supărat dacă ar fi avut un paratrăsnet împotriva acestui trăsnet.

Să isprăvim odată cu omul acesta. Două zile după întâmplările de care vorbim, Thénardier, ajutat de Marius, plecă în America, sub un nume fals, împreună cu fiica lui Azelma, şi având asupra lui o poliță de douăzeci de mii de franci plătibilă la New York. Murdăria morală a lui Thénardier, acest burghez nerealizat, era fără leac; a fost în America ceea ce fusese şi în Europa. Contactul cu un om rău ajunge ca o faptă bună să intre în descompunere şi să nască o faptă rea. Cu banii lui Marius, Thénardier se făcu negustor de sclavi.

De îndată ce Thénardier ieşi, Marius alergă în grădină, unde Cosette se plimba încă.

— Cosette, Cosette! strigă el. Vino! Vino repede! Să plecăm! Basque, o trăsură! Cosette, vino! Ah! Doamne! El mi-a salvat viața! Să nu mai pierdem nicio clipă! Ia-ți un şal!

Cosette îl crezu nebun, dar îl ascultă.

El nici nu mai respira, îşi punea mâna pe inimă ca să-i astâmpere bătăile. Se plimba încoace şi încolo cu paşi mari şi o săruta pe Cosette:

— Ah! Cosette! Sunt un nenorocit! zicea el.

Marius îşi ieşise din minți. Începea să desluşească în acest Jean Valjean o personalitate măreață şi întunecată. Întrezărea o virtute

nemaipomenită, puternică şi blândă, umilă totuşi în măreția ei. Marius era orbit de această minune. Nu-şi dădea seama de ce vedea, dar era ceva uriaş.

Trăsura veni într-o clipă. Marius o ajută pe Cosette să se suie şi sări şi el.

— Birjar, zise el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

Trăsura porni.

— Ah, ce fericire! zise Cosette. Strada l'Homme-Armé! Nici nu mai îndrăzneam să vorbesc de asta. O să-l vedem pe domnul Jean.

— Pe tatăl tău, Cosette E tatăl tău mai mult decât oricând. Cosette încep să ghicesc. Mi-ai spus că niciodată n-ai primit scrisoarea pe care ți-am trimis-o prin Gavroche. Trebuie să fi căzut în mâinile lui. Cosette, el s-a urcat pe baricadă ca să mă salveze. Şi pentru că are nevoie să fie un înger, a mai salvat în treacăt şi pe alții: l-a salvat pe Javert. M-a scos din prăpastia aceea ca să mă dea ție. M-a dus în spinare prin canalul acela îngrozitor. Ah, sunt nerecunoscător, sunt un monstru! Cosette, după ce a fost providența ta, a fost şi a mea. Închipuie-ți că în hazna era o surpătură înspăimântătoare, în care omul putea să se înece de o sută de ori, să se înece în mocirlă. Cosette m-a luat în spate ca s-o străbat. Eu eram leşinat, nu vedeam nimic, nu auzeam nimic, nu puteam şti nimic despre propria mea pățanie. O să-l aducem înapoi, o să-l luăm cu noi, vrea-nu-vrea, şi n-are să ne mai părăsească. Numai să-l găsim acasă! Numai să fie acasă! Cât îmi va mai fi dat să trăiesc am să-l cinstesc. Da, asta trebuie să fie, vezi tu, Cosette? Lui trebuie să-i fi dat Gavroche scrisoarea mea. Totul e limpede. Înțelegi?

Cosette nu înțelegea însă niciun cuvânt.

— Ai dreptate, rosti ea.

În vremea asta trăsura gonea mereu.

V – O noapte prin care străbate strălucirea zilei

Când auzi o bătaie în uşă, Jean Valjean se întoarse.

— Intră, rosti el cu glas slab.

Uşa se deschise. Marius şi Cosette se iviră.

Cosette dădu buzna în odaie.

Marius rămase în prag, în picioare, rezemat de pervazul uşii.

— Cosette! zise Jean Valjean, şi se îndreptă în scaun, cu brațele deschise şi tremurătoare, rătăcit, palid ca o arătare, cu o bucurie nemăsurată în priviri.

Cosette, înecată de emoție, căzu la pieptul lui Jean Valjean.

— Tată! strigă ea.

Jean Valjean, răscolit, bâigui:

— Cosette! ea! dumneata, doamnă! tu eşti? Ah, Doamne! Şi, strâns în brațele Cosettei, strigă: Tu eşti! Eşti aici! Aşadar mă ierți?

Coborându-şi pleoapele ca să-şi poată opri lacrimile, Marius înaintă un pas şi cu buzele tremurânde, cu gura încleştată ca să-şi stăpânească hohotul de plâns, şopti:

— Tată!

— Şi dumneata mă ierți! zise Jean Valjean.

Marius nu putu găsi niciun cuvânt, şi Jean Valjean adăugă:

— Mulțumesc.

Cosette îşi smulse şalul şi îşi aruncă pălăria pe pat.

— Mă stingheresc, zise ea.

Şi, aşezându-se pe genunchii bătrânului, îi dădu la o parte părul alb cu o mişcare minunat de duioasă şi îl sărută pe frunte.

Jean Valjean, pierdut se lăsă în voia ei.

Cosette, care nu înțelegea nimic desluşit, îl mângâia şi mai mult, ca şi cum ar fi vrut să plătească ea datoria lui Marius.

— Ce proşti sunt oamenii! Credeam că n-am s-o mai văd. Închipuie-ți, domnule Pontmercy, că în clipa în care ați intrat, tocmai spuneam: „S-a isprăvit. Uite rochița ei, sunt un nenorocit, n-o voi mai vedea pe Cosette”; îmi spuneam asta chiar când urcați scara. Ce prost eram! Uite cum se prosteşte omul! Asta fiindcă uităm pe bunul Dumnezeu. Bunul Dumnezeu zice: „Te crezi părăsit, prostănacule! Nu, nu, asta n-are să se întâmple. Ei, e acolo un biet om care are nevoie de un înger.” Şi îngerul vine; şi bietul om o vede iar pe Cosette a lui, pe Cosette a lui cea mică! Ah, cât eram de nenorocit! O clipă nu mai putu rosti niciun cuvânt, apoi urmă: Aveam nevoie într-adevăr s-o văd pe Cosette, câte puțin, din când în când. Inima are şi ea nevoie de osciorul ei de ros. Dar simțeam bine că sunt de prisos. Căutam să fiu înțelegător: „N-au nevoie de tine, stai în ungherul tău, n-ai dreptul să fii tot mereu între ei”. Ah! Dumnezeule binecuvântat, o văd iarăşi! Ştii tu, Cosette, că bărbatul tău e foarte frumos? Ah, ce drăguț guler brodat ai! Aşa mai zic şi eu! Îmi place desenul ăsta. Nu e aşa că bărbatul tău l-a ales? Şi ți-ar mai trebui nişte şaluri. Domnule Pontmercy, dă-mi voie să-i spun „tu”. Nu-i voi mai spune aşa multă vreme.

Cosette îl întrerupse:

— Cât ai fost de rău că ne-ai lăsat cum ne-ai lăsat! Unde-ai fost? De

ce-ai lipsit atât de mult? Altădată călătoriile dumitale nu ţineau mai mult de trei-patru zile. O trimiteam pe Nicolette şi mi se răspundea mereu: „E plecat”. Când te-ai întors? De ce nu ne-ai dat de veste? Ştii că eşti foarte schimbat? Ah, ce tată rău eşti! Ai fost bolnav şi noi nici n-am ştiut! Uite Marius, ia-i mâna să vezi cât e de rece!

— Va să zică, iată-vă! Domnule Pontmercy, iartă-mă! repetă Jean Valjean.

La acest cuvânt, pe care Jean Valjean îl mai spusese o dată, tot ceea ce umplea inima lui Marius se revărsă; el izbucni:

— Cosette, auzi? Auzi unde a ajuns! Îmi cere iertare. Ştii tu, Cosette, ce a făcut el pentru mine? Mi-a salvat viaţa. Mai mult încă. Mi te-a dat pe tine. Şi după ce m-a salvat, şi după ce mi te-a dat pe tine, Cosette, ştii ce a făcut cu el însuşi? S-a jertfit. Uite ce fel de om e. Şi mie, nerecunoscătorul, mie uitucul, mie nemilosul, mie vinovatul, mie îmi spune el: Mulţumesc! Cosette, dacă mi-aş petrece toată viaţa la picioarele acestui om, şi tot ar fi prea puţin. Baricada, canalul, iadul cela, cloaca, toate le-a străbătut pentru mine, pentru tine, Cosette! M-a dus cu el, trecând prin toate soiurile de moarte, pe care le înlătura din calea mea şi le primea pentru el însuşi. Are toate curajurile, toate virtuţile, toate eroismele, toate sfinţeniile! Cosette, omul acesta e un înger!

— Ssst! Ssst! spuse încet Jean Valjean. De ce mai vorbeşti de toate astea.

— Dar dumneata, strigă Marius cu o mânie în care se împletea veneraţia, de ce nu mi-ai spus tot! E şi greşeala dumitale. Scapi oamenii de la moarte şi nu le-o spui! Mai mult; sub cuvânt că te dai pe faţă, te defăimezi singur. E îngrozitor!

— Am spus adevărul, răspunse Jean Valjean.

— Nu, adevărul este adevărul întreg şi n-ai spus adevărul întreg. De ce să nu spui că dumneata ai fost domnul Madeleine? De ce să nu spui că l-ai salvat pe Javert? De ce să nu spui că eu îţi datorez viaţa?

— Pentru că gândeam ca şi dumneata. Socoteam că ai dreptate. Trebuia să plec. Dacă ai fi ştiut de istoria aceea cu canalul, m-ai fi oprit lângă dumneata. Aşa că a trebuit să tac. Dacă aş fi vorbit, asta ar fi încurcat totul.

— Ce să încurce? Pe cine? reluă Marius. Crezi oare că ai să rămâi aici? Te luăm cu noi. Ah, Doamne, când mă gândesc că toate le-am făcut la întâmplare. Te luăm cu noi. Faci parte din noi înşine. Eşti tatăl ei şi-al meu. N-ai să mai petreci nicio zi în casa asta groaznică. Să nu-ţi închipui că mâine ai să mai fi aici.

— Mâine, zise Jean Valjean, n-am să mai fiu aici, dar n-am să fiu nici acasă la voi.

— Ce vrei să spui? întrebă Marius. Aha, s-a isprăvit cu călătoriile. N-o să ne mai părăseşti. Eşti al nostru. Nu-ți mai dăm drumul.

— De data asta niciodată, adăugă Cosette. Am venit cu o trăsură. Te răpesc. Dacă trebuie, te iau cu forța. Şi, râzând, se prefăcu că îl ridică pe bătrân în brațe. Odaia dumitale, acasă la noi, te aşteaptă mereu. Dacă ai şti ce frumoasă e acum grădina! Azaleele cresc de minune. Aleile sunt aşternute cu nisip de râu, amestecat peste tot cu scoici mici, violete. Ai să mănânci din căpşunile mele. Le stropesc chiar eu. Şi să nu mai aud „doamnă", să nu mai aud „domnule Jean", suntem în republică, toată lumea îşi spune „tu", nu e aşa, Marius? S-a schimbat programul. Dacă ai şti, tată, ce supărare am avut. O prigorie îşi făcuse cuibul într-o gaură a zidului şi o afurisită de pisică mi-a mâncat-o. Biata mea prigorie, mică şi dulce; venea la geam şi se uita la mine! Am plâns. Aş fi omorât pisica! Dar acum nimeni nu mai plânge. Toată lumea râde, toată lumea e fericită! Ai să mergi cu noi. Ce mulțumit o să fie bunicul! Ai să ai bucățica dumitale de grădină, ai s-o îngrijeşti şi vom vedea dacă şi căpşunile dumitale vor fi atât de frumoase ca ale mele. Şi apoi, am să fac tot ce vrei, şi dumneata ai să mi te supui.

Jean Valjean o asculta fără s-o audă. Auzea mai degrabă cântecul glasului ei decât înțelesul cuvintelor; una din acele lacrimi grele, care sunt mărgăritarele întunecate ale sufletului, se adună încet în ochii lui.

Şopti:

— Dovadă că Dumnezeu e bun este că a venit ea.

— Tată! zise Cosette.

Jean Valjean urmă:

— Adevărat că ar fi minunat să trăim laolaltă. Copacii lor sunt plini de păsărele. M-aş plimba cu Cosette. E atât de bine să faci parte dintre oamenii care trăiesc, care îşi dau bună ziua, care se strigă prin grădină, care se văd dis-de-dimineață. Am îngriji fiecare un colțişor din grădină. Ea mi-ar da să mănânc căpşuni, eu aş lăsa-o să culeagă trandafirii mei. Ar fi minunat. Numai că... Se întrerupse şi spuse blând: Păcat!

Lacrima nu căzu, se opri şi Jean Valjean o înlocui cu un zâmbet.

Cosette luă amândouă mâinile bătrânului între ale ei.

— Doamne, zise ea, mâinile dumitale sunt mai reci decât adineauri. Eşti bolnav? Ce te doare?

— Eu? Nu! zise Jean Valjean. Mă simt foarte bine. Numai că...
Se opri.
— Numai că?...
— Am să mor foarte curând.
Marius şi Cosette se înfiorară.
— Să mori?! strigă Marius.
— Da, dar nu-i nimic, zise Jean Valjean. Respiră adânc, zâmbi şi rosti iar: Cosette, spuneai ceva, continuă, mai vorbeşte, va să zică prigoria ta, mititica, a murit. Vorbeşte, să-ți aud glasul!
Marius împietrit, se uita la bătrân.
Cosette scoase un țipăt sfâşietor:
— Tată! Tăticul meu, ai să trăieşti, ai să trăieşti, vreau să trăieşti, înțelegi?
Jean Valjean ridică ochii spre ea cu adorație.
— Eh, da, apără-mă de moarte! Cine ştie? Poate că am să te ascult. Eram gata să mor, chiar când ați venit voi. Asta m-a oprit, mi s-a părut că mă nasc a doua oară.
— Dar eşti plin de putere şi de viață! strigă Marius. Aşa îți închipui dumneata că moare un om? Ai suferit, n-ai să mai suferi. Eu îți cer iertare, şi încă în genunchi! Ai să trăieşti, ai să trăieşti cu noi, şi ai să trăieşti mult. Te luăm cu noi. Suntem doi şi nu vom avea de azi înainte decât un singur gând: fericirea dumitale!
— Vezi bine, reluă Cosette plângând. Marius spune că n-ai să mori.
Jean Valjean zâmbea mereu.
— Şi dacă mă vei lua cu dumneata, domnule Pontmercy, vei face din mine altceva decât ceea ce sunt? Nu, Dumnezeu s-a gândit ca dumneata şi ca mine, şi nu-şi schimbă părerea; e bine să mor. Moartea e o socoteală înțeleaptă. Dumnezeu ştie mai bine decât noi ce ne trebuie. Să fiți fericiți; domnul Pontmercy s-o păstreze pe Cosette; tinerețea să se cunune cu zorile; în jurul vostru, dragii mei copii, să fie numai flori de liliac şi privighetori, viața să fie o pajişte frumoasă plină de soare, toate încântările cerului să vă umple sufletul, iar eu, care acum nu mai sunt bun de nimic, să mor, fiindcă toate acestea sunt mai bine întocmite. Să fim cuminți! Nu mai e nimic de făcut, simt că totul s-a sfârşit. Acum un ceas am leşinat. Şi astă-noapte am băut toată cana cu apă de colo. Ce bun e bărbatul tău, Cosette! E mai bine cu el decât cu mine.
La uşă se auzi un zgomot. Venea doctorul.
— Bună ziua şi rămas bun, doctore! zise Jean Valjean. Iată şi bieții

mei copii!

Marius se apropie de doctor. Îi spuse un singur cuvânt: „Domnule?...” dar în felul de a-l rosti se cuprindea o întreagă întrebare.

Doctorul răspunse la întrebare cu o privire plină de înțeles.

— Fiindcă lucrurile nu ne plac nouă, nu avem voie să fim nedrepți față de Dumnezeu, zise Jean Valjean.

Se făcu tăcere. Toți aveau inima strânsă. Jean Valjean se întoarse spre Cosette. Începu s-o privească îndelung, ca şi cum ar fi vrut să ia ceva din ea pentru veşnicie. Din adâncul plin de întuneric în care pogorâse de pe acum, mai putea să privească plin de extaz spre Cosette. Strălucirea chipului ei blând ilumina obrazul lui de ceară. Mormântul poate avea strălucirea lui. Doctorul îi luă pulsul.

— Ah, de dumneavoastră avea nevoie! şopti el uitându-se la Marius şi la Cosette. Şi aplecându-se la urechea lui Marius, adăugă foarte încet: Prea târziu.

Jean Valjean, aproape fără să-şi ia ochii de la Cosette, se uită la Marius şi la doctor cu seninătate. Din gura lui ieşiră cu greu aceste cuvinte:

— Nu e nimic să mori; e groaznic să nu trăieşti.

Deodată se ridică. Aceste pâlpâiri de putere sunt câteodată chiar semnul agoniei. Se îndreptă cu un pas sigur către perete, îi dădu la o parte pe Marius şi pe medic care voia să-l ajute, luă de pe zid, dintr-un cui, crucifixul de aramă, se întoarse şi se aşeză din nou cu sprinteneala omului deplin sănătos, şi zise cu voce tare, punând crucifixul pe masă:

— Acesta e marele martir.

Apoi pieptul i se scufundă, capul i se clătină ca şi cum l-ar fi şi cuprins amețeala mormântului şi mâinile lui, aşezate pe genunchi, începură să scurme cu unghiile postavul pantalonilor.

Cosette îl sprijinea ținându-l de umeri, suspina şi încerca să-i vorbească fără a izbuti. Printre vorbele amestecate cu acea gângăveală tristă care întovărăşeşte lacrimile se desluşea:

— Tata, nu ne părăsi! Se poate oare să te regăsim numai ca să te pierdem?

S-ar putea spune că agonia şerpuieşte: se duce, vine, înaintează spre groapă şi se întoarce la viață. Moartea dibuie până să se înfăptuiască. După această jumătate de sincopă, Jean Valjean prinse din nou puteri, îşi scutură fruntea de umbre şi deveni din nou aproape pe deplin lucid. Luă în mână un capăt al mânecii Cosettei şi îl sărută.

— Îşi revine, doctore, îşi revine! strigă Marius.

— Ce buni sunteți voi amândoi! zise Jean Valjean. Am să vă spun ce m-a făcut să sufăr. Ceea ce m-a făcut să sufăr, domnule Pontmercy, a fost că n-ai vrut să te atingi de bani. Banii aceştia sunt de drept ai nevestei dumitale. Am să vă lămuresc, copii, chiar de aceea sunt mulțumit că vă văd. Jeul negru vine din Anglia. Jeul alb vine din Norvegia. Am scris tot pe hârtia asta, pe care o s-o citiți. Cât despre brățări, am născocit înlocuirea inelelor de tablă lipită cu inele de tablă încovoiată numai. E mai drăguț, mai bun şi mai ieftin. Înțelegi ce bani se pot câştiga cu ele. Averea Cosettei e prin urmare pe drept a ei. Vă spun amănuntele astea ca să aveți inima uşoară.

Portăreasa venise sus şi ea, şi privea prin uşa întredeschisă. Doctorul îi făcu semn să plece, dar n-o putu opri la timp pe această femeie de treabă şi plină de zel să nu-i strige muribundului:

— Să chem preotul?

— Am unul, răspunse Jean Valjean.

Şi cu degetul, păru că arată ceva deasupra capului, unde s-ar fi zis că vede pe cineva.

E foarte cu putință ca episcopul să fi fost într-adevăr de față la această agonie.

Cosette îi strecură uşor o pernă sub şale.

Jean Valjean urmă:

— Domnule Pontmercy, nu-ți fie teamă, te rog. Cele şase sute de mii de franci sunt într-adevăr ale Cosettei. Dacă n-o să vă bucurați de ei, înseamnă că mi-am pierdut viața în zadar. Ajunsesem să facem minunat de bine acele podoabe de sticlă. Rivalizam cu ceea ce se cheamă bijuteriile berlineze. Însă sticla neagră din Germania nu se poate imita. Una mare, care are în ea o mie două sute de bobițe foarte fine tăiate, nu costă decât trei franci.

Când ne moare o ființă scumpă, o privim cu nişte ochi care se agață de ea şi care ar vrea s-o oprească. Amândoi, Cosette de mână cu Marius, muți de spaimă, neştiind ce să spună morții, deznădăjduiți şi tremurând, stăteau în picioare în fața lui.

Jean Valjean se stingea văzând cu ochii. Puterile îi scădeau; se apropia de zarea cea întunecată. Răsuflarea îi era întretăiată; din când în când, un horcăit uşor i-o întrerupea. Îşi mişca anevoie mâna, picioarele îi înțepeniseră şi în vreme ce neputința mădularelor şi vlăguirea trupului se făceau tot mai vădite, întreaga măreție a sufletului lui se înălța şi i se desfăşura pe frunte. Lumina lumii necunoscute i se şi vedea în ochi. Chipul i se îngălbenea şi în acelaşi timp

zâmbea. Nu mai era însufleţit de viaţă, ci de altceva. Răsuflarea slăbea din ce în ce, ochii îi erau tot mai mari. Era ca un trup neînsufleţit, care simţeai că are aripi.

Îi făcu semn Cosettei să se apropie, apoi lui Marius; era fără nicio îndoială ultima clipă a celui din urmă ceas, şi el începu să le vorbească încet, cu o voce atât de slabă, de parcă venea de departe; se păru că între ei şi el începuse să se ridice un zid.

— Apropie-te, apropiaţi-vă amândoi! Vă iubesc mult. Ah, ce bine e să mori aşa! Şi tu mă iubeşti, Cosette, fata mea. Am ştiut eu bine că ai ţinut totdeauna la bătrânul tău! Ce drăguţă eşti că mi-ai pus perna la spate! O să mă plângi puţin, nu-i aşa? Nu prea mult însă. Nu vreau să suferi mult. Voi trebuie să petreceţi, dragii mei! Am uitat să vă spun: cu cataramele fără ac se câştigă mai mult decât cu toate celelalte la un loc. Pachetul de douăsprezece duzini costa zece franci şi se vindea cu şaizeci. Era o afacere bună. Nu trebuie să te miri de cei şase sute de mii de franci, domnule Pontmercy. Sunt bani cinstiţi. Puteţi fi bogaţi, fără gânduri negre. Trebuie să aveţi o trăsură, din când în când o lojă la teatru, toalete frumoase de bal, draga mea Cosette, şi apoi să daţi ospeţe prietenilor, să fiţi foarte fericiţi. Adineauri îi scriam Cosettei. O să găsească ea scrisoarea. Ei îi las cele două sfeşnice de pe cămin. Sunt de argint; dar pentru mine sunt de aur, sunt de diamant; sfinţesc lumânările pe care le pui în ele. Nu ştiu dacă cel care mi le-a dat e mulţumit de mine acolo sus. Am făcut ce am putut. Copiii mei, să nu uitaţi că sunt un om sărman. Îngropaţi-mă în cel dintâi petic de pământ pe care îl veţi vedea şi puneţi-mi la cap o piatră ca semn. Asta e voinţa mea. Iar pe piatră niciun nume. Dacă Cosette va veni din când în când câte puţin, o să-mi facă plăcere. Şi dumneata, domnule Pontmercy. Trebuie să mărturisesc că nu te-am iubit întotdeauna; să mă ierţi. Acum, ea şi dumneata sunteţi o singură fiinţă pentru mine. Îţi sunt foarte recunoscător. Simt că o faci fericită pe Cosette. Dacă ai şti, domnule Pontmercy, frumoşii ei obraji trandafirii erau bucuria mea; cum o vedeam puţin trasă la faţă, mă întristam. E în scrinul acela o hârtie de cinci sute de franci. Nu m-am atins de ei. E pentru săraci. Cosette, uite rochia ta, acolo, pe pat! O mai ţii minte? N-au trecut decât zece ani de atunci. Ce iute trece timpul! Am fost foarte fericiţi. S-a sfârşit! Copiii mei, nu plângeţi, nu plec prea departe. Am să vă văd de acolo unde mă duc. N-aveţi decât să vă uitaţi noaptea, o să mă vedeţi zâmbind. Cosette, îţi mai aduci aminte de Montfermeil? Erai în pădure şi ţi-era frică; îţi aduci aminte când am apucat toarta găleţii

cu apă? A fost întâia oară când ți-am atins mânuța, sărăcuța de ea! Era atât de rece! Ah, pe vremea aceea aveai mâinile roşii, domnişoară. Acum le ai foarte albe. Şi păpuşa cea mare! Îți aminteşti? O botezaseşi Catherine. Îți părea rău că n-ai luat-o la mânăstire. De câte ori m-ai făcut să râd, îngeraşul meu drag! Când ploua, puneai fire de paie pe şiroaiele de apă şi te uitai cum se duc. Într-o zi ți-am adus o rachetă de nuieluşe şi o minge cu pene galbene, albastre şi verzi. Tu ai uitat-o. Erai foarte zglobie când erai mică. Te jucai. Îți puneai la urechi cercei de cireşi. Toate au trecut! Toate sunt umbre: şi pădurile prin care am trecut cu copilul, şi copacii printre care ne-am plimbat, şi mânăstirile în care ne-am ascuns, şi jocurile, şi râsetele sănătoase ale copilăriei. Îmi închipuiam că toate sunt ale mele. Asta a fost prostia mea. Thénardierii ăştia au fost răi. Dar trebuie să-i iertăm. Cosette, a venit clipa să-ți spun numele mamei tale. Se numea Fantine. Ține minte numele acesta; Fantine. Să îngenunchezi de câte ori îl vei rosti. A suferit mult. A avut parte de tot atâta nenorocire câtă fericire ai tu. Astea sunt voile lui Dumnezeu. El e în cer, ne vede pe toți de acolo şi ştie ce face printre marile lui stele. Am să mă duc, dragii mei. Iubiți-vă mult şi mereu! Un singur lucru e de preț pe lume: iubirea între oameni. Poate că o să vă gândiți câteodată la bietul bătrân care a murit aici. O, draga mea Cosette! Nu sunt vinovat că nu te-am văzut în ultimul timp. Şi mie mi se rupea inima. Veneam până la colțul străzii tale; lumea care mă vedea trecând trebuie să-şi fi făcut despre mine o părere foarte ciudată; eram ca nebun; o dată am ieşit fără pălărie. Copiii mei, uite că nu mai văd limpede, mai aveam multe de spus, dar e totuna. Gândiți-vă puțin la mine. Sunteți nişte ființe binecuvântate. Nu ştiu ce am, parcă văd o lumină. Mai apropiați-vă puțin. Mor fericit. Aplecați capetele voastre dragi, ca să-mi pun mâinile pe ele.

Cosette şi Marius căzură în genunchi pierduți, înăbuşiți de lacrimi, prinzând fiecare câte o mână a lui Jean Valjean. Mâinile astea sfinte nu mai mişcau.

Era răsturnat pe spate, luminat de cele două sfeşnice; chipul alb privea spre cer; îi lăsa pe Cosette şi Marius să-i acopere mâinile cu sărutări; murise.

Era o noapte fără stele şi foarte întunecată. Fără îndoială, un înger uriaş sta undeva nevăzut, în picioare, cu aripile desfăcute, în aşteptarea sunetului.

VI – Iarba ascunde şi ploaia şterge

În cimitirul Père-Lachaise, aproape de groapa comună, departe de cartierul elegant al acestui oraş de morminte, departe de toate acele morminte înzorzonate care desfăşoară în fața veşniciei moda hâdă a morții, într-un colț pustiu, lângă un zid crăpat, sub o tisă pe care urcă o iederă, printre smocuri de pir şi de muşchi, e o piatră. Această piatră nu e mai scutită decât cealaltă de rugina vremii, de mucegăire, de ciuperci şi de găinațul păsărilor. Ploaia a înverzit-o, vântul a înnegrit-o. Nu e pe lângă ea nicio potecă, şi lumii nu-i place să meargă până acolo, fiindcă iarba e înaltă şi udă numaidecât picioarele. Când e puțin soare, vin şopârlele pe ea. Jur împrejur foşnesc bălăriile. Primăvara pitulicile cântă în copaci. Această piatră nu are pe ea nicio însemnare. Nu s-a gândit nimeni, tăind-o, decât la mărimea unui mormânt şi n-a vrut nimeni decât s-o facă destul de lungă şi destul de îngustă ca să acopere un om.

Nu e scris pe ea niciun nume. Dar acum foarte mulți ani, o mână a scris cu creionul patru versuri, care încetul cu încetul s-au şters din pricina ploilor şi a prafului, şi care poate că azi au pierit de tot:

Azi doarme. Deşi traiul i-a fost prea chinuit
Trăia. Când al său înger plecă, el a murit.
Această întâmplare s-a petrecut fireşte,
Aşa cum vine noaptea când ziua se sfârşeşte.

Scrisoare către domnul Daelli,
editor al traducerii în limba italiană a
Mizerabililor, la Milano

Hauteville-House, 18 octombrie 1862.

Domnule, ai dreptate când spui că Mizerabilii e o carte scrisă pentru toate popoarele. Nu ştiu dacă va fi citită de toate, dar eu am scris-o pentru toate. Se adresează Angliei cât şi Spaniei, Italiei cât şi Franței, Germaniei cât şi Irlandei, republicilor care au sclavi cât şi imperiilor care au şerbi. Problemele sociale depăşesc granițele. Plăgile neamului omenesc, aceste plăgi uriaşe care acoperă globul, nu se opresc la liniile albastre şi roşii, desenate pe harta pământului!

Oriunde omul zace în necunoaştere şi disperare, oriunde femeia se vinde pentru pâine, oriunde copilul suferă pentru că n-are o carte care să-l învețe şi un cămin în care să se încălzească, Mizerabilii bate la uşă şi spune: „Deschideți-mi, vin pentru voi".

În perioada de civilizație în care ne aflăm acum, perioadă destul de întunecată de altfel, „mizerabilul" se numeşte omul. El trage să moară în orice climat s-ar afla şi geme în toate limbile.

Italia voastră nu e mai teafără decât Franța noastră, Italia voastră poartă pe chipul ei semnul tuturor mizeriilor. Oare tâlhăria, forma furioasă a sărăciei, nu locuieşte în munții voştri? Puține națiuni sunt roase atât de adânc ca Italia de acel ulcer al mânăstirilor pe care am încercat să-l pătrund. Cu toate că aveți Roma, Milano, Neapole, Palermo, Torino, Florența, Siena, Pisa, Mantua, Bologna, Ferrara, Genova, Veneția, o istorie eroică, ruine sublime, monumente mărețe, oraşe minunate, sunteți ca şi noi nişte săraci. Sunteți acoperiți de minunății şi de putregai. Fără îndoială că soarele Italiei n-are pereche, dar vai! albastrul cerului nu împiedică pe om să fie îmbrăcat în zdrențe!

Aveți, ca şi noi, prejudecăți, superstiții, tiranii, fanatisme, legi oarbe care sprijină moravurile înapoiate. Nu gustați prezentul şi trecutul fără să retrăiți izul trecutului. Aveți un barbar: călugărul, şi un sălbatic: lazzaronele. Problema socială e aceeaşi la voi, ca şi la noi. La voi se moare de foame ceva mai puțin şi se moare de friguri ceva mai mult. Igiena voastră socială nu e cu mult mai bună decât a noastră. Întunericul, protestant în Anglia, e catolic în Italia. Numele se deose-

besc, dar il vescovo, din Italia e identic cu bishopul[1] *din Anglia. Amândoi înseamnă întunecime, aproape de aceeaşi calitate. E acelaşi lucru să tălmăceşti prost Biblia sau să înţelegi prost Evanghelia.*

Trebuie să mai stărui? Trebuie să mergem mai adânc cu acest paralelism lugubru? Nu aveţi săraci? Uitaţi-vă jos! Nu aveţi paraziţi? Uitaţi-vă sus! Nu se leagănă şi în faţa voastră, ca şi în faţa noastră, această balanţă hidoasă, ale cărei talgere, sărăcia şi parazitismul, îşi fac un dureros echilibru?

Unde este armata voastră de profesori, singura armată pe care o recunoaşte civilizaţia? Aveţi şcoli gratuite şi obligatorii? În patria lui Dante şi a lui Michel-Angelo ştie toată lumea să citească? Cazărmile voastre au devenit şcoli model? Au nu aveţi ca şi noi un buget de război gras şi un buget de învăţământ ridicol? Au nu există şi la voi acea ascultare pasivă care se schimbă atât de repede în pierderea personalităţii? Au nu aveţi un militarism care merge până acolo încât împinge ostaşii să tragă asupra lui Garibaldi, adică asupra onoarei vii a Italiei? Să verificăm ordinea voastră socială, s-o luăm de la punctul în care se află, aşa cum e, să-i vedem păcatele, să vedem femeia şi copilul. Gradul de civilizaţie se măsoară după cantitatea de protecţie care înconjoară aceste două fiinţe slabe. Oare, la Neapole, prostituţia e mai puţin sfâşietoare decât la Paris? Cât adevăr iese din legile voastre şi câtă dreptate în tribunalele voastre? Aveţi oare norocul de a nu cunoaşte tâlcul acestor cuvinte întunecate: urmărirea unei crime în numele societăţii, înfierare legală, ocnă, eşafod, călău, pedeapsă cu moartea! Italieni, la voi, ca şi la noi, Beccaria e mort. Farinacci trăieşte[2]*. Să vedem care sunt principiile statului nostru. Aveţi o stăpânire care înţelege identitatea dintre politică şi morală? Aţi ajuns să amnistiaţi eroii! Şi în Franţa s-a făcut ceva asemănător. Să ne trecem în revistă mizeriile, fiecare să-şi aducă vraful sunteţi tot atât de bogaţi ca şi noi. Suferiţi ca şi noi, sub două blesteme: blestemul religios, rostit de preoţi, şi blestemul social, hotărât de judecător. O, mare popor al Italiei, eşti aidoma cu marele popor al Franţei! O, fraţilor, sunteţi, ca şi noi, nişte „mizerabili”.*

Nici voi nu vedeţi mai limpede, din fundul întunericului în care staţi ca şi noi, porţile luminoase şi depărtate ale raiului.. Numai preoţii se înşală. Aceste sfinte porţi nu se află în urma, ci în faţa noastră.

---

[1] Amândouă cuvintele înseamnă *episcop.*

[2] Nume de jurişti folosite simbolic: spiritul de umanitate în materie penală – pentru delicte politice mai ales – este mort; în schimb, domneşte tendinţa de a înăspri pedepsele judiciare.

Rezum. Cartea aceasta, Mizerabilii, *e oglinda voastră în măsura în care e a noastră. Înțeleg că împotriva ei se ridică anumiți oameni şi anumite caste. Oglinzile, fiindcă spun adevărul, sunt urâte. Asta nu le împiedică să fie folositoare.*

Eu am scris pentru toți, pătruns de o mare dragoste pentru țara mea, dar fără să mă preocup de Franța mai mult decât de alt popor. Pe măsură ce înaintez în viață mă simplific şi devin din ce în ce mai mult patriot al umanității. De altfel, aceasta e tendința vremii noastre şi legea supremă a revoluției franceze. Cărțile, ca să răspundă creşterii necontenite a civilizației, trebuie să înceteze de a fi exclusiv franceze, italiene, germane, spaniole, engleze, şi să devină europene, mai mult încă, umane.

De aici se iveşte o nouă logică a artei şi anumite necesități de compoziție care modifică totul, până şi condițiile altădată strâmte ale gustului şi ale limbii, care trebuie să se lărgească şi ele, ca toate celelalte.

În Franța, anumiți critici m-au mustrat, spre bucuria mea, că aş fi în afară de ceea ce numesc ei gustul francez. Aş vrea să merit acest elogiu. Fac şi eu ce pot, sufăr de suferința universală şi încerc s-o uşurez, n-am decât puterile şubrede ale unui om şi strig tuturor: Ajutați-mă!

Iată, domnule, ce m-a provocat scrisoarea dumitale să spun! O spun pentru dumneata şi pentru țara dumitale. Am stăruit atât din pricina unei fraze din scrisoarea dumitale: „Mulți italieni spun: cartea Mizerabilii *e o carte franceză. Nu ne priveşte pe noi. S-o citească francezii ca pe o istorie, noi o citim ca pe un roman.” Vai, o repet, mizeria e treaba noastră, a tuturor, fie italieni, fie francezi. De când istoria scrie şi filosofia meditează, mizeria e veşmântul neamului omenesc. A venit momentul să smulgem zdreanța asta groaznică a trecutului şi să învelim mădularele goale ale Omului-Popor în haina de purpură a aurorei.*

Dacă această scrisoare îți pare potrivită pentru a lumina câteva spirite şi a risipi câteva prejudecăți, o poți publica. Te rog să primeşti încă o dată asigurarea celor mai alese sentimente ale mele.

VICTOR HUGO

CUPRINSUL

Victor Hugo

1802 – 1885

